

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-३

(सत्र ५ : पेपर ११)

अभिजात पाश्चिमात्य राजकीय विचार
(Classical Western Political Thought)

(सत्र ६ : पेपर १६)

आधुनिक पाश्चात्य राजकीय विचार
(Modern Western Political Thought)

(शैक्षणिक वर्ष २०१५-१६ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१५

द्वितीय आवृत्ती : २०१७

तृतीय आवृत्ती : २०१९

बी. ए. (राज्यशास्त्र) भाग-३ पेपर ११ व १६ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-8486-634-6

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

(ii)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ राज्यशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्रा. (डॉ.) पी. आर. पवार

राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. व्ही. एम. पाटील

आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
रामानंदनगर, जि. सांगली

● डॉ. श्रीमती भारती टी. पाटील

राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सत्र-५ : पेपर-११ : अभिजात पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत
सत्र-६ : पेपर-१६ : आधुनिक पाश्चात्य राजकीय विचार

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-५ घटक क्रमांक	सत्र-६ घटक क्रमांक
प्रा. विजय पानस्कर बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण	१	-
प्रा. राहूल दत्ता मांडणीकर श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर	२	-
प्रा. आनंदा कांबळे भोगावती महाविद्यालय, कुरूकली	३	-
प्रा. संध्या जयसिंग माने चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी, जि. कोल्हापूर	४	-
प्रा. अंगद नरसगोंडा पाटील कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली	-	१
प्रा. मोहन हजारे श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी, जि. सांगली	-	२
प्रा. पांडुरंग विष्णू पाटील प्रा. संभाजीराव कदम महाविद्यालय, देऊर, ता. कोरेगाव	-	३
प्रा. डॉ. अजितानंद जाधव इस्माईलसाहेब मुल्ला लॉ कॉलेज, सातारा.	-	४

■ संपादक ■

प्राचार्य डॉ. शिरीषकुमार धोंडिराम पवार
बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण,
ता. पाटण, जि. सातारा.

प्रा. डॉ. अजितानंद जाधव
इस्माईलसाहेब मुल्ला लॉ कॉलेज,
सातारा.

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने दूरशिक्षण केंद्राच्या माध्यमातून शिक्षणापासून व्यक्तीगत आणि भौतिक परिस्थितीने दूर गेलेल्या अनेकांना पुन्हा शिक्षण प्रवाहात येण्याची सुवर्णसंधी उपलब्ध करून दिली याचे संपूर्ण श्रेय विद्यापीठाला जाते. 'ज्ञानमेवामृतम्' शिवाजी विद्यापीठाच्या ब्रीद वाक्याप्रमाणे ज्ञानरूपी अमृत प्राप्त करण्याची संधी सर्वांसाठी उपलब्ध करून दिली. याच दूर शिक्षण केंद्राद्वारे नोंद झालेल्या बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययन साहित्य उपलब्ध करून दिले आहे.

हे पुस्तक बी. ए. भाग तीन च्या राज्यशास्त्र विषयाच्या पेपर क्रमांक ११ सत्र पाच साठी 'अभिजात पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत' आणि पेपर क्रमांक १६ सत्र सहा साठी 'आधुनिक पाश्चात्य राजकीय विचार' हे विद्यार्थ्यांच्या हाती देताना आम्हाला विशेष आनंद होत आहे.

सत्र ५ साठी पेपर क्रमांक ११ अभिजात पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत यामध्ये प्लेटो, ऑरिस्टॉटल, मॅकियाव्हेली, मॉंतेस्क्यू यांच्या विचारांचा तर सत्र ६ साठी पेपर क्रमांक १६ आधुनिक पाश्चात्य राजकीय विचार यांच्या विचारांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

या पुस्तक निर्मितीमध्ये शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरु मा. डॉ. डी. बी. शिंदे यांची प्रेरणा व प्रोत्साहन आम्हाला मिळाले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. त्याचप्रमाणे राज्यशास्त्र विभागप्रमुख डॉ. भारती पाटील, नेहरू अभ्यास केंद्र समन्वयक, राज्यशास्त्र विभागाच्या माजी विभागप्रमुख डॉ. वासंती रासम, राज्यशास्त्र विभाग शिवाजी विद्यापीठ मधील प्राध्यापक डॉ. प्रकाश पवार, डॉ. भणगे रविंद्र, डॉ. अशोक चौसाळकर, शिवाजी विद्यापीठ राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सर्व सन्माननीय सदस्य, शिवाजी विद्यापीठ राज्यशास्त्र परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. वसंत पाटील व सर्व लेखक यांचे सहकार्य लाभल्याबद्दल त्या सर्वांचे मी आभार मानतो.

वरील सर्वांइतकेच महत्त्वाचे म्हणजे दूरशिक्षण केंद्राचे संचालक प्रा. डॉ. एम. ए. अनुसे, दूरशिक्षण केंद्रातील सर्व सहकारी विद्यापीठाचे सर्व पदाधिकारी यांचे सहकार्याबद्दल व तत्परतेबद्दल सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

प्राचार्य डॉ. शिरीषकुमार धोंडिराम पवार
बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण,
ता. पाटण, जि. सातारा.

प्रा. डॉ. अजितानंद जाधव
इस्माईलसाहेब मुल्ला लॉ कॉलेज,
सातारा.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सेमिस्टर-५ : पेपर-११ अभिजात पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत		
१.	प्लेटो	१
२.	अॅरिस्टॉटल	३७
३.	मॅकियाव्हेली	६४
४.	मॉँतैस्व्यू	८०
सेमिस्टर-६ : पेपर-१६ आधुनिक पाश्चात्य राजकीय विचार		
१.	जॉर्ज विल्हेम फ्रेडरिक हेगेल	९५
२.	कार्ल मार्क्स	११३
३.	लेनिन	१४९
४.	अॅन्तिनिओ ग्रामसी	१६५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१५-१६ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

सत्र ५ : घटक १

प्लेटो

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय विवेचन
  - १.२.१ पूर्वचरित्र व प्लेटोवरील प्रभाव
  - १.२.२ प्लेटोची अभ्यासपद्धती
  - १.२.३ प्लेटोचा न्यायसिद्धान्त
  - १.२.४ प्लेटोची शिक्षणपद्धती
  - १.२.५ प्लेटोचा साम्यवाद
  - १.२.६ प्लेटोचे आदर्शराज्य
  - १.२.७ प्लेटोचे उपआदर्शराज्य
- १.३ सारांश
- १.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ इ.
- १.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासात आपल्याला

- प्लेटो या ग्रीक विचारवंताच्या विचारांचा अभ्यास करता येईल.
- यामध्ये त्याचे पूर्व चरित्र व त्याच्यावर पडलेला प्रभाव यांचा अभ्यास करता येईल.
- प्लेटोच्या अभ्यासपद्धतीचा आढावा घेता येईल.
- प्लेटोचा न्यायाचा सिद्धान्त अभ्यासता येईल, त्याचबरोबर प्लेटोपूर्वी प्रचलित असलेले न्यायसिद्धान्त व प्लेटोने त्यांचे केलेले खंडण अभ्यासता येईल.
- प्लेटोच्या शिक्षणपद्धतीचे महत्व अभ्यासता येईल.

- प्लेटोच्या साम्यवादाचा उद्देश अभ्यासता येईल. त्यामध्ये संपत्ती व स्त्रियांचा (कुटुंबाचा) साम्यवाद अभ्यासता येईल.
- त्याच्या शिक्षणपद्धती व साम्यवादातून निर्माण होणारे आदर्श राज्य याची माहिती होईल.
- आदर्शराज्यातील त्रूटी दूर करून त्याने मांडलेले उपआदर्श राज्याविषयीचे विचार अभ्यासता येतील.

१.१ प्रास्ताविक

राजकीय विचारांचा आरंभ जरी प्लेटोपूर्वी झाला असला तरी राजकीय विचारांचा वैज्ञानिक दृष्टीकोणातून विचार प्रथम प्लेटोनेच केला हे मान्य करावे लागेल. सॉक्रेटीस आणि सोफीस्ट विचारवंतांनी जनतेमध्ये राजकीय विचाराबद्दल जरी उत्सुकता निर्माण केली असली तरी अशा राजकीय विचारांना क्रमबद्ध आकार देण्याचे श्रेय प्लेटोलाच द्यावे लागेल. सोफिस्ट आणि सॉक्रेटीस यांनी ग्रीक राजकीय विचारात कोणतीही भर घातलेली असो. त्यांनी सूत्रबद्ध राजकीय विचार मांडलेले नाहीत राजकीय प्रश्नावर शास्त्रीय पध्दतीने लिहिणारा विचारवंत म्हणून प्लेटोचा उल्लेख करावा लागेल. त्याचा शिष्य अॅरिस्टॉटल व प्लेटो यांचे लिखाण म्हणजे युरोपच्या बौद्धिक विश्वातील फार मोठी भरारी आहे.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ पूर्व चरित्र व प्लेटोवरील प्रभाव:

प्लेटोचा जन्म इ. स. पूर्व ४२७ मध्ये अॅथेन्स येथे झाला. त्याचे घराणे कुलीन होते. प्लेटोच्या वडिलांचे नाव पेरीकरियन आणि आईचे नाव एरिस्टीज होते तो लहान असतानाच अॅथेन्स व स्पार्टा यांच्या युद्धात अॅथेन्सचा पराभव झाला. अॅथेन्सच्या सत्ताधारी वर्गात प्लेटोचे अनेक नातेवाईक होते. स्पार्टाच्या वर्चस्वाखाली तीस सर्वसत्ताधिकाऱ्यांचे अॅथेन्ससाठी जे मंडळ होते, त्यात प्लेटोचे काही नातेवाईक होते.

त्या काळातील वरिष्ठ वर्गीय मुलाप्रमाणे प्लेटोचे लहानपणी शिक्षण झाले. तरुणपणी तो सॉक्रेटिसच्या सहवासात आला आणि सॉक्रेटिसच्या विचारांचा त्याच्यावर प्रभाव पडला. अॅथेन्समधील लोकशाही प्रेमी लोकांनी सॉक्रेटिसचा विष देऊन खून केला. सॉक्रेटिसच्या मृत्यूने प्लेटोच्या जीवनाला वेगळे वळण मिळाले. ग्रीक नगरराज्याच्या राजकारणात भाग घेण्याऐवजी तो तत्वज्ञ बनला. राजकारण आणि तत्वज्ञान यांचा परस्परंशी त्याने इतका मेळ घातला की राजा तत्वज्ञानी असणे आवश्यक झाले. सॉक्रेटिसच्या मृत्यूनंतर प्लेटोने लवकरच अॅथेन्स सोडले. मेगॅरा, सिरिन, इजिप्त, लोअर इटली, सिसिली, इराण, बॅबिलोनिया, हर्बिया इत्यादी देशाना त्याने भेटी दिल्या व आदर्शराज्य निर्मितीच्या दृष्टीने विचार केला. जवळ जवळ बारा वर्षे प्रवास करून प्लेटोने विविध देशांच्या राजकीय परिस्थितीचा व तेथील विचारप्रणालींचा अभ्यास व निरीक्षण केले.

प्लेटोची अॅकॅडमी:

इ. स. पूर्व ३८८-३८७ मध्ये प्लेटोने अॅथेन्स येथे अॅकॅडमीची स्थापना केली. अॅकॅडमी स्थापन्याच्या पाठिमागे त्याचे दोन हेतू होते. पहिला म्हणजे केवळ ज्ञान मिळविण्याच्या लालसेने व

शास्त्रशुद्ध पद्धतीने विद्येचा अभ्यास व्हावा; व दुसरा हेतू असा की मिळविलेले ज्ञान माणसाचे हित साधण्यासाठी वापरावे. यावेळी प्लेटोचे वय सुमारे ४० वर्षांचे होते. अॅकॅडमीत शिक्षण देत असताना झालेल्या विविध सवांदांचा एक संग्रह म्हणजे त्याचा 'रिपब्लिक' (Republic) हा ग्रंथ होय. मुळची तल्लख बुद्धी, त्यात प्रवास व संकटामुळे परिपक्व झालेल्या अनुभवाची भर, तरूण पिढीस जनहितार्थ शिक्षण देऊन तयार करण्याची आंतरिक तळमळ यामुळे अॅकॅडमीस चांगले यश मिळाले. अॅकॅडमीत सर्व ग्रीसमधून निरनिराळ्या प्रांतातील तरूण येवून शिकून गेले. या संस्थेतून अनेक तत्वेवेत्ते, राजकारणी पुरुष व सेनापती निर्माण झाले. अॅकॅडमीचे काम पहात असताना प्लेटोने तत्वज्ञान, निती, राजकारण, अध्यात्म इत्यादी विषयक विविध ग्रंथ लिहिले होते.

प्लेटोवर पडलेला प्रभाव

१) तत्कालीन परिस्थिती

कोणत्याही विचारवंतावर तत्कालीन परिस्थितीचा प्रभाव पडत असतो. विचारवंत, तत्वज्ञ हे त्यांच्या काळाचे अपत्य असतात, त्यामुळे त्या काळातील आवश्यकतांनी प्रभावित होऊन ते सिद्धान्त प्रस्थापित करत असतात. प्राचिन अॅथेन्समधील अस्ताव्यस्त राजकीय परिस्थितीचा प्लेटोच्या मनावर फारच सखोल परिणाम झाला. अॅथेन्स व स्पार्टा ही नगरराजे युद्धात गुंतली होती. त्यांच्यातील संघर्षाचे विपरीत परिणाम दिसू लागले होते. अनेक प्रकारच्या शासनपद्धतीचा प्रयोग होऊन गेला होता. कुलीन तंत्र आणि प्रजातंत्र यांना भगदाडे पडली होती. लोकशाहीच्या बुरख्याआड सर्वास अत्याचार सुरू होता. सॉक्रेटिसारख्या महान विचारवंताचा बळी गेला होता. अशा वेळी आदर्शप्रणालीची समाजाला आवश्यकता होती, या गोष्टीचा प्रभाव पडल्याने प्लेटोने त्याच्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथात आदर्श राज्याची कल्पना मांडली.

२) सॉक्रेटिसचा प्रभाव

प्लेटोच्या विचारावर सर्वात अधिक प्रभाव सॉक्रेटिसचा पडला. सॉक्रेटिसच्या सान्निध्यात तो सॉक्रेटिसच्या मृत्यूपर्यंत राहिला. सॉक्रेटिसच्या विद्वत्तेचा व ज्ञानाचा सखोल परिणाम त्याच्यावर झाला. सद्गुण हेच ज्ञान आहे व ज्ञान हाच सद्गुण आहे. या सॉक्रेटिसच्या तत्वज्ञानाचा प्लेटोवर सखोल परिणाम झाला व त्यातूनच त्याची तत्वज्ञ राजाची कल्पना उदयास आली. प्लेटोच्या शिक्षणाचा सिद्धान्त व न्यायाचा सिद्धान्त म्हणजे सॉक्रेटिसचा प्लेटोवर झालेला प्रत्यक्ष परिणामच होय.

३) ग्रीकमधील नगरराज्यांचा प्रभाव

प्लेटोने निरनिराळ्या देशात भ्रमंती करून तेथील राज्यपद्धतीचा अभ्यास केला, इतर राज्यातील विचारप्रणालीचाही त्याच्यावर प्रभाव पडला आहे. प्लेटोच्या साम्यवादाच्या कल्पनेवर स्पार्टाच्या व्यवस्थेचा प्रभाव दिसून येतो.

४) सेलन, थेलीस, डेमॉक्रीटस, लायकॉर्गस, ऑर्किटॅस, पायथाॅगोरस इत्यादी ग्रीक तत्वज्ञांच्या तत्वज्ञानाचा प्लेटोने अभ्यास केलेला होता. त्यामुळेच प्लेटोने मांडलेल्या राजकीय विचारांची बैठक तात्विक स्वरूपाची होती. तत्वज्ञानाच्या अभ्यासामुळे तो आदर्श राज्याच्या कल्पनेकडे झुकलेला दिसतो.

५) डायोनिसियचा परिणाम

सिसिलीच्या डायोनिसियला (राजाला) आदर्श शासक बनविण्याचा प्लेटोने प्रयत्न केला, परंतु त्यात त्याला अपयश आले. आदर्श शासक बनविण्यात अनंत अडचणी आहेत, याची प्लेटोला कल्पना आली त्यानुसार हळूहळू वास्तवादाच्या दृष्टीकोणातून प्लेटो विचार करू लागला. त्यातूनच त्याने 'दि स्टेटस्मन' आणि 'दि लॉज' हे ग्रंथ लिहिले. या ग्रंथात प्लेटोचा आदर्शवाद कमी होऊन व्यवहाराच्या पातळीवर प्लेटो उतरला आहे असे दिसून येते.

प्लेटोची ग्रंथसंपदा

प्लेटोने जवळ जवळ ३६ ग्रंथ लिहिले 'अॅपॉलॉजी' आणि 'क्रिटो' या ग्रंथात त्याने राज्य व व्यक्तीचे संबंध व्यक्त केले आहेत. 'मिनो' मध्ये ज्ञान व प्रशिक्षणाचा विचार केला आहे. 'चारमिडिज' आणि 'लॉकेज' मध्ये आत्मसंयमाच्या गुणांचा उल्लेख आहे. 'प्रोटोगोरस' व 'गोर्जिया' हे त्याचेच ग्रंथ आहेत. प्लेटोच्या ३६ ग्रंथापैकी राजकीय अभ्यासाच्या दृष्टीने त्याचे तीन ग्रंथ महत्वाचे आहेत.

- १) दि रिपब्लिक (The Republic)
- २) दि पॉलिटिक्स किंवा स्टेटस्मन (The Politics or The Statesman)
- ३) दि लॉज (The Laws)

१.२.२ प्लेटोची अभ्यासपद्धती

विचार किंवा भाव व्यक्त करण्याची (शैली) म्हणजेच पद्धती होय. प्लेटोने अवलंबलेल्या पद्धतीवर सॉक्रेटिसचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. सॉक्रेटिसप्रमाणे प्लेटोने संवादात्मक पद्धती वापरली. वादविवादाच्या रूपात जेव्हा लोक आपले विचार व्यक्त करतात त्यावेळी त्यांच्या कल्पना व्यवस्थित समजू शकतात. वादविवादांमुळे सत्याची पारख होते. संवादात्मक पद्धतीमुळे सत्य आणि वास्तविक ज्ञानाचा विजयच होतो. संवादात्मक पद्धतीने असत्य आणि अवास्तविकता दूर होते. प्लेटोच्या ग्रंथात लहान लहान उपमा कथा आणि अलंकार यांची रेलचेल आहे. पण त्यात प्लेटोने आपला वास्तवतेवरील जोर ढळू दिलेला नाही.

प्लेटोने सदृश्यतेचा प्रयोग (Use of Analogy) आपल्या पद्धतीत केला आहे. मानवी जीवनातील आणि पशूंच्या जीवनातील साम्यांचा उपयोग करून त्याने आपले लिखाण हृदयस्पर्शी बनविले आहे. राज्याच्या संरक्षकाची तुलना त्याने कुत्र्याशी केली आहे. त्याच्यामते संरक्षकाचा स्वभाव हा कुत्र्यासारखा असावा, शत्रुवर त्याने तुटून पडावे व परिचित व्यक्तीचे स्वागत करावे. अशाच प्रकारे मनुष्याच्या वंशासंबंधी विचार करताना त्याने जनावरातील सादृश्याचा उपयोग केला. जनावरे जशी विशिष्ट काळातच (मोसमात) गर्भदानात रत राहतात त्याचप्रमाणे माणसाचे असावे, स्त्री व पुरुषांनी याच पद्धतीने अस्थायी रूपात एकत्र यावे. याचबरोबर प्लेटोने आगमनात्मक व निगमनात्मक पद्धतींचाही उपयोग केला आहे.

१.२.३ प्लेटोचा न्यायसिद्धान्त (Plato's Theory of Justice)

प्लेटोच्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथाने दुसरे नाव 'Concerning Justice' असे आहे. ग्रंथाच्या नावावरूनच त्याने न्यायाला किती महत्त्व दिले आहे याची प्रचिती येते. न्याय हा प्लेटोच्या

‘रिपब्लिक’ चा मुख्य सिध्दान्त आहे. प्लेटोचे आदर्श राज्य हेच मूळी न्यायावर आधारलेले आहे किंवा त्याच्या आदर्श राज्याचा आधार न्याय हाच आहे. न्यायाशिवाय आदर्श राज्याची कल्पनाच करता येणार नाही. प्लेटोने या ग्रंथात पूर्वी प्रचलित असलेल्या विविध न्यायविषयक सिद्धान्तांचे खंडण केले आहे. प्लेटोची न्यायविषयक कल्पना नैतिकतेवर आधारलेली होती. समाजात शांतता, सुव्यवस्था, संघटन आणि न्याय प्रस्थापित होत असेल तरच आदर्श राज्य निर्माण होऊ शकते, असे प्लेटोचे मत होते. प्लेटोने आपल्या न्यायसिद्धान्ताद्वारे ‘व्यक्तीला आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून समाजातील इतर व्यक्तींच्या कर्तव्याला हानी न पोहचविता प्रत्येकाने आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे व विकास साधला पाहिजे असे सांगितले’ मानसशास्त्रीय दृष्टीकोणातून विचार करून त्याने असा सिद्धान्त मांडला की भिन्न व्यक्ती भिन्न प्रकारची कार्ये करतील पण ती करत असतानाही ते त्या एकतेच्या सुत्रात बांधलेल्या राहतील आदर्श समाजाला घातक ठरणान्या गोष्टी दूर करून व मनुष्याला आपल्या कर्तव्यशिलतेची जाणीव करून देवून त्यांना संघटीत ठेवण्याचे कार्य प्लेटोचा न्यायसिद्धान्त करतो.

सिद्धान्ताचे कारण

प्लेटोच्या काळी अॅथेन्सची अवस्था अतिशय वाईट झाली होती. सर्वत्र स्वार्थ व सत्तापिपासा यांचे साम्राज्य पसरले होते. अॅथेन्सच्या अधिकाऱ्यांनी सत्तेचा भयानक गैरवापर सुरू केला होता. अपरिपक्व राज्यकारभार, परस्परांत हस्तक्षेप, गटबाजी व राजकीय स्वार्थ हे त्याकाळचे चित्र होते. त्यामुळे राज्यकारभाराकडे सर्वांचे दुर्लक्ष झाले होते. यातूनच निस्वार्थी सेवा व स्वतःचे कार्य लक्ष केंद्रीत करून इतरांच्या हस्तक्षेपा विना करणे अशी पद्धत निर्माण करणे जरूरीचे होते. त्यासाठीच प्लेटोने न्यायाचा नवा सिद्धान्त मांडला. त्यानुसार समाजाचे तीन भागात विभाजन व प्रत्येक भागाने स्वतःचे कार्यक्षेत्र केंद्रीत करून ते पार पाडणे. यातून राजकीय स्पर्धा नाहीशी होवून राज्याचे ऐक्य व सुसंवाद प्रस्थापित होईल असे प्लेटोला वाटत होते. यामधूनच त्याचा न्यायसिद्धान्त आस्तित्वात आला.

प्लेटोने न्यायाची व्याख्या करताना असे म्हटले की “प्रत्येक व्यक्तीला ती गोष्ट प्राप्त व्हावी जी तीला प्राप्य आहे” म्हणजेच प्लेटोने योग्यता आणि शिक्षणाच्या अनुरूप व्यवहारांसाठी व्यक्तीला पात्र ठरविले.

प्लेटोने आपली न्यायाची कल्पना स्पष्ट करताना पूर्वी प्रचलित असलेल्या न्यायसंबंधीच्या सिद्धान्तांचे खंडण केले. प्लेटोने ज्या न्यायसिद्धान्ताचे खंडण केले ते पुढीलप्रमाणे-

१) न्यायाचा परंपरागत सिद्धान्त (सिफॉलसचा सिद्धान्त)(The Theory of Cephalus)

प्लेटोच्या ‘रिपब्लिक’ ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात न्यायविषयक सिद्धान्त सिफॉलस व पॉलिमारकस यांनी मांडला. सिफॉलसच्या मते, भाषणात सत्यता असणे, कार्यात श्रेष्ठत्व असणे, आणि ईश्वराचे व मनुष्याचे ऋण फेडणे हाच खरा न्याय होय. सिफॉलसचा मुलगा पॉलिमारकस् यांने वडिलांच्या पश्चात न्यायाच्या परंपरावादी सिद्धान्ताचे प्रतिनिधीत्व केले. त्यांच्या मते मित्रांचे चांगले करणे व शत्रुचे वाईट करणे, मित्राशी मित्रत्वाची आणि शत्रुशी शत्रुत्वाची वर्तणूक करणे म्हणजे न्याय होय. सत्य बोलणे आणि घेतलेली वस्तू ज्याची त्याला परत देणे म्हणजे न्याय होय. म्हणजेच

एकंदरीत न्यायाचा परंपरागत सिद्धान्त असा होता की, न्याय की एक कला असून ती मित्रांना सुख देण्यात व शत्रूंना दुःख देण्यात सामावलेली असते.

प्लेटोने न्यायाच्या परंपरागत सिद्धान्ताचे खंडण केले आहे. त्याच्यामते एखादा मनुष्य वेडा झाल्यावर त्याचे शस्त्र त्याला करणे हा काही न्याय ठरू शकणार नाही. त्याचबरोबर या परंपरागत न्यायसिद्धान्ताप्रमाणे न्याय समान तत्वावर मिळणार नाही. हा सिद्धान्त मित्र व शत्रू यांना वेगवेगळा न्याय देतो. कारण मित्र कोण व शत्रू कोण याची पारख करणे कठीण असते. एखादी व्यक्ती वाईट म्हणून त्या व्यक्तीशी वाईटच व्यवहार केला तर ती व्यक्ती पहिल्यापेक्षाही अधिक वाईट होईल. पण हा न्यायाचा उद्देश राहू शकत नाही. परंपरावादी सिद्धान्तानुसार न्याय हा देश, काळ, परिस्थितीनुरूप बदलतो परंतु न्याय हा सर्व ठिकाणी, सर्व परिस्थितीत, सर्व काळात सारखाच असतो. देश काल परिस्थितीनुसार अपराधाच्या मान्यत्या बदलू शकतात पण न्यायमार्ग सर्व ठिकाणी एकच पाहिजे परंपरागत दृष्टीकोणातील दोष दाखवून प्लेटोने तो सिद्धान्त चुकीचा असल्याचे स्पष्ट केले. परंपरावादी न्यायाची कल्पना एका मर्यादिपर्यन्त आंशिक रूपात उपयुक्त वाटत असली तरी त्या कल्पनेच्या खोलात शिरल्यास अनेक अडचणी आणि परस्पर विरोधी तत्वे समोर उभी राहतात. तसेच न्याय ही एक कला आहे हे तत्व अयोग्य वाटते उदा. एखाद्या वैद्याला शल्यचिकित्सेची कला अवगत असेल, म्हणून तो जर मनात आणिल तर एखाद्या रोग्यास जीवदान देवू शकेल किंवा एखाद्या रोग्याला मारून टाकू शकेल. तेव्हा न्याय ही कला आहे असे म्हणणे चूकीचे ठरेल. म्हणून प्लेटोने न्यायाच्या परंपरागत सिद्धान्ताचे खंडण केले आहे.

२) न्यायाचा क्रांतिकारी सिद्धान्त (The Theory of Thracysmachus)

थ्रेसीमाकस् हा क्रांतिकारी सोफिस्टांचे प्रतिनिधित्व करतो. त्याच्यामते, “शक्तीशाली व्यक्तीची इच्छा म्हणजे न्याय” न्याय म्हणजे शक्तीशाली व्यक्तीचा लाभ आहे (Justice is the interest of Stronger) शक्तीशाली व्यक्ती लाभासाठी जो कायदा बनविल तोच न्याय असतो. व्यवहारात बळी तो कानपिळी हाच सिद्धान्त सर्वत्र चालत आलेला दिसतो. शक्तीशाली शासकाची आज्ञा म्हणजे न्याय होय. सबल, सशक्त लोकांनी केलेले कायदे दुर्बल, अशक्त लोकांनी पाळावेत आज्ञापालन करणे म्हणजे न्याय होय. आज्ञाभंग किंवा कायदाभंग म्हणजे अन्याय होय. जो आज्ञाभंग करेल तो दंडास पात्र ठरेल. कायदा व न्याय शासकाच्या हितासाठी असतो. “थ्रेसीमाकस्च्या मते अन्यायी व्यक्ती न्यायशील व्यक्तीपेक्षा अधिक सुखी असते. म्हणून शासक वर्गाने अन्यायी वृत्तीने वागावे; म्हणजे त्यांचे जीवन सुखी होईल” अन्यायी व्यक्ती स्वतःच्या हितासाठी कार्य करते तर न्यायी व्यक्ती राज्याच्या हितासाठी कार्य करते. अन्याय करणे हे स्वभावतःच चांगले असते आणि अन्याय सहन करणे वाईट असते. समाजात अन्यायी माणसाला अधिक प्रतिष्ठा व मान असतो. अन्यायीपणाने वागणे हीच सुखाची गुरुकिल्ली आहे. असे त्याचे मत होते.

प्लेटोने या क्रांतिकारी सिद्धान्ताचे खंडण केले आहे. त्याच्यामते शासकाची प्रत्येक कृती न्यायी असू शकत नाही. ज्यावेळेला शासक त्याच्या सत्तेचा वापर अन्यायी पध्दतीने करतो तेव्हा त्याचे कार्य समाजहितास अपायकारक असते. प्लेटोच्या मते न्याय हा मुळातच दुर्बलांच्या हितासाठी असतो. न्यायाची उभारणी ही तर त्याचसाठी झालेली असते. प्लेटोच्या मते “शासकवर्ग स्वतःच्या सुखासाठी राज्य करित नसून तो प्रजेच्या सुखासाठी राज्य करतो, त्यामुळे खरा न्यायी शासनकर्ता हा शक्तीशाली

व शहाणा असून तो अन्यायी माणसापेक्षा अधिक सुखी असतो.” अशा रितीने प्लेटोने क्रांतिकारी सिद्धान्ताचे खंडण केले आहे.”

३) न्यायाच्या व्यवहारवादी सिद्धान्त (The Theory of Glaucon)

क्रांतिकारी सिद्धान्ताच्या विरोधी असा हा न्यायसिद्धान्त आहे. या सिद्धान्ताचे प्रतिनिधित्व ग्लाकन करतो. त्याच्यामते न्याय हे एक कृत्रिम तत्व आहे. निसर्गावस्थेचा आधार घेवून त्याने हा सिद्धान्त मांडला त्याच्या मते निसर्गावस्थेत बलवान लोक मनमानी करत होते, तर दुर्बल अन्याय अत्याचार सहन करित होते. या अत्याचाराला विरोध म्हणून त्यांनी आपापसात करार केला. त्यानुसार कायद्याचे स्वरूप निश्चित करण्यात आले. शक्तीशाली व्यक्तींच्या भितीमुळे संघटीत होऊन दुर्बल लोकांनी आपल्या रक्षणासाठी कायद्याची व न्यायाची निर्मिती केली. म्हणून न्याय कृत्रिम आहे. या करारावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते ती म्हणजे, न्याय हा भितीमुळे निर्माण झाला आहे. भिती हा न्यायाचा आधार आहे. बलवान लोकांच्या अन्यायापासून वाचण्यासाठी दुर्बलांनी काही नियम प्रस्थापित केले, त्या नियमांचे पालन म्हणजे न्याय व त्या नियमांची अवहेलना म्हणजे अन्याय, ग्लाकन थ्रेसिमाकस प्रमाणे न्याय म्हणजे बलवानांची इच्छा मानीत नाही तर दुर्बलांची आवश्यकता मानतो. प्लेटोच्या मते, न्याय ही कृत्रीम व्यवस्था नाही. न्याय हा आत्म्याचा गुण आहे. ती एक आंतरिक स्थिती आहे. कायदे पाळले जातात ते शक्तीच्या आधारावर नव्हेत तर ते त्यांनी स्वतःच्या इच्छेने बनविलेले असतात, म्हणून समाजाच्या इच्छेचे साकार रूप म्हणजे कायदा आहे. व्यवहारवादी सिद्धान्त मनुष्याला स्वार्थी ठरवून कायद्याला कृत्रिम मानतो. प्लेटोने या तिन्ही सिद्धान्ताचे खंडण करून आपला स्वतःचा सिद्धान्त मांडला.

प्लेटोचा न्याय सिद्धान्त

इतरांच्या न्यायसिद्धान्ताचे खंडण केल्यानंतर प्लेटो आपला न्यायविषयक सिद्धान्त स्पष्ट करतो. त्यावेळच्या राजकीय व सामाजिक आजारांवर न्याय हाच एकमेव उपाय आहे, असे प्लेटो म्हणतो. प्लेटोची न्यायाची कल्पना नैतिकतेवर आधारलेली आहे. त्याच्यामते आदर्शराज्यातच न्याय प्रस्थापित होवू शकते. राज्यात न्याय निर्माण होण्यासाठी चारित्र्याची आणि सद्गुणांची वाढ होणे आवश्यक असते. आपला न्यायसिद्धान्त प्रथम मानवी स्वभावाच्या विश्लेषणाने प्लेटो त्याचा आरंभ करतो. त्याच्यामते प्रत्येक व्यक्ती समाजात राहून आपली योग्यता व आवड लक्षात घेवून कार्य करील तर समाजाचे अधिकतम कल्याण होईल. प्रत्येक व्यक्तीने कर्तव्यपालन चोख करावे, इतरांच्या कार्यात हस्तक्षेप करू नये. न्याय म्हणजे आंतरिक इच्छेची अभिव्यक्ती आहे.

त्याच्या मते प्रत्येक व्यक्तीत तीन प्रकारच्या भावना असतात.

(१) वासना (Appetite) (२) साहस (Spirit) (३) बुद्धी (Wisdom) या तिन्ही भावनांचा योग्य असा समन्वय एखाद्या व्यक्तीमध्ये होत असेल तर ती व्यक्ती न्यायी असेल. परंतु या तिन्ही भावना व्यक्तीत सारख्या प्रमाणात नसतात. एखाद्या व्यक्तीत बुद्धीची भावना प्रखर असते तर एखाद्या व्यक्तीत वासना तीव्र असते. काही लोकांमध्ये साहसी वृत्ती अधिक आढळते. त्यामुळे समाजात काही व्यक्ती वासनाप्रधान, काही साहसप्रधान तर काही बुद्धीप्रधान असतात. प्लेटोच्या मते वासनाप्रधान लोक उत्पादक कार्य चांगल्या प्रकारे करू शकतात. बुद्धीप्रधान लोक शासनकार्य

कुशलतापूर्वक करू शकतात. तर साहसप्रधान लोक आंतरिक व बाह्य रक्षणाचे म्हणजेच सैनिकांचे कार्य अधिक चांगल्या रितीने करतात. वरील विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की आपला न्यायसिद्धांत मांडताना मानवी स्वभावाच्या विश्लेषणाने प्लेटो त्याचा आरंभ करतो. वरील प्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती समाजात राहून आपली पात्रता व कल लक्षात घेऊन कार्य करील तर समाज आदर्श अवस्थेत पोहचेल प्रत्येक व्यक्तीने आपले कार्य त्यावर लक्ष केंद्रीत करून पार पाडावे आणि इतरांच्या क्षेत्रात ढवळाढवळ करू नये. न्याय म्हणजे आंतरिक इच्छेचे प्रगट स्वरूप आहे. ज्याला आपण नितिमत्ता म्हणतो तोच न्याय आहे. असे फॉस्टर प्लेटोच्या न्यायाच्या संदर्भात म्हणतो. वरील विचाराचे विवरण पुढील कोष्टकात व्यवस्थितपणे दाखविता येते.

	व्यक्तीचा आंतरिक गुण	समाजगटातील वर्ग	समाजगटातील कार्य
१	बुद्धी (विवेक)	शासक (राजकर्ते)	राज्यकारभार चालविणे, शासन प्रशासनाची कार्ये करणे.
२	साहस (शौर्य)	सैनिक	राज्यात शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे, परचक्रापासून राज्याचे रक्षण करणे
३	वासना	उत्पादकांचा वर्ग	उत्पादन, श्रम, शेती, व्यापार करणे राज्याच्या विकासात भर घालणे.

१) **तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांचा वर्ग** - समाजातील बुद्धीवादी, ज्ञानी लोकांचा हा सर्वश्रेष्ठ वर्ग होय. या वर्गाचा ज्ञान, विवेक, शहाणपण हा विशेष गुण असतो. या वर्गाने आपल्या ज्ञानाच्या, आधारे राज्यकारभार, प्रशासन चालवायचे असते.

२) **सैनिकांचा वर्ग** - साहस, शौर्य, धैर्य अशा गुणांनी युक्त असणारा हा वर्ग होय. राज्याच्या संरक्षणासाठी सैनिकांची आवश्यकता असते. त्याचबरोबर अंतर्गत शांतता, सुव्यवस्था, राखण्याची जबाबदारी त्यांची असते. सैनिकवर्गाने शौर्याबरोबर सभ्यता, स्वामिनिष्ठा, कर्तव्य तत्परता इ. गुणांची जोपासना केली पाहिजे.

३) **श्रमिकांचा वर्ग** - समाजाच्या भौतिक गरजा भागविण्यासाठी वस्तूंचे उत्पादन करणारा हा वर्ग होय. शेतकरी, कामगार, व्यापारी व इतर व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचा यामध्ये समावेश होतो. प्लेटोच्या मते हा वर्ग वासनाप्रधान प्रवृत्तीचा असून तो फक्त श्रम करण्याच्या पात्रतेचा असतो.

वरील तीन वर्गांशिवाय त्या काळात अॅथेन्समध्ये जनतेचा आणखी एक वर्ग होता. तो गुलामांचा होता. या वर्गाचा उल्लेख प्लेटोने कुठेही केला नाही. त्या काळात गुलामाला पशुसारखीच वागणूक मिळत होती. जनावरांप्रमाणे गुलामांची बाजारात विक्री होत असे. त्यांना एकही नागरी हक्क दिलेला नव्हता. त्यांना नागरिकत्वाचा दर्जा नव्हता. त्याकाळी गुलामगिरीची प्रथा होती. त्यामुळेच कदाचित प्लेटोने या वर्गाकडे दुर्लक्ष केलेले असावे.

प्लेटोच्या न्यायसिद्धांताची वैशिष्ट्ये-

- १) **हस्तक्षेपाचा अभाव** - प्लेटोची न्यायव्यवस्था प्रत्येकाने स्वतःचे कार्य स्वतःवर लक्ष केंद्रीत करून पार पाडावी आणि इतरांच्या क्षेत्रात हस्तक्षेप करू नये अशी होती. प्लेटो म्हणतो एका व्यक्तीने एकच कार्य पार पाडावे परस्परांच्या क्षेत्रात हस्तक्षेप होऊ लागला तर संघर्ष आणि सर्वनाश अटळ आहे.
- २) **कार्यविशेषज्ञता** - प्लेटोच्या न्यायसिद्धांताची उभारणी ही कार्य विशेषज्ञतेच्या तत्वावर झाली आहे आणि त्याचे आदर्श राज्य ही कार्यविशेषज्ञतेच्या आधारावर अवलंबून आहे. एका माणसाने एकच कार्य करावे व त्यावर आपले लक्ष केंद्रीत करावे ही कल्पना त्यामागे आहे.
- ३) **व्यक्तीवादाच्या विरोधी** - प्लेटोचा न्यायसिद्धांत व्यक्तीवादाच्या विरोधी जाणारा आहे. प्लेटोच्या मते व्यक्तीने आपण स्वतः कोणीतरी वेगळे आहोत असे न मानता आपण राज्याचे अंग आहोत असे मानले पाहिजे. व्यक्तीने आपल्या हक्कांचा विचार न करता कर्तव्याचा विचार केला पाहिजे असे प्लेटोचा न्याय सिद्धांत सांगतो.
- ४) **सुसंवाद** - प्लेटोची न्यायाची कल्पना सामाजिक सुसंवादावर आधारलेली आहे. न्यायाच्या आधारे राज्यात एकतेची स्थापना केली जाईल व राज्याच्या विविध अंगात समतोल स्थापन केला जाईल असा समतोल वासना, साहस, बुद्धी या गुणात सुसंवाद स्थापन करून निर्माण केला जाईल.
- ५) **न्यायाचे आंतरिक स्वरूप** - प्लेटो न्यायाला बाह्य बाब मानत नाही, त्याच्या मते न्याय आत्म्याचा गुण आहे आणि माणसाच्या अंतर्मनाचा तो एक भाग आहे. संपूर्ण समाजाला त्यापासून निश्चित असा फायदा होतो.
- ६) **राज्य म्हणजे व्यक्तीचे विस्तारीत रूप** - व्यक्ती आणि राज्य यांच्यात संपूर्ण असे साम्य आहे त्याच्या मते राज्य म्हणजे व्यक्तीचे विस्तारीत स्वरूप आहे व्यक्ती व राज्य यांच्यातील एकरूपता हे प्लेटोच्या न्याय व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य आहे.

न्यायसिद्धांताचे परीक्षण

प्लेटोच्या न्याय सिद्धांतावर पुढीलप्रमाणे टीका केली जाते.

१) प्लेटोची विचारसरणी कायद्यापासून अलिप्त

प्लेटोची न्यायाची कल्पना ही नैतिक भावनेतून निर्माण झाली असून मानवी आत्मा, मानवी भावना आणि प्रवृत्ती या आधारावर प्लेटोने न्यायाची कल्पना स्पष्ट केली आहे. त्यामुळे या विचारसरणीचे कायद्यापासून फारकत घेतली आहे. म्हणूनच प्लेटोच्या न्यायविषयक विचारांना 'सिद्धांत' म्हणता येणार नाही.

२) आधुनिक युगात अशक्य

आधुनिक काळात प्लेटोचा न्यायसिद्धांत लागू होवू शकत नाही. कारण आज नगरराज्ये आस्तित्वात नाहीत. आजचा राज्याच्या आकार व लोकसंख्या प्रचंड मोठी आहे. एवढ्या मोठ्या

राज्याचे तीन भागात विभाजन करणे शक्य नाही, त्यामुळे त्यांची कामे ही निश्चित करणे शक्य नाही त्यामुळे हा सिद्धांत आजच्या युगात शक्य नाही.

३) व्यक्तीविकास व व्यक्तिस्वातंत्र्यास मारक

प्लेटोने सामाजिक न्यायावर अधिक भर दिला आहे. तो व्यक्तीच्या अधिकारापेक्षा केवळ व्यक्तीच्या कर्तव्यावर भर देतो. वास्तविक व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अधिकाराची, स्वातंत्र्यांची आवश्यकता असते. त्यामुळे हा सिद्धांत व्यक्तीविकास व व्यक्तिस्वातंत्र्यांच्या दृष्टीने मारक ठरतो.

४) सर्वकष सत्तावादी राज्याची निर्मिती

राज्यकर्त्यांच्या कार्यक्षेत्रात कोणालाही हस्तक्षेप करता येत नसल्याने राज्यकर्त्यांची हुकूमशाही निर्माण होवू शकते प्लेटोच्या न्यायपद्धतीने व्यक्तीचे राज्यात दुय्यम स्थान निर्माण झाले आहे. मुठभर राज्यकर्त्यांच्या मर्जीनुसारच असंख्य लोकांना राज्यात रहावे लागणार आहे.

५) हस्तक्षेपाची आवश्यकता

प्लेटोने त्याच्या न्यायसिद्धांतामध्ये एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या कार्यात हस्तक्षेप करू नये असे म्हटले आहे परंतु अनेकवेळा असा हस्तक्षेप आवश्यक असतो. समाजातील वर्गात संघर्ष होत असेल तर शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी राज्यकर्त्यांचा हस्तक्षेप आवश्यक असतो. त्याचबरोबर सैनिक वर्गानेच जर स्वतःच्या मर्जीने इतरांवर आक्रमण सुरू केले तर राज्यकर्त्यांना स्वस्थ कसे बसता येईल?

६) साम्यवादाची अयोग्य कल्पना

प्लेटोच्या न्यायव्यवस्थेत राज्यकर्त्यांसाठी साम्यवादाची योजना आखण्यात आली आहे. शासक व सैनिक यांच्यासाठी त्याने संपत्तीचा व स्त्रियांचा साम्यवाद सांगितला आहे. साम्यवादामुळे त्यांना संपत्ती व स्त्रीचा मोह राहणार नाही व ते आपल्या कार्याकडे लक्ष केंद्रीत करतील असे प्लेटोला वाटते. वासनांपूर्तीसाठी त्यांनी स्त्रीयांशी अल्पकाळ सहवास करावा असे तो म्हणतो म्हणजेच त्यांने केवळ माणसाच्या वासना या भावनेकडे लक्ष दिले परंतु आंतरिक भावनेकडे दिले नाही.

७) समतेच्या तत्वाविरोधी

प्लेटोच्या न्यायसिद्धांताने समाजाचे तीन वर्ग पाडले असून बुद्धीवादी वर्गास फार महत्व दिले आहे. तर उत्पादक वर्ग हा राज्याचा पाठीचा कणा असून त्याला कनिष्ठ स्थान दिले आहे. प्लेटोच्या या सिद्धांतामुळे एक विशेषाधिकार असलेला वर्ग निर्माण होतो, त्यामुळे सामाजिक विषमता वाढते व समतेचे वातावरण नष्ट होते.

८) एकाच वेळी माणसात अनेक प्रवृत्ती असू शकतात

प्लेटोच्या मते माणसात वासना, साहस, बुद्धी या पैकी एक प्रवृत्ती प्रधान असते पण म्हणून माणसात कायम एकच प्रवृत्ती प्रधान असते असे म्हणता येणार नाही. कारण निरनिराळ्या परिस्थितीत मनुष्यातील निरनिराळ्या प्रवृत्ती प्रबल असू शकतात.

१.२.४ प्लेटोची शिक्षणपद्धती (Plato's Theory of Education)

प्राचिन ग्रीक नगरराज्यामध्ये शिक्षणाला फार महत्त्व होते. प्लेटोने सुद्धा आपल्या विचारामध्ये शिक्षणावर फार मोठा भर दिला आहे. प्लेटोच्या मते शिक्षण ही एक कला आहे. प्राचीन ग्रीक समाजात कलेची संकल्पना अशी होती की अपूर्ण अवस्थेमधील साहित्य हाताशी घेवून आपल्या कौशल्याच्या व अनुभवाच्या आधारावर त्याला पूर्णावस्था प्राप्त करून देण्याचा तो एक मार्ग आहे. उदा. खाणीतून काढलेला दगड ओबडधोबड असतो तो अपूर्णावस्थेत असतो. त्यावर छिन्नी-हातोड्याचे हळूवार आघात करून त्यातून आपल्या कल्पनेतील मूर्ती साकार केली जाते. म्हणून मूर्तीकाराची हातोटी अगर प्रक्रिया ही एक कला आहे, त्याचप्रमाणे अज्ञानी अवस्थेतील अपरिपक्व मनांची जबाबदारी घेवून त्यांना संस्कारुक्त करून सुसंस्कृत व प्रगल्भ बनविणे हे शिक्षणकलेचे कार्य आहे. राज्यातील मुलांना उत्तम नागरिक बनविणे हे तत्वज्ञ पालकांचे कर्तव्य आहे. नवजात अर्भकातून शासक व सैनिक वर्गाचे गुण बनविणे हे तत्वज्ञ पालकांचे कर्तव्य आहे. प्लेटोची भाषा काव्यात्मक व रूपकांनी नटलेली आहे. तो म्हणतो तांबे, रूपे, सोने हे भूगर्भात दडलेले असते. त्यापैकी कोठे काय उपलब्ध होईल हे जाणण्याची दृष्टी असणाऱ्याला त्याचा लाभ होईल. तसेच उत्पादक, सैनिक व शासक या वर्गांसाठी कोणकोणती नवजात अर्भके अनुरूप आहेत हे ठरविण्याचे काम तत्वज्ञ पालकांच्या सूक्ष्म दृष्टीलाच करता येईल. परंतु प्रत्यक्षात शिक्षणाची योजना आखताना मात्र प्लेटोने आपली दृष्टी फक्त सैनिक व शासक वर्गापुरतीच मर्यादित ठेवली आहे.

प्लेटोने आपल्या रिपब्लिक या ग्रंथामध्ये शिक्षणावर इतका जोर दिला आहे की रूसोने तर या ग्रंथाला शिक्षणावरील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ म्हटले आहे. प्लेटोच्या मते आदर्श राज्य तेव्हाच निर्माण करता येईल की जेव्हा शिक्षणाद्वारे व्यक्तीमध्ये सुधारणा करून त्यांना राज्याच्या कार्यास योग्य बनविले जाईल. मानवाला आदर्श राज्याची दिशा दाखविणारे शिक्षण हेच योग्य साधन आहे शिक्षणामुळेच मनुष्य आपल्यासमोरील समस्या समजू शकतो. आणि संकटाशी सामना करू शकतो. शिक्षणामुळे माणसाच्या मूळ प्रवृत्तीत फरक पडू शकतो. त्याच्यातील स्वार्थाची भावना दूर करून त्याला परोपकारी बनविता येते.

न्यायतत्व क्रियाशिल करण्यासाठी त्याने शिक्षणाला आधार बनविले प्लेटोच्या शिक्षणावर विचार करताना बार्करने असे म्हटले आहे की, “शिक्षण म्हणजे अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे की जी समाजाचा एक घटक या नात्याने व्यक्तीमध्ये चेतना निर्माण करते व समाजाच्या प्रती आपले कर्तव्य निभावण्यास शिकवीते. शिक्षणामुळे व्यक्तीला समाजात उचित स्थान मिळते. अज्ञानरूपी अंधकार नष्ट करून ज्ञानाची ज्योत लावण्याचे कार्य शिक्षण करते.”

प्लेटोच्या शिक्षणाचा उद्देश

- १) निरनिराळ्या वर्गात कर्तव्याची भावना निर्माण करणे.
- २) व्यक्तीव्यक्तीमध्ये समाजहिताची भावना निर्माण करणे.
- ३) सत्य शोधून काढणे.

शिक्षण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. समाजाचा एक मौल्यवान घटक या नात्याने ते व्यक्तीस प्रेरणा देते व समाजाशी आपले कोणते कर्तव्य आहे याची व्यक्तीला जाणीव देते.

प्लेटोच्या शिक्षणाची वैशिष्ट्ये-

१) राज्य नियंत्रित शिक्षण

शिक्षणाने व्यक्तीचे चारित्र्य घडविले जाते व कर्तव्यासंबंधी निस्वार्थी भावना शिकविली जाते. शिक्षण हे इतके महत्वाचे आहे की ते खाजगी क्षेत्राकडे सोपविणे प्लेटोला अतिशय धोकादायक वाटते. राज्याच्या हितासाठी व सुसंवादासाठी नागरिकांना शिक्षण मिळणे व तेही राज्याकडून मिळणे त्याला आवश्यक वाटते.

२) मानसिक व शारीरिक विकास साधण्याचा प्रयत्न

प्लेटोने त्याच्या शिक्षणपद्धतीच्या माध्यमातून व्यक्तीचा मानसिक व शारीरिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठीच त्याने आपल्या शिक्षण योजनेत संगित व व्यायाम यांना अतिशय महत्वाचे स्थान दिले आहे. प्लेटोच्या शिक्षण योजनेत मन व शरीर यांना समान महत्त्व आहे उत्तम शरीरात उत्तम मन वास करते यावर प्लेटोचा दृढ विश्वास होता.

३) स्त्री-पुरुषांसाठी समान शिक्षण

त्याची शिक्षणपद्धती फक्त पुरुषांकरिता मर्यादित नसून ती स्त्रियांसाठी देखील आहे. जुन्या अथेन्समध्ये फक्त पुरुषांनाच शिक्षण घेण्याचा अधिकार असे. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात असे. प्लेटोने स्त्री व पुरुष यांच्यासाठी समान शिक्षणाचा पुरस्कार प्लेटोने केला आहे. या संदर्भातील प्लेटोचे शिक्षण विषयक विचार क्रांतिकारी वाटतात.

४) प्लेटोची शिक्षण पद्धती केवळ शासक व सैनिक यांच्यासाठी

त्याची शिक्षण पद्धती ही केवळ वरिष्ठ वर्गासाठी असून त्याने उत्पादक वर्गाचा विचार केला नाही. प्लेटोने जरी अनिवार्य शब्द वापरला असला तरी त्याचा अर्थ सर्व व्यक्ती असा होत नाही, ज्या व्यक्ती शिक्षण घेण्यास लायक आहेत त्या व्यक्ती असाच त्याचा अर्थ होतो.

५) अथेन्स व स्पार्टा येथील शिक्षण पद्धतीचा संगम

दोन्ही नगरराज्यातील शिक्षणपद्धतीमधील दोष दूर करून स्वीकारल्या आहेत. अथेन्सच्या बौद्धिक शिक्षणाला त्याने स्पार्टाच्या शारीरिक शिक्षणाची जोड दिली. अथेन्सच्या शिक्षणाच्या वैयक्तिक रूपाला त्याने स्पार्टाच्या सामाजिक रूपाची जोड देवून सुरेख संगम साधला आहे.

प्लेटोची शिक्षणाची योजना

प्लेटोने आपल्या शिक्षण योजनेचे दोन टप्पे केले होते.

१) प्राथमिक शिक्षण (Primary Education)

२) उच्च शिक्षण (Higher Education)

शिक्षण योजनेच्या पहिल्या भागात रिपब्लिक पुस्तकाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या भागात पालकवर्ग, राज्यकर्ते व सैनिक यांच्या शिक्षणाचा आराखडा दिला असून त्यामध्ये शरीर संवर्धन व बल यांचा

समावेश आहे. दुसऱ्या भागात उच्च शिक्षणाची योजना असून ती तत्वज्ञ राज्यकर्ते तयार करण्यासाठी आहे. बालशिक्षणाच्या संदर्भात सविस्तर चर्चा प्लेटोने त्याच्या 'दि लॉज' या ग्रंथात केली आहे.

वरील वर्गीकरणाचा आधार व्यक्तीचे वय हा आहे. त्याचबरोबर व्यक्तीचा वर्ग हा देखील एक आधार आहे. प्राथमिक शिक्षण किशोरावस्थेपर्यंत दोन्ही वर्गांना दिले जाते. परंतु उच्चशिक्षण प्रौढावस्थेमधील शासक वर्गासाठी आहे प्राथमिक शिक्षणाचा उद्देश भावनेचे परिमार्जन करून चारित्र्य निर्मिती करणे हा आहे.

अ) प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणाचे विभाजन प्लेटो तीन भागात करतो.

१) वयाच्या ६ व्या वर्षापर्यंतचे शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणासाठी पहिल्या टप्प्यात म्हणजे वयाच्या ६ व्या वर्षापर्यंत बालकांना नीतीचे व धर्माचे पाठ शिकविले जातात. या काळात मुलांना गोष्टी, गाणी यातून शिक्षण द्यावे. धार्मिक गोष्टीतून त्यांच्यावर योग्य ते संस्कार करावेत. या वयात मुलांचे फाजील लाड करू नयेत व त्यांच्याशी फार कठोरतेने वागू नये असे तो म्हणतो.

२) वयाच्या ६ ते १८ वर्षापर्यंतचे शिक्षण

या टप्प्यातील मुलांना बौद्धिक आणि शारीरिक अशा दोन्ही प्रकारचे शिक्षण दिले जाते. याच वयोगटात संगीतावरही विशेष भर दिला जातो. शारीरिक शिक्षणात घोड्यावर बसणे गोफण फिरविणे, बाणांनी अचूक नेम धरणे इत्यादी प्रकारचा शिक्षणाचा समावेश असावा. संगीतामुळे मानवी मनाचा विकास होतो. कवायत, नृत्य, संघगीते याद्वारे मुलांना शिक्षण द्यावे असे त्याचे मत होते.

३) वयाच्या १८ ते २० वर्षापर्यंतचे शिक्षण

तिसऱ्या वयोगटात सैनिकी शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. शिस्त, संयम, आज्ञापालन या सर्व गुणांसाठी सैनिकी शिक्षण आवश्यक मानले जाते. याच काळात अंकगणित, भूमिती, ज्योतिषशास्त्र या विषयांचे शिक्षण द्यावे. व्यायाम हा शरीरासाठी प्रशिक्षण असतो तर संगीत हे मनाच्या विकासासाठी आवश्यक असते. दोन्हीमधून चारित्रसंवर्धन होते असे प्लेटोचे मत होते.

ब) उच्च शिक्षण

प्लेटोने रिपब्लिक ग्रंथात उच्चशिक्षणाचा विचार केला आहे. प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर एक चाचणी परीक्षा घेवून निवडक व हूशार विद्यार्थ्यांना पुढील उच्च शिक्षणासाठी पात्र ठरविले जाते. उच्च शिक्षणाची कालमर्यादा २० ते ३५ वर्ष असते. प्लेटोने उच्च शिक्षणाचे दोन टप्पे सांगितले आहेत.

१) २० ते ३० वर्षापर्यंत

या वयोगटातील विद्यार्थ्यांना उच्च प्रकारचे शारीरिक व बौद्धिक शिक्षण दिले जाते. हे शिक्षण मूलगामी व तार्किक स्वरूपाचे असावे. विसाव्या वर्षापासून तिसाव्या वर्षापर्यंत गणित, विज्ञान ही शास्त्रे शिकविण्यात येतात. गणित, विज्ञान, ज्योतिष, भूमिती, खगोल, तत्वज्ञान इत्यादी विषयांचा

सखोल अभ्यास शिकविला जावा. तसेच त्यांना सैनिकी स्वरूपाचे शिक्षण दिले जावे. वयाच्या तिसाव्या वर्षी एक परीक्षा घेवून जे विद्यार्थी उत्तीर्ण होतील त्यांना पुढील शिक्षणासाठी निवडले जावे आणि जे या परीक्षेत नापास होतील त्यांना सैन्य व प्रशासन या क्षेत्रात अधिकाऱ्यांचा जागा दिल्या जाव्यात.

२) ३० वर्षांनंतरचा टप्पा

वयाच्या तिसाव्या वर्षांनंतर अत्यंत निवडक अशा नागरिकांना उच्चशिक्षण देण्याचा क्रम सुरू होतो. हा कालखंड पाच वर्षांसाठी असतो. या कालावधीत चिंतन मनन करण्यास शिकविले जाते. सत्य शोधून काढण्यासाठी त्यांची क्षमता वाढविली जाते. तत्वज्ञ राज्यकर्ते निर्माण करण्यासाठी या टप्प्यात विद्यार्थ्यांला सर्वोच्च ज्ञान प्राप्त करून घ्यावे लागते. तर्कशुद्ध आचार-विचार आणि सद्गुण या दृष्टीने व्यक्ती परिपूर्ण असली पाहिजे राजकारणी पुरुष व राजे यांना राजकारणात तत्वज्ञानाची गरज असते म्हणून त्यांना तत्वज्ञानाचे ज्ञान करून दिले पाहिजे असे प्लेटोचे मत होते. अशा प्रकारे ३५ व्या वर्षी शिक्षण पूर्ण झाल्यावर, विद्यार्थ्यांनी सार्वजनिक जीवनात भाग घ्यावा व नगरराज्याची नोकरी करावी अशी त्यांच्यावर सक्ती असावी.

३५ ते ५० वर्षांपर्यंत त्यांच्या व्यावहारिक शिक्षणावर अधिक जोर देण्यात येतो. प्लेटोच्या मते ५० व्या वर्षांपर्यंतच्या परीक्षांच्या कसोटीला उतरणारे तत्वज्ञानीच खरे शासनाचे अधिकारी आहेत. अशा उच्चशिक्षण घेतलेल्या राज्यकर्त्यांनी जरूर पडेल त्यावेळी राज्यकारभार अंगावर घेण्यास तयार असावे. इतर वेळी 'श्रेयस' (गूढ) विचारात गढून राहावे.

प्लेटोच्या शिक्षण योजनेचे मूल्यमापन

गुण

१) अॅथेन्स व स्पार्टातील शिक्षण पद्धतीचा सुरेख संगम

प्लेटोने त्याच्या शिक्षणविषयक विचारात अॅथेन्समधील व्यक्तीगत आणि खाजगी शिक्षण पद्धती आणि स्पार्टाची सामाजिक हिताची शिक्षण पद्धती यांचा मेळ घालून समाजाला पूरक व पोषक अशी शिक्षणपद्धती देण्याचे कार्य केले आहे.

२) ज्ञान म्हणजे सद्गुण

ज्ञान म्हणजे सद्गुण हे तत्व प्लेटोने स्वीकारून ज्ञान प्राप्तीसाठी शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे असे सांगण्याचे कार्य प्लेटोने केले. माणसाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी त्याचबरोबर आदर्श राज्यासाठी शिक्षण हे सर्वोत्कृष्ट साधन आहे असे प्लेटोने सांगितले.

३) योग्य वयात योग्य शिक्षण

कोणत्या वयात कोणत्या प्रकारचे शिक्षण दिल्यानंतर बौद्धिक, शारीरिक, व मानसिक विकास होवू शकतो हे प्लेटोने सांगितले. तो फक्त शिक्षण विषयक माहिती देऊनच थांबला नाही तर त्याने प्रत्यक्षात अॅथेन्स येथे 'अॅकडमी' सुरूही केली होती.

४) पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना शिक्षण

प्लेटोने त्याच्या शिक्षण पद्धतीत पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध करून दिली आहे. इसवीसनापूर्वीच्या कालखंडात पुरुषांबरोबर स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार देणारा विचारवंत म्हणून प्लेटोने क्रांतिकारी पाऊल टाकले आहे.

५) शिक्षणाचा सर्वांगण दृष्टीकोणातून विचार

प्लेटोने शिक्षणविषयक योजना मांडताना सर्वांगण विचार केला आहे. नैतिक, धार्मिक, भौतिक, शारीरिक, सांस्कृतिक, मानसिक अशा विविध दृष्टीकोणातून व्यक्तीचा सर्वांगण विकास कसा होईल इकडे प्लेटोने अधिक लक्ष दिले आहे.

दोष / टीका

१) फक्त राज्यकर्त्या वर्गासाठीच

प्लेटोची शिक्षणपद्धती ही फक्त वरच्या वर्गासाठीच तयार केली आहे. त्याच्या शिक्षणयोजनेत कनिष्ठ वर्गाला अजिबात थारा नाही. त्याच्या या शिक्षण योजनेत श्रमिक व कष्टकरी यांचा कुठेही विचार केला नाही. इतकेच नव्हे तर प्राथमिक शिक्षणाची किमान योजना त्यांच्यासाठी कशी असेल याचाही तो विचार करत नाही एका वर्गाला उपेक्षित ठेवून आदर्श राज्य कसे काय निर्माण होऊ शकेल,

२) अव्यवहार्य योजना

प्लेटोची शिक्षणपद्धती केवळ पुस्तकी स्वरूपाची आहे. ती व्यवहारात उतरविणे फार अवघड आहे. अशा योजनेतून व्यवहारी व चतूर राजकारणी निर्माण होतीलच असे नाही. वास्तविक पाहता चांगले व आदर्श राज्यकर्ते निर्माण करणे हे तर प्लेटोच्या शिक्षण पद्धतीचे ध्येय आहे.

३) राज्याच्या एकतेसाठी व्यक्तीमधील विविधतेचा बळी

प्लेटोने सर्वासाठी एकसारख्या शिक्षणाची व्यवस्था करून राज्याच्या एकतेसाठी व्यक्तीतील विविधतेचा बळी दिला आहे. प्लेटोच्या शिक्षणयोजनेत विविधतेकडे लक्ष दिले असले तरी रूचीच्या विविधतेकडे या योजनेत लक्ष दिले गेले नाही.

४) स्त्री पुरुषांसाठी समान शिक्षण

प्लेटोने स्त्री आणि पुरुषांसाठी एकाच प्रकारच्या शिक्षणपद्धतीची व्यवस्था सांगितली आहे. स्त्री आणि पुरुष बौद्धिक दृष्टीकोणातून सारखे असले तरी भावनात्मक आणि शारीरिक दृष्टीकोणातून स्त्री आणि पुरुष यात भेद असतो या गोष्टीकडे प्लेटोने लक्ष दिले नाही.

५) नैतिकतेच्या नावाखाली कला, साहित्य, संगीत राज्याच्या नियंत्रणाखाली

नैतिकतेच्या नावाखाली प्लेटोने कला, साहित्य व संगीत राज्याच्या नियंत्रणाखाली ठेवले. वास्तविक नियंत्रित असलेली कला, साहित्य, संगीत मनाला आनंद देवू शकत नाही. केवळ नैतिक उद्देश हाच कलेचा उद्देश राहतो तेव्हा ती कला इतरांच्या हृदयाच्या तारा छेडू शकत नाही.

लोकांच्या अंतर्मनाला ती स्पर्श करू शकत नाही. त्यांच्या विचारात ती परिवर्तन करू शकत नाही कलेचा आनंद उपभोगायला कला अनियंत्रित असावी लागते ही गोष्ट प्लेटोने विचारात घेतली नाही.

६) प्रदीर्घ व कंटाळवाणी योजना

प्लेटोच्या शिक्षणाची योजना अत्यंत प्रदीर्घ स्वरूपाची किचकट व कंटाळवाण्या स्वरूपाची आहे. जगाच्या कोणत्याही भागात, कोणत्याही काळात अशी पद्धत अस्तित्वात आली नसेल वयाच्या ३५ व्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेणारी व्यक्ती आयुष्यात कोणतेही कार्य धडाडीने करू शकेल असे वाटत नाही कोणत्याही शिक्षणतज्ञाने किंवा मानसशास्त्रज्ञाने या पद्धतीला पाठींबा दिला नाही. ही शिक्षणपद्धती प्लेटोच्या स्वप्नाळू आदर्शवादाचे एक प्रतीक आहे असे म्हणता येईल.

७) ज्ञानी माणसे सद्गुणी असतातच असे नाही

‘ज्ञानी माणसे सद्गुणी असतात’ हे प्लेटोचे तत्व चूकीचे वाटते. कारण प्रत्यक्ष व्यवहारात न शिकलेली अज्ञानी, अडाणी माणसेही सद्गुणी असलेली दिसतात. म्हणून केवळ ज्ञानाने माणूस नितीवान व सद्गुणी होईल असे म्हणता येणार नाही.

८) विविधता नष्ट होते

प्लेटोने सर्वांसाठी एकसुरी व समान शिक्षणपद्धती स्पष्ट केली आहे. त्यामुळे राज्याचे ऐक्य साधण्यासाठी त्याने विविधता मात्र नष्ट करून टाकली आहे. शिक्षणयोजनेत विविधता असणे गरजेचे आहे. प्लेटोने न्यायाच्या आधारावर राज्य निर्माण करण्याचे ठरविले हे त्याच्या शिक्षणपद्धतीचे ध्येय आहे परंतु राज्याच्या विकासाकडे लक्ष देताना तो व्यक्तीला मात्र फार दुय्यम स्थान देतो.

९) गणितावर अतिरिक्त भर

प्लेटोने सांगितलेल्या अभ्यासक्रमात गणित व तर्कशास्त्र या विषयावर वाजवीपेक्षा जास्त भर दिलेला आहे. साहित्य, प्रशासन, कला इत्यादी अभ्यासविषयांकडे प्लेटोने दुर्लक्ष केले आहे.

अशा पद्धतीने प्लेटोच्या शिक्षणविषयक विचारावर टीका होत असली तरी त्याने मांडलेल्या शिक्षण-विचारांचे महत्त्व कमी होत नाही, कारण प्लेटोचा त्यामागील उदात्त हेतू लक्षात घेता त्याचे महत्त्व नाकारता येणार नाही.

१.२.५ प्लेटोचा साम्यवादाचा सिद्धांत (Plato's Theory of Communism)

आदर्श राज्याची स्थापना करणे हे प्लेटोचे ध्येय होते. व्यक्तीला राज्याच्या अनुरूप बनविण्यासाठी त्याने शिक्षणाची आखणी केली होती. परंतु माणसाचा स्वभाव ध्यानात घेता फक्त शिक्षणाने आदर्श राज्य निर्माण होईल असे वाटत नव्हते, म्हणून प्लेटोने त्याच्या रिपब्लिक या ग्रंथात ‘साम्यवादाविषयीचे’ विचार मांडले आहेत. आदर्श राज्याच्या निर्मितीसाठी अधिक तात्वीक स्वरूपात साम्यवादाची कल्पना स्पष्ट केलेली दिसते. त्यासाठी राज्यकर्त्यांच्या मनोवृत्तीतच बदल होणे आवश्यक आहे. राज्यकर्त्यांना भ्रष्ट करणाऱ्या मूळ कारणांचा त्यासाठी शोध घेणे आवश्यक होते. प्लेटोने साम्यवादाची योजना फक्त राज्यकर्त्यां वर्गासाठी मांडली. राज्यकर्त्यां वर्गाला भ्रष्ट करणाऱ्या दोन गोष्टी आहेत (१) स्त्री (२) संपत्ती म्हणून स्त्रियांचा व संपत्तीचा साम्यवाद ही धाडसी व

क्रांतिकारी योजना प्लेटोने मांडली. संपत्ती व स्त्रियांच्या मोहानेच राज्यकर्ते भ्रष्ट होतात असे प्लेटोला वाटत होते. आपल्या कर्तव्यापासून विचलीत न होता निस्वार्थी भावनेने राजकारभार करायचा असेल तर खाजगी संपत्ती व कुटूंब यापासून राज्यकर्त्यांना अलग ठेवण्याची कल्पना प्लेटोने मांडली आहे. यातूनच प्लेटोचा साम्यवाद अस्तित्वात आला आहे. प्लेटोच्या या साम्यवादात राज्यकर्तावर्ग व संरक्षक वर्ग यांचे स्वतःचे कुटूंब असणार नाही किंवा त्यांची स्वतःची संपत्ती असणार नाही. त्यामुळे वैयक्तिक मोहाची कोणतीही शक्यता नसल्याने आपले कार्य ते अधिक लक्ष केंद्रित करून पार पाडू शकतील. राज्यकारभारावर संपत्तीचा अत्यंत विपरीत परिणाम होतो असे प्लेटोला वाटते त्यासाठी त्याने संपत्ती व स्त्रियांचा साम्यवाद स्पष्ट केला. येथे एवढे मात्र ध्यानात घेणे जरून आहे की स्त्रिया व संपत्तीचा साम्यवाद सैनिक व शासनकर्त्यांसाठीच सांगितला आहे. उत्पादक वर्गासाठी हा साम्यवाद नाही.

प्लेटोच्या साम्यवादी सिद्धांताचे स्वरूप समजावून घेण्यापूर्वी, त्याचा साम्यवाद मांडण्या पाठीमागे हेतू काय होता, हे पाहणे अधिक उपयुक्त ठरते. प्लेटोने साम्यवादी विचारसरणी मांडताना पुढील उद्देश गृहीत धरले होते.

★ आदर्श राज्यासाठी आदर्श राज्यकर्त्यांची जरूरी असते. त्यांच्यासाठी शासनकर्ते, सैनिक हे शुध्द चारित्र्याचे निःस्वार्थी व तत्वज्ञ असले पाहिजेत, यासाठी प्लेटोने साम्यवादाची कल्पना मांडून राज्यकर्त्यांची कर्तव्ये व भूमिका स्पष्ट केलेली दिसते.

★ कांचन व कांता (संपत्ती व स्त्री) माणसाला भ्रष्ट करतात म्हणून राज्यकर्त्यांचे वर्तन शुध्द राहण्यासाठी प्लेटोने संपत्ती व स्त्रियांचा साम्यवाद मांडला.

★ राजसत्ता व आर्थिकसत्ता एकत्र आल्या की राज्याचा नाश अटळ असतो. म्हणून या दोन्ही सत्ता परस्परापासून दूर ठेवण्यासाठी प्लेटोने संपत्तीचा साम्यवाद मांडला.

★ सुदृढ, निरोगी, आणि हुशार संतती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने प्लेटोने साम्यवादी सिद्धांत मांडला. आदर्शराज्यासाठी सुदृढ व निरोगी असे राज्यकर्ते व अधिकारी सैनिक यांची गरज असते. या उद्देशाने प्लेटोने त्याच्या साम्यवादी सिद्धांताची मांडणी केलेली दिसते.

● संपत्तीचा साम्यवाद (Communism of Property)

प्लेटो शासक व सैनिक यांना संपत्तीपासून दूर ठेवतो. शासक व सैनिक यांच्यासाठी त्याने 'संरक्षक वर्ग' हा शब्द वापरला आहे. राजकीय सत्ता व आर्थिक सत्ता यांना एकमेकापासून दूर ठेवण्यासाठी प्लेटोने संपत्तीचा साम्यवाद मांडला. शासनाची सत्ता आणि पैसा एकाच व्यक्तीच्या हाती केंद्रीत झाल्यास शासक निरंकूश होऊन मनमानी करतील असे प्लेटोला वाटत होते म्हणून त्याने आर्थिक सत्तेला शासन सत्तेपासून अलग केले. प्लेटोच्या मते राज्यकर्ते व सैनिक हे श्रीमंत ही असणार नाहीत व गरीब ही असणार नाहीत. जीवन जगण्यासाठी जेवढी संपत्ती आवश्यक आहे तेवढीच संपत्ती त्यांना दिली जावी. त्यांना स्वतःचे घर, जमीन, जूमला अशी खाजगी संपत्ती असणार नाही, त्यांची राहण्याची व जेवण्याची सोय राज्यसंस्थेमार्फत करण्यात येईल. प्लेटोने शासकांची जीवनर्याच दिली आहे शासक संपत्तीपासून दूर राहूनच राज्याची खरी सेवा करू शकतात. ते जेव्हा

वैयक्तिक भूमी व संपत्ती धारण करू लागतील तेव्हा ते जनतेचे सेवक न राहता ते शोषणकर्ते ठरतील. आपल्या राष्ट्राच्या सर्वनाशाचा मार्ग ते मोकळा करतील.

प्लेटोला राज्याच्या संरक्षणाचे आणि शासनाचे कार्य अशाच व्यक्तींच्या हाती द्यायचे होते की ज्या साहसी व बुद्धीवादी असतील, प्रत्येकाला संपत्ती धारण करण्याची सवलत दिली गेली तर शासनकार्यात भाग घेण्यासाठी बुद्धी ही योग्यता न राहता संपत्ती हीच योग्यता राहिल असे प्लेटोला वाटत होते सर्बार्इन च्या मते “शासनावर संपत्तीचा पडणारा भयानक प्रभाव पाहून तो दूर करण्यासाठी प्लेटोने संपत्तीचा नाश केला.”

● स्त्रियांचा साम्यवाद

प्लेटोच्या साम्यवादात सैनिकांना व राज्यकर्त्यांना मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार तर नाहीच पण त्याचबरोबर त्यांना कुटूंब बाळगण्याचा अधिकार देखिल नाही. कुटूंबाच्या भरभराटीसाठी मालमत्ता ही वाढवावीच लागते. म्हणून त्यांना कुटूंबसंस्था करण्याचा अधिकारच दिला गेला नाही तर त्यांनी मालमत्ता जमा करण्याचा प्रश्नच येत नाही. यासाठी प्लेटोने कुटूंबसंस्थाही नष्ट केली आहे. असे म्हटले सर्बार्इन म्हणतो की, ‘संपत्तीप्रमाणेच प्लेटोने विवाहसंस्थेचेही उच्चाटन केले आहे’ वैवाहिक जिव्हाळ्यामुळे राज्यकर्ते राज्यकारभाराकडे पुरेसे लक्ष देवू शकत नाहीत थोडक्यात राज्यकारभारावर चांगल्या प्रकारे लक्ष केंद्रीत करता यावे म्हणून त्याने स्त्रियांचाही साम्यवाद मांडला.

स्त्रियांचा साम्यवाद मांडण्यापाठीमागे प्लेटोचा आणखी एक उद्देश होता तो म्हणजे त्या काळी प्रचलित असलेल्या विवाहपद्धती मध्ये अनुरुप आणि चांगल्या व्यक्ती जवळ येत नव्हत्या. रोगट व अयोग्य स्त्री पुरुष एकत्र आल्याने निर्माण झालेली संतती ही सुद्धा दुबळी, शक्तीहीन व सत्वहीन अशी जन्माला येत असे. आदर्श राज्य निर्माण होण्यासाठी चांगला शासक वर्ग व साहसी सैनिक वर्ग आवश्यक असतो. त्यासाठी सुदृढ स्त्रिया व सुदृढ पुरुष यांच्या मिलनातून बलवान निरोगी प्रजा निर्माण होणे जरूरी होते. तरच उत्तम राज्यकर्ता वर्ग व सैनिक वर्ग त्यातून निर्माण होवू शकला असता. प्लेटोने निवडक स्त्री पुरुषांनाच एकत्र येण्याची परवानगी दिली आहे. अशा स्त्री पुरुषांना मुले होईपर्यंत एकत्र राहण्याची परवानगी असेल, मूल झाल्यानंतर स्त्री-पुरुष पुन्हा विभक्त राहतील अशा मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी राज्यसंस्थेवर सोपविली जाईल. प्लेटोच्या मते अशा पद्धतीने निर्माण होणारी मुले उत्तम प्रकृतीची आणि बुद्धीमान असतात. त्यांना योग्य शिक्षण दिले तर त्यातून आदर्श राज्यकर्ते निर्माण होऊ शकतात.

प्लेटोच्या या वरील विचारावर अशी टीका केली जाते की अशा मुलांचे संगोपन व संवर्धन शासनाने केल्याने त्यांना आपले आई-वडील ओळखू येणार नाहीत. त्यामुळे प्रेमाची व जिव्हाळ्याची भावना लोप पावेल परंतु याला प्लेटोचे उत्तर असे आहे की अशी मुले समाजातील सर्वच स्त्री-पुरुषांना आपल्या आई-वडीलांच्या ठिकाणी मानतील व समाजातील सर्वच स्त्री पुरुष या मुलांना आपलीच मुले समजतील साहजीकच समाजात प्रेमाची ऐक्याची भावना वाढीस लागेल.

● संपत्तीच्या साम्यवादावर करण्यात येणारी टीका

१) या साम्यवादात उत्पादक वर्गाला स्थान नाही

हा साम्यवाद फक्त वरच्या दोन वर्गापुरता मांडलेला असून तो समाजातील सर्व वर्गांची (घटकांची) काळजी घेत नाही म्हणून हा साम्यवाद नकारात्मक स्वरूपाचा आहे. वरच्या दोन वर्गांपेक्षा संख्येने अनेक पट जास्त असलेल्या उत्पादक वर्गाकडे त्याने पूर्ण दुर्लक्ष केले आहे. त्यामुळे समाजाचे दोन भागात कृत्रीम विभाजन झाले आहे.

२) माणसाच्या स्वभावाकडे दुर्लक्ष

प्रत्येक माणसात संग्रह करण्याची प्रवृत्ती असते. आपली स्वतःची मालमत्ता असावी अशी आंतरिक इच्छा असते. परंतु या वरच्या दोन वर्गांसाठी त्याने कोणतीच सवलत दिली नाही. त्यांना मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार नसल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्त्व विकासात अडथळा निर्माण होतो.

३) नैसर्गिक इच्छा नष्ट केली आहे

मालमत्ता बाळगणे ही प्रत्येक व्यक्तीची नैसर्गिक इच्छा असते. मालमत्तेचा अधिकार नष्ट करणे म्हणजे माणसाची नैसर्गिक इच्छा मारण्यासारखे आहे. म्हणूनच प्रगत जगात मालमत्तेचा हक्क कोणत्याही राष्ट्राने हिरावून घेतला नाही. साम्यवादी व्यवस्थेचा स्वीकार केलेल्या राष्ट्रांनी सुद्धा व्यक्तीचा मालमत्तेचा हक्क डावललेला नाही.

४) गुलामाबद्दल स्पष्टीकरण नाही

प्लेटोने उत्पादक वर्गास मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार दिला आहे. परंतु त्या काळी समाजाचा अविभाज्य भाग असणाऱ्या गुलामांना हा अधिकार आहे किंवा नाही याबद्दल प्लेटो काही सांगत नाही. बहूतेक गुलामांशिवाय राज्य आस्तित्वात राहू शकते हेच यातून प्लेटोला सूचवायचे असावे.

५) समाजाचे आर्थिक चित्र बदलत नाही

प्लेटोच्या मालमत्तेच्या साम्यवादामुळे समाजाचे आर्थिक चित्र बदलत नाही. खरे पाहता संपत्तीच्या साम्यवादामुळे समाजात होणारे बदल हे तळापासून व्हायला हवेत परंतु या साम्यवादात तसे होताना दिसत नाही. उत्पादकांवर त्याचा कोणताही परिणाम होताना दिसत नाही.

६) राज्य साध्य व्यक्ती साधन

राज्य हा अंतीम उद्देश मानून प्लेटोने व्यक्तीला साधन बनविले आहे. व्यक्तीने राज्यासाठी यंत्राप्रमाणे कार्य करणे चुकीचे आहे. राज्याप्रमाणे व्यक्तीलाही स्वतःचे व्यक्तीत्व आहे. या गोष्टीकडे प्लेटोने दुर्लक्ष केले आहे.

● स्त्रियांच्या साम्यवादावरील टीका

१) व्यक्तीच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचा विचार केला नाही

प्लेटोचा साम्यवाद हा समाजहिताच्या जाणिवेतून निर्माण झाला आहे. त्यामुळे त्याने मनुष्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचा विचार केला नाही. मनुष्य हा भावनाशील प्राणी आहे. कुटुंब करून राहणे त्याची सहज प्रवृत्ती आहे. परंतु प्लेटोने स्त्री-पुरुषांना एकमेकापासून अलग ठेवून त्यांच्या भावनांचा कोंडमारा केला आहे.

२) प्रजोत्पादनाची पद्धती कृत्रीम, अयोग्य, अनैतिक वाटते

सुदृढ व बुद्धीमान स्त्री पुरुषांना एकत्र आणून त्यांचा संयोग घडवून सर्वोत्तम नागरिक निर्माण करणे ही प्लेटोची कल्पना वास्तवात येणे कठीण आहे. अशा पद्धतीने जन्माला येणाऱ्या मुलांना आई-वडीलांचे प्रेम, वात्सल्य, ममता या गोष्टी मिळणार नाहीत आणि त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास होणार नाही.

३) प्लेटोने स्त्री-पुरुषांना पशूच्या पातळीवर आणून सोडले आहे

कृत्रीमरित्या स्त्री-पुरुषांनी मिलनासाठी एकत्र येणे हा सार्वजनिक व्यभिचार आहे. विकृती आहे. फक्त सुदृढ स्त्री-पुरुषांना वासना असते व दुर्बल स्त्री-पुरुषांना नसते; असे नाही त्यांच्या वासनेचे काय? हा प्रश्न अनुत्तरीत राहतो. फक्त पशूच मिलनापूरते एकत्र येतात मनुष्याचे तसे नसते.

४) राज्यकर्ते व सैनिक यांनी सामुदायिक जीवन जगण्याची कल्पना निरर्थक

संपत्ती व विवाह यापासून अलिप्त राहून निवडक बुद्धीवादी राज्यकर्त्यांनी राज्यकारभार करणे किती कठीण गोष्ट आहे, याची जाणिव असूनही प्लेटोने या विचारावर भर दिलेला आहे.

५) विवाह एक संस्कार

विवाह हा एक संस्कार असतो स्त्री व पुरुष फक्त संभोगासाठी एकत्र येतात ही प्लेटोची कल्पना चुकीची आहे. विवाह ही एक माणसाची नैसर्गिक गरज आहे याकडे प्लेटोने दुर्लक्ष केले आहे.

६) बालकांची मानसिक वाढ नीट होणार नाही

प्लेटोच्या साम्यवादामुळे बालकांची मानसिक वाढ नीट होणार नाही व मानसिक दृष्ट्या एक दुर्बल पीढी यातून निर्माण होईल, वात्सल्य, प्रेम, जिव्हाळा या गोष्टी लहान मुलांच्या निकोप वाढीसाठी अत्यंत आवश्यक असतात हे प्लेटो विचारात घेत नाही.

● ऑरिस्टॉटलने केलेली टीका

प्लेटोचा शिष्य आणि महान विचारवंत ऑरिस्टॉटल याने ही प्लेटोच्या साम्यवादावर टीका केली आहे.

१) प्लेटोच्या साम्यवादामुळे राज्यात एकता निर्माण होण्याऐवजी संघर्ष व फुटीर वृत्ती वाढीस लागेल असे तो म्हणतो.

- २) उत्साहाने काम करण्यासाठी आणि व्यक्तीविकासासाठी संपत्ती आवश्यक असते. प्लेटोचा साम्यवाद व्यक्तीविकासास घातक आहे. असे अ‍ॅरिस्टॉटल म्हणतो.
- ३) संपत्ती माणसाला भ्रष्ट बनविते या एकाच गोष्टीकडे प्लेटो लक्ष केंद्रीत करतो. परंतु संपत्तीही प्रेरणाशक्तीदेखील आहे ही गोष्ट प्लेटो विसरतो. याकडे अ‍ॅरिस्टॉटल लक्ष वेधतो.
- ४) प्लेटोचा संपत्तीचा साम्यवाद हा ऐतिहासिकदृष्ट्या देखील दोषपूर्ण ठरतो. कारण ही साम्यवादी व्यवस्था जर खरोखरच चांगली असती तर ती समाजाने कधीतरी उपयोगात आणली असती.
- ५) स्त्री संबंधीचा साम्यवाद समाजात अनैतिकता पसरवितो. सुंदर स्त्रीसाठी पुरुषांमध्ये भांडणे होतील. पुरुष हा सौंदर्यवान स्त्रीकडे आकर्षित होतो. स्त्रीच्या सामुहिक स्वामित्वाच्या योजनेने अराजकता निर्माण होईल.
- ६) आई, वडील, मुलगा, मुलगी, भाऊ, बहीण यांना एकमेकांचे नाते माहित असणार नाहीत. त्यामुळे संभोगाच्या बाबतीत पशुमध्ये आढळणारी अनैतिकता निर्माण होईल.
- ७) कुटूंब ही नागरीजीवनाची प्राथमिक पाठशाळा आहे असे म्हटले जाते पण प्लेटोच्या साम्यवादाने कुटूंबसंस्थाच राहणार नाही. त्यामुळे आदर्श नागरिकही निर्माण होणार नाहीत.
- ८) राज्यातील सार्वजनिक मुलांची अवस्था अनाथालयातील मुलांसारखी होईल. त्यांची योग्य वाढ होणार नाही.
- ९) प्लेटोच्या साम्यवादाने उत्पादक वर्गाची उपेक्षा केली आहे. वास्तविक साम्यवाद प्रथम उत्पादक वर्गावरच लागू करायला हवा होता.
- १०) प्लेटोचा स्त्रीसंबंधीचा साम्यवाद मानवी नैतिकतेच्या आणि पावित्रतेच्या कल्पनेवर जोरदार प्रहार करणारा आहे. व्यक्ती व कुटूंबाचा बळी देऊन एकतेचा प्रयत्न करणे कधीच उचित मानले जाऊ शकत नाही. असे अ‍ॅरिस्टॉटल म्हणतो.

प्लेटोच्या साम्यवादावर कितीही टीका झाली असली तरी प्लेटोचा साम्यवाद मांडण्यापाठीमागील उदात्त हेतू आपणास विसरता येणार नाही. राज्यकर्ते मोहाने भ्रष्ट होतात हे सार्वकालिक सत्य नाकारता येणार नाही. त्यासाठी प्लेटोचा उपाय अतिशयोक्तीपूर्ण वाटत असला तरी त्यापाठीमागचा त्याचा सद्हेतू आपणास विसरता येणार नाही.

प्लेटोचा साम्यवाद व आधुनिक साम्यवाद साम्य भेद

साम्य :

- १) प्लेटो त्याच्या आदर्श राज्यासमोर व्यक्तीला काही महत्त्व देत नाही. मनुष्य राज्यात राहूनच आपल्या उद्देशांची पूर्ती करू शकतो.
आधुनिक साम्यवादातही व्यक्तीला काहीच स्थान नाही, मनुष्य म्हणजे राज्यरूपी यंत्राचा केवळ एक भाग आहे.
- २) प्लेटो हा तत्त्वज्ञ राज्यकर्ते व सैनिक या वर्गाकडे राजकारभाराची सूत्रे देतो तर आधुनिक साम्यवादात मार्क्स कामगारवर्गाच्या हाती सत्ता देतो.

- ३) प्लेटो आपल्या साम्यवादी राज्यात अधिकारापेक्षा कर्तव्यावर भर देतो. आधुनिक साम्यवाद देखील कर्तव्यावर अधिक भर देतो.
- ४) मनुष्यातील स्वार्थी वृत्तीकडे प्लेटोने लक्ष केंद्रीत केले आहे. मार्क्सनेसुद्धा माणसाच्या स्वार्थी वृत्तीकडेच अधिक लक्ष दिले आहे.
- ५) प्लेटोचा साम्यवाद हा शासक व सैनिकवर्ग यांना खासगी संपत्ती ठेवण्यास प्रतिबंध करतो. आधुनिक साम्यवाद देखील खासगी संपत्तीचा विरोध करतो.
- ६) दोन्ही साम्यवादांनी माणसाच्या नैसर्गिक सहजप्रवृत्तीकडे दुर्लक्ष केले आहे. संपत्ती साठविणे, स्वातंत्र्यसुख उपभोगणे या मानवी मूलभूत प्रवृत्ती आहेत परंतु प्लेटो आणि मार्क्स या दोघांनीही मूलभूत प्रवृत्तींना महत्त्व दिले नाही.
- ७) प्लेटोचा साम्यवाद राज्यात एकता स्थापन करण्याचा प्रयत्न करतो. आधुनिक साम्यवाद आर्थिक समानता स्थापित करून राज्यात एकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो.

भेद -

- १) प्लेटोचा साम्यवाद संपूर्ण समाजाला लागू पडत नाही. तो फक्त शासक व सैनिक यांच्यासाठीच आहे. तो उत्पादक वर्गाला लागू होत नाही.
तर आधुनिक साम्यवाद हा विशिष्ट वर्गासाठी नसून तो सर्व समाजाला लागू होतो.
- २) प्लेटोच्या साम्यवादात वर्ग कायम राहतात, राज्य कायम राहते.
तर आधुनिक साम्यवादात मात्र वर्गविहिन समाजाची कल्पना आहे. श्रमिकांच्या हुकूमशाहीनंतर राज्य नष्ट होते.
- ३) प्लेटोचा साम्यवाद आर्थिक आणि कौटुंबिक असा दोन्ही प्रकारचा आहे. मात्र आधुनिक साम्यवाद हा फक्त आर्थिक आहे.
- ४) प्लेटोच्या साम्यवादाची कल्पना नगरराज्यातील अराजकतेमधून निर्माण झाली तर आधुनिक साम्यवादाची कल्पना आर्थिक विषमतेमधून निर्माण झाली आहे.
- ५) प्लेटोचा साम्यवाद एका राज्यापुरताच मर्यादित आहे. सर्व नगरराज्यांना एकत्र आणण्याचे स्वप्न प्लेटोने कधीच पाहिले नाही. आधुनिक साम्यवाद मात्र सार्वत्रिक स्वरूपाचा आहे. तो एक नवी व्यवस्था निर्माण करू इच्छितो, त्यामध्ये जगातील सर्व कामगारांची एकजूट आवश्यक आहे.
- ६) प्लेटोच्या साम्यवादात उत्पादनाच्या साधनावर राज्याचा अधिकार नव्हता परंतु आधुनिक साम्यवादात उत्पादनाची साधने ही राज्याच्या मालकीची असलेली दिसतात.
- ७) प्लेटोचा साम्यवाद ही नैतिकता व अध्यात्म यावर आधारलेला होता. परंतु आधुनिक साम्यवाद हा पूर्णपणे आर्थिक घटकांवर आधारलेला आहे.

- ८) प्लेटोच्या साम्यवाद कधीही प्रत्यक्षात येवू शकला नाही तो फक्त आदर्शच राहिला कोणत्याही देशाने त्याचा स्वीकार केला नाही. परंतु आधुनिक साम्यवाद मात्र व्यावहारीक स्वरूपाचा आहे. आज जगातील अनेक राज्ये आधुनिक साम्यवादाच्या प्रभावाखाली आहेत.
- ९) प्लेटोचा साम्यवाद हा उत्पादन वर्गाशी संबंधित नाही त्यावर त्याचा काहीही परिणाम होत नाही. उत्पादनाची व्यक्तीवादी पध्दती तो बदलत नाही आधुनिक साम्यवाद मात्र आर्थिक व्यक्तीवादाच्या विरोधी आहे. उत्पादनाच्या सर्व साधनावर तो राज्याची मालकी सांगतो.
- १०) प्लेटोच्या साम्यवादापाठीमागील कारण म्हणजे अॅथेन्स नगर राज्याचे होत असलेले अधःपतन होय. परंतु आधुनिक साम्यवाद उदयास येण्याचे कारण म्हणजे औद्योगिक क्रांतीचे निर्माण केलेले भयानक प्रश्न. विशेषतः आर्थिक विषमतेचा प्रश्न. या दोन्ही साम्यवादांचा उदय वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीवर झाला.

अशा रीतीने प्लेटोचा साम्यवाद व आधुनिक साम्यवाद यामध्ये असलेला फरक दिसून येतो. प्लेटोने मांडलेला साम्यवाद तार्किक व काल्पनिक स्वरूपाचा होता. त्यामुळे तो कधीही आस्तित्वात आला नाही उलट आधुनिक साम्यवाद हा व्यवहारवादावर आधारलेला असल्याने विविध देशात साम्यवादी विचाराची राज्ये निर्माण झालेली दिसतात.

प्लेटोचा तत्वज्ञ राजा (Plato's Philosopher King)

रिपब्लिक ग्रंथाच्या पाचव्या व सहाव्या भागात तत्वज्ञ राजाचे सविस्तर वर्णन प्लेटोने केले आहे. तो म्हणतो की, जो पर्यंत राजे तत्वज्ञ बनणार नाहीत आणि राजे हे तत्वज्ञ असणार नाहीत तो पर्यंत नगरराज्यांचा नाश होत राहणे हे अटळ आहे. प्लेटोला आदर्शराज्य निर्मितीसाठी आदर्श असे तत्वज्ञ राज्यकर्ते निर्माण करायचे होते. त्याच्यामते राज्यात फारच थोडे लोक असे असतात की, जे बुद्धिवान व कार्यक्षम असतात. राज्यकारभार पाहण्यासाठी कुशल, बुद्धिमान आणि निस्वार्थी व्यक्तींची आवश्यकता असते. तत्वज्ञानी शासक स्वार्थापासून दूर राहून विवेकाने शासन करतील आणि अशा वेळी अॅथेन्सची विस्कटलेली घडी पूर्ववत होईल असे प्लेटोला वाटत होते व या परिस्थितीतून प्लेटोला तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांची कल्पना सुचलेली होती. रिपब्लिक या ग्रंथाच्या आठव्या व नवव्या भागात प्लेटोने आपल्या शेजारच्या देशातील अनेक राज्यांचा परामर्श घेवून तत्वज्ञ राजाची निकड स्पष्ट केली आहे. अॅथेन्सची लोकशाही, स्पार्टाची अल्पजनशाही, आणि सिरॅक्यूजची हुकूमशाही हे प्रकार व्यर्थ व वाईट आहेत. कारण त्यात तीव्र व्यक्तिवाद आणि स्वार्थ फार बोकाळला होता. अॅथेन्सवर तर अज्ञानाचा प्रचंड पगडा होता. अशावेळी राज्याची सूत्रे तत्वज्ञ, बुद्धिमान व्यक्तीच्या हातात दिली तर अॅथेन्सची विस्कटलेली घडी पूर्ववत होईल असे प्लेटोला वाटत होते. या परिस्थितीतूनच प्लेटोला तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांची कल्पना सूचली होती.

प्लेटोच्या मते, तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांच्या अंगी पुढील गुण असावेत

- तत्वज्ञ राज्यकर्ता (शासक) बुद्धिमान व सुदृढ असावा, शासनकर्त्याला नैतिक, अध्यात्मिक व तात्विक दृष्टीकोणातून शिक्षण दिले पाहिजे. राज्यकर्ता हा सदगुणी असला पाहिजे. त्याचबरोबर तो संपत्ती व स्त्रिया कुटूंब यापासून दूर असला पाहिजे. तो निस्वार्थी, कर्तव्यदक्ष व प्रजाहितदक्ष असावा,

त्याने सामुदायिक जीवन जगावे व समाजहित साधावे, समाजाला नियंत्रीत करण्याची शक्ती त्याच्या ठिकाणी असावी. शासनकर्ता हा नितीमान, व्यवहारी मुत्सद्दी व संयमी असला पाहिजे.

अशा पद्धतीने तत्वज्ञ शासनकर्त्यांच्या अंगी कोणत्या पात्रता आवश्यक आहेत हे सांगून, तत्वज्ञ राज्यकर्ते सत्ताधारी झाले तर नगर राज्यातील दोष नाहिसे होवून प्रजा सुखी होईल, असे प्लेटोला वाटते. प्लेटोच्या मते “जो पर्यंत तत्वज्ञ राजे बनत नाहीत किंवा या जगातील राजे व राजपूत्र तत्ववेत्त्यांची तर्कबुद्धी व बौद्धिक पात्रता संपादन करीत नाहीत, तोपर्यंत नगरराज्ये दोषमुक्त होऊ शकणार नाहीत. राजकीय तत्वज्ञान व राजकीय सत्ता एकत्र आल्याशिवाय नगरराज्ये आदर्श बनणार नाहीत अशी प्लेटोची धारणा होती. तत्ववेत्ते सत्ताधारी झाल्याशिवाय किंवा सत्ताधारी तत्ववेत्ते झाल्याशिवाय समाज सुव्यवस्थित होणार नाही.”

राज्यकर्ते बुद्धिमान व तत्वज्ञ होण्याकरिता प्लेटोने शिक्षण योजना मांडली होती. राज्यकर्त्या वर्गाने वयाच्या पस्तीस वर्षांपर्यंत शिक्षण घेऊन ज्ञान संपादन करावे आणि नंतर व्यवहारज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी पाच-दहा वर्ष सेवा करावी असे सूचविले आहे. प्लेटोने तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांच्या संदर्भात आचारसंहिता सांगितली आहे.

- तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांने न्याय प्रस्थापित होण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला तीच्या कुवतीनुसार काम द्यावे.
- राज्याच्या शिक्षणपद्धतीवर नियंत्रण ठेवून तिचे संचलन करावे.
- राज्याची लोकसंख्या माफक असावी या दृष्टीने लक्ष ठेवावे.
- खाजगी संपत्तीवर योग्य नियंत्रण ठेवून व्यक्तीला अधिक श्रीमंत किंवा अधिक गरीब बनू देवू नये.

तत्वा राजा सिद्धांताचे परीक्षण

१) राजाची हुकूमशाही निर्माण होते

प्लेटोचा तत्वज्ञ राजा हा कोणत्याही नियमांती, कायद्याने बांधलेला नव्हता. राजा कितीही बुद्धिवान, तत्वज्ञ असला तरी त्याला सत्तेचा मोह भ्रष्ट करतोच करतो. सत्ता जितकी जास्त वापरली जाते तसा सत्तेचा जास्त दुरुपयोग होतो हे इतिहासाने वारंवार सिद्ध केले आहे. प्लेटोचा तत्वज्ञ राजा त्याला कसा काय अपवाद ठरू शकेल त्याचा राजासुद्धा अनियंत्रीत, अमर्याद, निरंकुश राज्यकर्ता बनू शकतो.

२) तत्वज्ञ राज्यकर्ता ही कल्पना एकांगी व अपूर्ण वाटते

तत्वज्ञ राज्यकर्ता ही कल्पना केवळ दोन वर्गांपरती मर्यादित होती. उपजिवीकेची साधने निर्माण करणाऱ्या वर्गातील लोकांना तत्वज्ञ राजा होता येणार नाही. त्यामुळे प्लेटोची तत्वज्ञ राजकर्ता ही कल्पना एकांगी व अपूर्ण वाटते.

३) तत्त्वज्ञ राजकर्ता गूढ कल्पनेत रमण्याची शक्यता

प्लेटोचा तत्त्वज्ञ राजकर्ता हा आपल्या तार्किक बुद्धिच्या व अनुभवाच्या आधारे भविष्यकालीन किंवा भूतकाळात गढून राहण्याची शक्यता असल्याने त्याचे वर्तमानकाळातील घडामोडीकडे दुर्लक्ष होण्याचा दाट संभव असतो.

४) अकार्यक्षम राज्यकारभार

त्वरित निर्णय आणि निर्णयाची शीघ्र अंमलबजावणी हे कोणत्याही कार्यक्षम राज्यकारभाराचे गमक असते परंतु तत्त्वज्ञानी राजा मनन चिंतन यात एवढा व्यस्त झालेला असेल की, त्याला कोणतेही निर्णय त्वरित घेता येणार नाहीत. ज्यावेळी परकीय राज्य आक्रमण करते अशावेळी जलद निर्णयाची आवश्यकता असते.

५) आवश्यक शिक्षणाची तरतूद नाही

राज्यकारभार करायचा असेल तर केवळ तत्त्वज्ञान उपयोगाचे नाही. राज्यकारभार सुव्यवस्थितपणे चालविण्यासाठी इतर आवश्यक बाबींचे शिक्षणही घ्यावयास हवे, त्याची दखल प्लेटोने घेतलेली नाही. उदा. अर्थशास्त्राचे, राज्यशास्त्राचे, मुत्सदेगिरीचे ज्ञान, सैनिक प्रशिक्षण या बाबतीत राजा पारंगत असावयास हवा. परंतु प्लेटोने ते आवश्यक मानले नाही. यातून आदर्श प्रशासक कसा निर्माण होईल? चांगले शासन तरी कसे निर्माण होईल. केवळ गणित व तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास केलेला राजा कार्यक्षम प्रशासक बनू शकणार नाही.

६) तत्त्वज्ञ राजांची उदाहरणे नाहीत

तत्त्वज्ञ राजे जगाच्या इतिहासात अपवादात्मक होऊन गेले. उदा. ऑस्ट्रियाचा दुसरा जोसेफ असे राजे राज्यकारभारात यशस्वी होत नाहीत. लोकांमध्येही ते लोकप्रिय होऊ शकत नाहीत. असे राजे प्रजेला विश्वासात न घेता एकाएकी क्रांतिकारी निर्णय घेतील. लोकांच्या भावनेची ते कदर करतील याची खात्री देता येत नाही. फार दूरवरच्या भविष्याचा विचार करताना किंवा भूतकाळाचा विचार करताना वर्तमानकाळाशी त्याचा संपर्क संपूर्णपणे तुटतो. तत्त्वज्ञानात अधिक रमलेला प्रशासक तऱ्हेवाईक प्रवृत्तीचा बनतो व तऱ्हेवाईक व्यक्तीने चालविलेला राज्यकारभार अन्यायी असमतोल व अप्रिय बनू शकतो.

१.२.६ प्लेटोचे आदर्श राज्य (Ideal State)

प्लेटोने आदर्शराज्यविषयक कल्पना त्याच्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथात मांडली आहे. त्यावेळी ग्रीक राज्यात पसरलेली अराजकता पाहूनच प्लेटोने आदर्श राज्याची कल्पना मांडली आहे. व्यक्तीला चांगले जीवन जगता यावे यासाठी आदर्श राज्य आवश्यक आहे असे प्लेटोला वाटते. आदर्श राज्याचे चित्र रंगविताना प्लेटो व्यवहारवादाकडे दुर्लक्ष करतो. त्याचे आदर्श राज्य म्हणजे ग्रीकमधील वाईट गोष्टींचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न होतो. अशा राज्याचा राजा तत्त्वज्ञानी असावा असा त्याचा अड्डाहास होता. "जोपर्यंत तत्त्वज्ञानी राजा राज्य करणार नाही तोपर्यंत राज्याचे कल्याण होणार नाही." प्लेटोच्याच शब्दात "Until philosophers and kings or the kings and Princes of this world have the spirit & power of philosophy, cities will never have rest from their

evils." प्लेटोच्या मते, राज्य म्हणजे व्यक्तीचे विशाल रूप होय. जशा पद्धतीने व्यक्ती निर्माण होतात आणि त्यांचे कार्य चालते, तशा पद्धतीने समाज बनत असतो. समाजाच्या गरजा भागविण्यासाठी तीन वर्ग असतात. राज्यकर्त्यांचा वर्ग, संरक्षकांचा वर्ग, उत्पादकांचा वर्ग, या तीन वर्गांच्या माध्यमातून राज्याचे संवर्धन होत असते. माणसाच्या शरीरात पोट, छाती व मेंदू हे तीन भाग वासनापूर्ती, संरक्षण, व नियंत्रण ही कामे करीत असतात, त्याचप्रमाणे समाजातील हे वर्ग राज्याची कार्ये करीत असतात. आदर्श नागरिक निर्माण करणे हे राज्याचे मुख्य कार्य होय. आदर्श राज्यातच मनुष्याला चांगले जीवन जगता येते. माणसाच्या सर्व गरजा आदर्श राज्यातच पुऱ्या होतात. आदर्श राज्याची उभारणी न्यायावर झालेली असते.

प्लेटो आपल्या आदर्श राज्याची रचना तीन प्रकारे मांडतो (१) पुरुष व स्त्रिया समान आहेत, त्यामध्ये फरक असेल तर तो फक्त अंशाचा आहे, प्रकाराचा नाही, त्यांना सारखेच शिक्षण मिळावे व सारखीच सार्वजनिक कार्ये पार पाडता यावीत. (२) प्लेटोने कुटूंबव्यवस्था नाहीशी करून साम्यवादाची निर्मिती करावी असे सूचविले आहे. हा साम्यवाद स्त्रियांचा व संपत्तीचा, मालमत्तेचा असेल (३) तत्त्वज्ञानी राजाची सत्ता स्थापन व्हावी असे तो सूचवितो.

आदर्श राज्याची वैशिष्ट्ये

१) तत्त्वज्ञ राज्यकर्ते : आदर्श राज्यात राज्याची संपूर्ण सत्ता ही तत्त्वज्ञ राजाच्या हाती आहे. राज्याच्या अग्रभागी हा तत्त्वज्ञानी राजा आहे. तो संपूर्णपणे ज्ञानी असल्याने भावना व विकार यांचे त्याच्यावर नियंत्रण राहणार नाही. त्याला कोणाबद्दलही द्वेष व आकस असणार नाही. तो सत्याचा व आदर्शाचा मुर्तीमंत प्रतिक आहे. ज्ञानाचा अविष्कार आहे. त्यामुळे त्यास राज्याच्या हिताची दूरदृष्टी लाभलेली असते. तोच राज्याचे खरे कल्याण साधू शकतो. त्याच्या प्रत्येक कृतीमध्ये सद्गुणांचे प्रतिबिंब ठळकपणे दिसते. तो लिखित कायदे आणि चंचल लोकमत यांच्या पेक्षा श्रेष्ठ असतो. म्हणजेच यांचे त्याच्यावर बंधन नसते.

२) आदर्श नागरिक : प्लेटोच्या मते, नगरराज्यात नागरिकांची संख्या ५०४० एवढी असावी. सुजाण, सुसंस्कृत नागरिक निर्माण करणे म्हणजे अदर्श राज्य निर्माण करणे होय. कारण 'जसे नागरिक तसे राज्य' या नियमानुसार आदर्श नागरिकच आदर्श राज्य निर्माण करू शकतील असे प्लेटोला वाटत होते. यामुळे प्लेटोने नगरराज्यातील लोकांच्या शिक्षणाकडे, आरोग्याकडे आस्थेने लक्ष देवून विविध योजना सुचविल्या होत्या.

३) न्यायव्यवस्था : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात न्यायाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. अर्थात न्याय शब्द आपण रोज व्यवहारात वापरतो त्या अर्थाने प्लेटो हा शब्द वापरत नाही. त्याच्या मते "न्याय म्हणजे स्वतःच्या वाट्याला आलेले कार्य प्रामाणिकपणे करणे आणि दुसऱ्याच्या कार्यात हस्तक्षेप न करणे होय". न्यायाचा हा धागा सर्व समाजास एकतेच्या सूत्रात बांधतो. विविध कार्यासाठी सुयोग्य असलेल्या विविध व्यक्ती एकत्र येतात व आदर्श राज्याच्या विकासास हातभार लावतात. प्रत्येक व्यक्ती तीचे कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडते, ती इतरांच्या क्षेत्रात ढवळाढवळ करीत नाही. प्लेटोच्या मते न्याय म्हणजे ज्या व्यक्तीस जे योग्य आहे गरजेनुसार व क्षमतेनुसार देणे होय.

४) राज्य नियंत्रित शिक्षणपद्धती : तत्त्वज्ञ राज्यकर्ते व संरक्षक अधिकारी यांच्यासाठी प्लेटोने आदर्श शिक्षणपद्धती सूचविली आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीला तिच्या कर्तव्याची जाणिव होते. म्हणून नागरिकांना विशिष्ट पद्धतीचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी राज्याच्या नियंत्रणाखाली शिक्षणाचे कार्य चालले पाहिजे.

५) राजाची हुकूमशाही नसते : आदर्श राज्यामध्ये राजाकडे सर्वाधिकार असले, तो कायदा, चालिरीती, लोकमत या सर्वापलीकडे तो असला तरी तो हुकूमशहा नसतो. कारण तो न्यायी राजा असतो. राज्याचे हित पाहणारा तो प्रजाहितवादी राज्यकर्ता आहे. तो राज्याच्या मूलभूत तत्वांचा भंग करत नाही. रूढ अर्थाने तो हुकूमशहा असला तरी उपकारकर्ता हुकूमशहा आहे.

६) कर्मसिद्धान्ताचा अवलंब : आदर्श राज्यात कर्म सिद्धान्ताचा अवलंब केला पाहिजे. प्लेटोच्या मते, कर्मसिद्धान्त म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीने आयुष्यभर तिच्या वाट्याला आलेले काम प्रामाणिकपणे करत रहावे आणि इतरांच्या कामात हस्तक्षेप करू नये. राज्यातील नागरिकांना जी कामे वाटून दिली जातात, ती कामे त्यांनी आपल्या योग्यतेनुसार, पात्रतेनुसार पार पाडली पाहिजेत. जेव्हा समाजघटकातील तीन वर्ग आपआपली कार्ये जाणिवपूर्वक, जबाबदारीने पार पाडतील त्यावेळी राज्य आणि समाज आदर्श होईल. आदर्श राज्यातच समाजाच्या गरजा भागविल्या जातील.

७) राज्याचे तीन वर्गात विभाजन : आदर्श राज्यात निर्माण होणाऱ्या न्यायव्यवस्थेनुसार प्लेटोने समाजघटकांचे तीन वर्गात विभाजन केले आहे. पहिला वर्ग हा राज्यकर्त्यांचा असून तत्त्वज्ञ राजकर्ते हे त्याच्या अग्रभागी आहेत. राज्याची सर्व सत्ता ही तत्त्वज्ञ राज्याच्या हाती असते. दुसरा वर्ग हा सैनिकांचा आहे. राज्याचे परचक्रापासून संरक्षण करणे हे त्यांचे काम आहे. आणि समाजघटकांचा तिसरा वर्ग आहे तो उत्पादकांचा, श्रमीकांचा, कष्टकऱ्यांचा या वर्गाला उत्पादकाचे काम करावे लागते. राज्यातील विविध वस्तुंचे उत्पादन हा वर्ग करतो. प्रत्येक वर्ग अशा पद्धतीने त्यांच्या वाट्याचे कार्य पार पाडतो. यातील पहिले दोन वर्ग उच्च समजले जातात. उत्पादकांच्या वर्गाला समाजातील कनिष्ठ प्रतिचा वर्ग मानल्यात आले आहे. अशा रितीने समाजाचे तीन वर्गात विभाजन करून कार्यविशेषज्ञतेचा सिद्धान्त सांगितला आहे.

८) साम्यवाद : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात साम्यवादाचा स्वीकार करण्यात आला आहे. त्याचा साम्यवाद हा दुहेरी प्रकारचा आहे. स्त्रियांचा साम्यवाद व संपत्तीचा साम्यवाद मांडून आदर्श राज्याची उभारणी करण्याचे ठरविले होते. प्लेटोचा साम्यवाद हा फक्त वरच्या दोन वर्गांनाच लागू आहे. वरच्या दोन वर्गांना संपत्ती बाळगता येणार नाही. त्यांना कुटुंबसंस्थाही नसेल, संपत्ती व स्त्री हे दोन मोह राज्यकर्त्यांना कर्तव्यापासून दूर सारतात. म्हणून त्यांनी या मोहापासून अलिप्त राहून राज्यकारभार करावा असे तो सूचवितो.

९) कला व साहित्य यावरती बंधने : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात कला, साहित्य यावर बंधने आहेत. कला व साहित्याच्या क्षेत्रात जी निर्मिती होईल, त्यावर राज्याचे संपूर्ण नियंत्रण असेल. राज्याच्या देखरेखीखाली ते वाढू शकते. कला व साहित्याच्या क्षेत्रात संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले गेले तर आदर्श राज्याची उभारणी उत्कृष्ट पद्धतीने होणार नाही. राज्यातील तरूण पिढीवर विकृत साहित्याचा वाईट परिणाम होईल. त्यासाठी कला व साहित्यावर राज्याचे संपूर्ण नियंत्रण असणे आवश्यक आहे, असे तो मानतो.

१०) स्त्री-पुरुषांना समान दर्जा : प्लेटोने आदर्श राज्यात स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समान दर्जा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्यामते पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना समान शिक्षण द्यावे. त्यांच्या शक्तीचा, सामर्थ्याचा राज्यासाठी उपयोग करून घ्यावा. स्त्रियांना राज्यकारभारात समाविष्ट करून न घेणे म्हणजे अर्धी शक्ती वाया घालविण्यातील प्रकार आहे. पुरुषांतील सर्वच गुण स्त्रियांमध्येही असतात असे प्लेटो म्हणतो.

११) सर्वकष सत्तावादी राज्य : प्लेटोचे आदर्शवादी राज्य हे निरंकुश, अमर्यादित व सर्वकष सत्तावादी राज्य आहे. सर्व कला, साहित्य यावर राज्याचे नियंत्रण असल्याने हे राज्य सर्वकष सत्तावादी बनले आहे. हे राज्य व्यक्तीजीवनाच्या सर्व भागास स्पर्श करते. राज्याच्या नियंत्रणापासून कोणीही मुक्त नाही. इथे हेही ध्यानात घेतले पाहिजे की, हा सर्वकष सत्तावादसुद्धा आदर्श स्वरूपाचा आहे.

१२) राज्य घटनेशिवायचे आदर्श राज्य : प्लेटोच्या आदर्श राज्याला राज्यघटनेची आवश्यकता नाही. कारण या राज्यातील व्यक्ती इतक्या पूर्णत्वास पोहचल्या आहेत की, त्यांना राज्यघटनेची आवश्यकताच वाटत नाही. कायदा व राज्यघटना माणसाच्या अपूर्णतेचे लक्षण आहे. प्लेटो तर म्हणतो की, कायद्याचा उपयोग केव्हाच नसतो. गुंड व्यक्तीसाठी कायद्याचा असूनही उपयोग नाही, तर सज्जन व्यक्तींना कायद्याची आवश्यकता नसते. एकंदरीत आदर्श राज्यासाठी कायदा व राज्यघटना यांची आवश्यकता नाही असे प्लेटो म्हणतो.

प्लेटोच्या आदर्श राज्याचे परीक्षण

प्लेटोने मांडलेली आदर्श राज्याची कल्पना कितीही चांगली असली तरी ती कल्पनारम्य, स्वप्नरंजनात्मक, अव्यवहार्य व अवास्तव अशी आहे. प्लेटोच्या आदर्श राज्यावर पुढीलप्रमाणे टीका करण्यात येते.

१) आदर्श राज्याचे विचार काल्पनिक वाटतात : प्लेटोच्या आदर्श राज्याची कल्पना तात्त्विक स्वरूपाची वाटते. प्रत्यक्ष व्यवहारात आदर्श राज्य निर्माण होणे कठीण आहे, हे स्वतः प्लेटोने त्याच्या 'दि लॉज' या ग्रंथात मान्य केले आहे. कारण त्याने वर्णन केलेला 'तत्त्वज्ञ राजा' निर्माण होऊ शकणार नाही. विवाह, कुटूंब यापासून अलिप्त राहून राज्यकारभार करणारे राज्यकर्ते मिळणे दुर्मिळ आहे.

२) उत्पादक वर्गाकडे दुर्लक्ष : आदर्श राज्याची उभारणी करताना प्लेटोने उत्पादक वर्गाकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केले आहे. त्यांना राज्यात तो कोणत्याही प्रकारचे स्थान देत नाही. फक्त उत्पादक म्हणून त्यांनी यंत्रवत जीवन जगायचे आहे. प्लेटोने बुद्धिवादी वर्गास फारच महत्त्व दिले. तसे उत्पादकांना फारच कमी लेखले आहे. उत्पादकांच्या विकासाची कोणतीही योजना प्लेटोने मांडलेली नाही.

३) सदोष शिक्षण पद्धती : प्लेटोच्या आदर्श राज्यातील शिक्षणपद्धतीसुद्धा सदोष आहे. ती प्रदीर्घ चालणारी कंटाळवाणी अशी आहे. वयाच्या चाळीसाव्या वर्षापर्यंत चालणारे शिक्षण कोणत्याही शिक्षण किंवा मानसशास्त्रीय पद्धतीत बसत नाही. त्याचबरोबर तळागाळातील लोकांसाठी, उत्पादकांसाठी त्याने कोणतीही शिक्षणपद्धती सांगितली नाही. त्याचा परिणाम असाही होऊ शकतो

की बहुसंख्येने असणाऱ्या या वर्गात असंतोषाचा भडका उडू शकतो. कनिष्ठ वर्गातील लोकांनी तसेच राहावे अशी ही प्लेटोची आदर्श राज्याची कल्पना आहे.

४) आदर्श राज्याची कल्पना व्यक्तीस्वातंत्र्यास मारक : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात व्यक्तीला गौण स्थान दिले असून राज्याला आदर्श मानण्यात फार मोठी चूक केली आहे. आधुनिक काळात राज्य हे व्यक्तीविकासाचे साधन मानले जाते. या राज्यात प्लेटोने व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने घातली आहेत. ती व्यक्तीविकासाच्या दृष्टीनेही मारक ठरतात.

५) तत्त्वज्ञ राजाची कल्पना अव्यवहार्य : प्लेटोची तत्त्वज्ञ राजाची कल्पना अव्यवहार्य आहे. आदर्श राज्याच्या सर्वोच्च पदी तत्त्वज्ञ राजा आहे. तत्त्वज्ञ राजा हा उत्कृष्ट व्यक्ती बनू शकेल. परंतु तो उत्कृष्ट प्रशासक बनू शकणार नाही. प्लेटोचा तत्त्वज्ञ राजा हा जरी ज्ञानी असला तरी तो ज्ञानी मनुष्य राज्यकारभारापेक्षा मनन चिंतनाकडेच अधिक वेळ देईल. तो आदर्श प्रशासक बनू शकणार नाही. त्याचबरोबर एकदा त्याच्या हाती सत्ता आल्यावर असा राजा अनियंत्रित, निरंकुश बनणार नाही हे कशावरून ?

६) गुलामगिरीकडे दुर्लक्ष : प्राचीन ग्रीसमध्ये प्लेटोच्या काळात माणसाला जनावराप्रमाणे वागणूक देणारी गुलामगिरीची प्रथा अस्तित्वात होती. प्लेटोने त्याच्या आदर्श राज्यात गुलामगिरीचे समर्थन केले नसले तरी त्याच्या आदर्श राज्यात गुलामांचे स्थान काय, याविषयी प्लेटोने मौन बाळगले आहे किंवा त्यांच्या मुक्तीची कोणतीही योजना सांगितली नाही. त्या काळातील समाजातील एवढा मोठा वर्ग दुर्लक्षित, उपेक्षित राहणे चांगले नाही. याचा अर्थ असा की गुलामगिरी वाईट आहे हे मानावयास प्लेटो तयार नाही.

७) कायद्यापेक्षा व्यवहाराला जास्त महत्त्व : प्लेटोने त्याच्या आदर्श राज्यात कायद्यापेक्षा व्यवहाराला जास्त महत्त्व दिले आहे. किंबहुना त्याच्या आदर्श राज्यात कायद्याचे अस्तित्त्वच नाही. त्याच्या आदर्श राज्यातील तत्त्वज्ञ राजा हा कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ मानला गेला असल्याने कायद्याचे राज्य निर्माण होऊ शकत नाही. तसेच प्लेटो राज्यातील सर्व लोकांना समान वागणूक देत नाही. विशिष्ट वर्गानाच त्यामुळे महत्त्व मिळते. साहजिकच अशा राज्यात सर्वांना समान न्याय मिळणे कठीण असते.

८) न्यायाची उभारणी नैतिकतेच्या आधारावर : प्लेटोच्या आदर्श राज्यातील न्यायदानाची पद्धत ही आधुनिक न्यायदान पद्धतीपेक्षा वेगळी आहे. प्लेटोच्या मते प्रत्येक व्यक्तीने त्याच्या वाट्याला आलेले काम पार पाडणे. दुसऱ्याच्या कामात हस्तक्षेप न करणे किंवा समाजघटकाच्या सर्व वर्गांनी त्यांची कामे व्यवस्थितपणे पार पाडणे म्हणजे न्याय होय. प्लेटोने त्याच्या न्यायाच्या कल्पनेत कायद्यापेक्षा कर्तव्यावर अधिक भर दिला आणि न्यायाची उभारणी नैतिकतेच्या आधारावर केली.

९) कार्यविशेषज्ञतेचा अयोग्य विचार : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात न्यायाची पूर्तता होण्याच्या दृष्टीने त्याने कार्यविशेषज्ञतेचा सिद्धान्त मांडला. परंतु त्याची न्यायाची कल्पना आणि कार्यविशेषज्ञतेचा सिद्धान्त यामुळे व्यक्तीचा विकास खुंटण्याची शक्यता आहे. व्यक्तीची योग्यता असली तरी या सिद्धान्तामुळे ती इतर कामे पार पाडू शकत नाही. या सिद्धान्तामुळे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची हमी मिळू शकत नाही. कारण व्यक्तीमधील इतर गुणांना वाव मिळू शकत नाही.

१०) **ऑरिस्टॉटलने केलेली टीका :** ऑरिस्टॉटलनेसुद्धा प्लेटोच्या आदर्श राज्यावर टीका केली आहे. ऑरिस्टॉटलच्या मते प्लेटोने मांडलेली साम्यवादाची कल्पना ही मानवी स्वभावाच्या विरोधी आहे. प्लेटोने राज्याच्या एकतेवर अनावश्यक इतका भर दिला. त्यामुळे राज्याचा खरा विकास होणार नाही. त्याचबरोबर प्लेटोने कनिष्ठ वर्गाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे.

अशाप्रकारे प्लेटोच्या आदर्श राज्यावर टीका होत असली तरी त्याच्या आदर्श राज्याचे महत्त्व नाकारता येणार नाही. आजचा साम्यवादाचा उगम प्लेटोच्या विचारातच आहे. त्याने मांडलेले विचार तात्त्विक, काल्पनिक असले तरीसुद्धा आदर्श राज्याचे वर्णन करताना प्लेटोने शिक्षण, न्याय, निती, स्त्रियांचा समान दर्जा व समान हक्क इत्यादीबाबत वास्तववादी व उपयुक्त विचार मांडले आहेत. प्लेटोच्या कार्यविशेषज्ञतेच्या सिद्धान्ताचा परिणाम म्हणून आधुनिक काळात सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वाचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. मालमत्तेचा साम्यवाद आज जगातील बऱ्याच राज्यांनी स्वीकारला आहे. प्लेटोच्या 'बुद्धीचे राज्य' या सिद्धान्ताचासुद्धा आधुनिक राज्यपद्धतीवर परिणाम झाला आहे. लष्करी, प्रशासकीय प्रशिक्षित अधिकाऱ्यांचे प्रशासनातील महत्त्व आपणास नाकारून चालणार नाही.

मिश्र राज्य (उपआदर्श राज्य)

प्लेटोने उपआदर्श राज्याची कल्पना त्याच्या 'दि लॉज' या ग्रंथात मांडली. दि लॉज हा प्लेटोचा शेवटचा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ संवादात्मक शैलीत लिहिला आहे. 'रिपब्लिक' या ग्रंथामध्ये त्याच्या कल्पनेचा मुक्त विहार आहे. तर 'दि लॉज'मध्ये वास्तवतेशी टक्कर देण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे. आदर्श राज्यासाठी तत्त्वज्ञ राजा निर्माण करणे अशक्य आहे. हे ओळखूनच प्लेटोला उपआदर्श राज्याची व्यवस्था सुचली. त्याचा रिपब्लिक हा ग्रंथ भावनेवर आधारित आहे तर 'दि लॉज' हा ग्रंथ अनुभवावर आधारित आहे. अनुभवावरून प्लेटोला विधिद्वारा आधारित असलेली शासनप्रणाली स्वीकारावी लागली. राजेशाहीत काही प्रमाणात लोकशाहीची तत्त्वे स्वीकारणे गरजेचे आहे आणि लोकांना काही प्रमाणात स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे असे त्याला वाटते.

'दि लॉज'मधील उपआदर्श राज्य म्हणजे वास्तवाशी केलेला समझोता होता. मानवी दुर्बलतेशी घातलेली सांगड होती. आदर्श राज्यासाठी तत्त्वज्ञानी शासक मिळणे कठीण आहे. हे पाहिल्यावर प्लेटो उपआदर्श राज्याकडे वळला. बेजलिनच्या मते "प्लेटोच्या निराशेचे कारण म्हणजे त्याला आज्ञापालन करणारे प्रजानन मिळाले नाहीत हे नव्हे तर त्याला आदर्श शासक मिळाले नाहीत."

प्लेटोच्या उप-आदर्श राज्यासाठी आवश्यक गोष्टी/वैशिष्ट्ये

१) **कायद्याला महत्त्वाचे स्थान :** रिपब्लिक या ग्रंथामध्ये कायद्याला प्लेटोने नगण्य असे स्थान दिले आहे. परंतु 'दि लॉज' ग्रंथामध्ये मात्र त्याने कायद्याला उचित स्थान दिले आहे. फक्त जनतेलाच नव्हे तर राज्यकर्त्यावरही त्याने कायद्याचा अंकुश ठेवला आहे. 'रिपब्लिकमधील आदर्श राज्य वास्तवात येवू शकणार नाही असे तो जाणून होता. प्रत्येक व्यक्तीला काही मर्यादा असतात. प्रत्येकाला हे माहित नसते की त्याला नेमके काय हवे आहे. माणसाच्या अपूर्णत्वामुळेच समाजात शांतता सुव्यवस्था नांदावी म्हणूनच नियंत्रणाची आवश्यक असते. असे नियंत्रण हे कायद्याद्वारेच प्रस्थापित होवू शकते. सामाजिक हित व सामाजिक स्वास्थ्यासाठी कायद्याची आवश्यकता असते.

प्लेटोच्या मते कायद्याची आवश्यकता दोन कारणासाठी असते. एक म्हणजे व्यक्तीमध्ये समाजहित कशामध्ये आहे हे समजण्याची पात्रता नसते आणि दुसरे कारण म्हणजे व्यक्तीही स्वार्थाने प्रेरित असल्याने ती समाजहितास अनुकूल कार्य करील याची खात्री देता येत नाही. व्यक्ती जेव्हा समाजहित विरोधी कार्य करते तेव्हा तिला रोखण्यासाठी कायदा आवश्यक असतो. कायद्याला सुस्थिर स्वरूप देण्याचे कार्य प्लेटोने केले. प्लेटो म्हणतो की, 'राज्याचा कारभार हा कायद्यानुसार चालविला जावा. कायदा हा राज्यानुसार नसावा.'

२) उप-आदर्श राज्याची भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्या : प्लेटोच्या मते उपआदर्श राज्य हे समुद्रकिनाऱ्यापासून दूर असावे. समुद्रकिनाऱ्याजवळ असणाऱ्या राज्याला परदेशी व्यापार, परदेशी लोक, परकीय संस्कृती यापासून धोका संभवतो. समुद्रकिनाऱ्याजवळील राज्याला परकीय आक्रमणाची भीती असते. त्याचबरोबर जहाजे, नाविकदल यांची व्यवस्था ठेवावी लागते. त्यामुळे किनाऱ्यावर रक्षणासाठी पुष्कळ पैसा खर्च करावा लागतो. त्यासाठी राज्य हे नैसर्गिकदृष्ट्या चारही बाजूनी सुरक्षित असेल तर परकीय आक्रमणाची कमी भीती असते. प्लेटोला स्वावलंबी कृषीप्रधान राष्ट्र मान्य होते. त्याच्या मते अशा राज्याची लोकसंख्या ५०४० इतकी असावी. ही संख्या शांतीकाळात, युद्धकाळात आणि कर वसूल करण्यासाठी उपयुक्त आहे. प्लेटोने राज्याची लोकसंख्या वाढू नये किंवा कमी होवू नये यासाठी कायदे करण्याचा अधिकार राज्याला दिला. राज्याची जमिन सुपिक असावी, जमिनीचे तुकडे पाडून ते नागरिकांना वाटून द्यावेत. जमिनीतून येणारे उत्पन्न एकत्र करून त्याची समान वाटणी करावी. शेतीची कामे गुलामांनी करावी, जमिनीची मालकी वंशपरंपरेने यावी.

३) मिश्र शासनपद्धती : उपआदर्श राज्यासाठी प्लेटोने मिश्र शासनपद्धतीचा पुरस्कार केला. त्याच्या मते राजेशाही व लोकशाहीमधील चांगल्या गुणांचा समन्वय साधून नवीन शासन पद्धती निर्माण करावी. प्लेटोचे मिश्रीत राज्य म्हणजे राजतंत्रात्मक पद्धतीमधील बुद्धी आणि प्रजातंत्रात्मक (लोकशाही) शासनातील स्वतंत्रता ह्यांचा समन्वय आहे. राजेशाहीतील शहाणपणा व लोकशाहीतील स्वातंत्र्य यांचा संगम करून मिश्र राज्य स्थापन करावे. अतिराजतांत्रिक आणि अतिलोकशाही राज्ये विनाशाला कारणीभूत ठरतात. राज्याचा अधःपात होऊ नये म्हणून बुद्धी, शक्ती व स्वातंत्र्य यांचा समन्वय साधला पाहिजे.

४) आर्थिक व्यवस्था : प्लेटोने उपआदर्श राज्यात खासगी संपत्ती ठेवता येईल असे सांगतो. संपत्तीमध्ये तो भूमी, घर यांचा समावेश करतो. संपत्तीच्या संचयावरून समाजात चार वर्ग मानावेत. यामध्ये जीवनावश्यक गरजा भागविण्याएवढी मर्यादित संपत्ती असणारे, त्यांच्यापेक्षा दुप्पट संपत्ती बाळगणारे, पहिल्या वर्गाच्या तिनपट संपत्ती बाळगणारे आणि चौपट संपत्ती असणारे असे चार वर्ग समजून राज्याने या चारी वर्गावर नियंत्रण ठेवून आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करावा. सर्व नागरिकांना भूमी सारख्या प्रमाणात असावी असे प्लेटो म्हणतो.

५) सामाजिक व्यवस्था : सामाजिक व्यवस्थेच्या संदर्भात प्लेटोने नव्या आदर्श राज्यातही 'रिपब्लिक' या ग्रंथामधील सामाजिक व्यवस्थेचा पुनरुच्चार केला आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात उत्साहाने भाग घ्यावा असे प्लेटो म्हणतो. स्त्री व पुरुषांना समान शिक्षण असले पाहिजे असे तो म्हणतो. शारीरिक विकासाच्या कार्यक्रमात समान रीतीने भाग घेतला

पाहिजे. उपआदर्श राज्यात मात्र प्लेटोने स्त्रियांच्या साम्यवादाची कल्पना सोडून दिलेली दिसते. युद्धकालीन परिस्थितीमध्ये स्त्रियांनी पुरुषांच्याप्रमाणेच योगदान दिले पाहिजे. उपआदर्श राज्यामध्ये प्लेटोने कार्यविशेषज्ञतेच्या सिद्धान्ताचा त्याग केलेला दिसतो. उलट समाजातील हे तीन वर्ग एकमेकांपासून अलग ठेवण्याऐवजी या तिन्ही वर्गात समन्वय व सुसंवाद कसा स्थापन करता येईल याचाच त्याने विचार केला आहे. 'दि लॉज' या ग्रंथामध्येही त्याने बुद्धी व ज्ञानाला महत्त्व दिले असले तरी आदर्श राज्यामध्ये सामान्यजनांच्या वाट्याला जी उपेक्षा आली होती ती उप आदर्शराज्यामध्ये त्यांच्या वाट्याला येत नाही.

६) आत्मसंयम : उपआदर्श राज्याच्या स्थापनेसाठी आत्मसंयम आवश्यक असतो. आत्मसंयम म्हणजे वासनेने बुद्धिला शरण जाणे. आत्मसंयम हा राज्याचा पाया आहे. आत्मसंयमाच्या अभावी राज्यात अनेक प्रकारचे दोष निर्माण होतात. कायदा निर्माण करताना विविध दृष्टीकोण समजावून घेवून कायदा निर्माण केला पाहिजे. त्यामध्ये सद्गुणांचाही विचार झाला पाहिजे. रिपब्लिक ग्रंथामध्ये त्याने आत्मसंयमाला न्यायापेक्षा कमी महत्त्व दिले होते. तर 'दि लॉज'मध्ये आत्मसंयमाला श्रेष्ठ स्थान दिले. आत्मसंयम म्हणजे वासना आणि तर्क यांच्यातील सामंजस्य होय. त्याच्या मते कायदे निर्माण करणाऱ्यांना आत्मसंयमाच्या पूर्ण गुणांची माहिती असली पाहिजे.

७) न्याय व्यवस्था : प्लेटोच्या उप आदर्श राज्यात चार प्रकारची न्यायालये असावीत.

१) स्थानिक स्वरूपाची न्यायालये - ही न्यायालये स्थानिक प्रश्नांचा विचार करून न्याय देतील.

२) निवडक न्यायाधिकांचे न्यायालय - यांची निवड राज्यसरकारचे अधिकारी करतील. पूर्ण राज्यातील खटल्यांचा, भांडणांचा निवाडा हे न्यायाधिश करतील.

३) प्रादेशिक न्यायालय - राज्यातील बारा प्रदेशांसाठी त्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकांनी निर्वाचित केलेली न्यायालये ही वैयक्तिक भांडणांचा निवाडा करतील.

४) अंतिम न्यायालय (जनतेचे न्यायालय) - सर्व खटल्यांचा न्यायनिवाडा येथे होईल.

८) शैक्षणिक व धार्मिक संस्था : 'दि लॉज' या ग्रंथात प्लेटोने शिक्षणाकडे नागरिकत्वाच्या दृष्टीकोणातून अधिक भर दिला आहे. व्यक्तीमध्ये नागरी गुण निर्माण करणे हा शिक्षणाचा उद्देश आहे. या शिक्षणातून राज्य कसे चालवावे व नागरिक कसे बनावे याचे ज्ञान नागरिकास होते. साहजिकच लोकांच्यात कायद्याविषयी आस्था निर्माण होते. उपआदर्श राज्यातही तो राज्य नियंत्रीत शिक्षणाचा ध्यास सोडत नाही.

उपआदर्श राज्यामध्ये धर्म ही राज्याच्या देखरेखीखाली आणला आहे. प्लेटो व्यक्तीगत धार्मिक उत्सवाच्या विरोधी होता. सार्वजनिक आणि धार्मिक ठिकाणीच धार्मिक कार्ये व्हावीत या मताचा तो होता.

९) राजकीय व्यवस्था : प्लेटोने राज्यकारभारासाठी सर्वसाधारण समिती, सल्लागार समिती, व प्रशासकीय समित्यांची कार्ये विशद केली आहेत.

- १) **सर्वसाधारण समिती** : राज्यातील सर्व ५०४० नागरिकांचा समावेश या समितीत असेल प्रत्येक नागरिक या समितीचा सदस्य असेल. किमान वर्षातून एकदा तरी या समितीची बैठक बोलविण्यात येईल त्यामध्ये नागरिकांची मते जाणून घेतली जातील.
- २) **सल्लागार समिती** : सर्वसाधारण समिती ही समितीमधील लोकांची निवड करील. या समितीमध्ये सर्वसाधारणपणे ३०० सदस्य असतील. हे ३०० सदस्य नंतर आपल्यातून १०० सदस्य निवडतील व हे १०० सदस्य ३७ सदस्य निवडतील. हे ३७ सदस्य सल्लागार समिती म्हणून कार्य करतील. या सदस्यांचे वय ५० ते ७० च्या दरम्यान असावे आणि ही समिती राज्यकारभाराबाबत सल्ला देत राहील असे तो म्हणतो
- ३) **प्रशासकीय समिती** : ही समिती ३६० लोकांची राहील. समाजात संपत्तीच्या आधारे चार वर्ग पाडण्यात येतील. प्रत्येक वर्गातून ९० सभासद या प्रमाणे त्यांची निवड केली जाईल. सल्लागार समितीने घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्याचे काम या समितीला करावे लागेल.

१०) **अतिश्रेष्ठ कार्यकारी मंडळ** : प्लेटोच्या उपआदर्शराज्यात वर उल्लेख केल्याप्रमाणे ३७ लोकांची सल्लागार समिती असावी असे सांगितले आहे व या ३७ लोकामधून वयोवृद्ध धर्मगुरू, शिक्षणतज्ञ अशा दहा लोकांचे अतिश्रेष्ठ कार्यकारी मंडळ असावे. या मंडळावर कायद्याचे बंधन असणार नाही. उपआदर्श राज्यातील सर्व घटकांवर, संस्थांवर या मंडळाची देखरेख व नियंत्रण असेल असे प्लेटो म्हणतो.

१.५ सारांश

अशा पद्धतीने प्लेटोने उपआदर्श राज्यात महाजनशाहीला महत्त्व दिलेले दिसते. राजेशाही व लोकशाही यांच्या मिश्रणातून चांगली पद्धती शोधता-शोधता प्लेटो काही थोड्या लोकांची महाजनशाही पसंत करतो.

प्लेटोच्या उप आदर्श राज्याचे मूल्यमापन :

प्लेटोच्या 'दि लॉज'मधील कल्पनांचा प्रभाव पुढील पिढीतील अनेक विचारवंतांवर व राज्यघटनावर पडला असला तरी उप आदर्श-राज्याची लोकसंख्या ५०४० एवढी असावी हा विचार पटणारा नाही आणि ही लोकसंख्या कशाप्रकारे नियंत्रीत करायची हे समजत नाही. राज्यकर्त्यांनी लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवावे म्हणजे नेमके काय करावे हा गमतीशीर प्रश्न आहे. प्लेटोचे राज्य समुद्र किनाऱ्यापासून दूर आहे म्हणजे ते व्यापाराच्या दृष्टीने अयोग्य आहे.

अशा प्रकारे प्लेटोच्या विचारांवर टीका होत असली तरी त्याच्या विचारातील काही मूल्ये आज देखील लागू पडू शकतात. राज्यकर्ते सुशिक्षित, प्रशिक्षित पाहिजेत त्याचबरोबर समाजाची इतरप्रकारे सेवा करणाऱ्या डॉक्टर, इंजिनियर, तंत्रज्ञ लोकांप्रमाणेच राज्यकर्त्यांना देखील योग्य प्रशिक्षण मिळाले पाहिजे हे आजही मान्य आहे. राज्यकर्त्यांनी जनतेच्या हितासाठी कार्य केले पाहिजे. त्यांच्या कारभारात स्वार्थ, लाचलुचपत, वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार नको हेही आज मान्य आहे. राज्यकर्त्यांना युद्धाचे, राज्यकारभाराचे ज्ञान हवेच त्याचबरोबर त्यांची दृष्टीही समाजहिताशी एकरूप होणारी हवी.

स्त्री-पुरुषांना समान संधी हवी हे तत्त्व आज मान्यता पावले आहे. प्लेटोला अभिजनसत्ता हवी असली तरी अशी सत्ता बुद्धीवर, चारित्र्यावर आधारलेली असावी याबद्दल कुणाचेही दुमत होणार नाही.

प्लेटोचा अभिजनवाद हा सद्गुणावर, ज्ञानावर, चारित्र्यावर आधारित आहे. प्लेटोच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये काही अंशी सक्ती असली तरी निर्बुद्धपणा व यांत्रिकता नाही. अल्पसंख्यांकांच्या वंशश्रेष्ठतेचे स्तोम नाही. दुसऱ्याच्या भूमिची हाव नाही. प्लेटोच्या राज्यातील शारीरिक शिक्षण शिस्तीसाठी तर सैनिकी शिक्षण आत्मसंरक्षणासाठी आहे. विचारांची गरूडझेप, बुद्धीचा प्रचंड आवाका, महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मानवहिताची सतत चिंता या गुणांमुळे राजकीय विचारवंतांमध्ये प्लेटोला जागतिक स्वरूपाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. हे मान्य करावेच लागेल.

१.२ पारिभाषिक शब्द

- दि रिपब्लिक - प्लेटोच्या प्रसिद्ध ग्रंथाचे नाव.
- Concerning Justice: 'दि रिपब्लिक' या ग्रंथाचे दुसरे नाव
- 'दि पॉलीटीक्स' - प्लेटोचे राजकीय विचार या ग्रंथात आहेत. या संवादाला स्टेटस्मन या नावानेही ओळखले जाते.
- दि लॉज - हा प्लेटोचा एक प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. उप आदर्श राज्याची कल्पना या ग्रंथामध्ये मांडली आहे.

१.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे

१. प्लेटोच्या मते न्यायाचा अर्थ ..... हा आहे.
अ) प्रबलांचे हित जपणे   ब) स्वतःच्या हिताचे रक्षण करणे
क) प्रत्येकास त्याचा वाटा देणे   ड) दुःखाच्या कार्यात हस्तक्षेप न करणे.
२. प्लेटोच्या ..... या ग्रंथास शिक्षणावरील सर्वोत्तम ग्रंथ म्हटले आहे.
अ) क्रिटो   ब) दि रिपब्लिक   क) दि लॉज   ड) दि पॉलीटीक्स
३. प्लेटो ..... चा शिष्य होता.
अ) डायोनिसियसचा   ब) अॅरिस्टॉटलचा   क) सॉक्रेटीसचा   ड) रूसोचा
४. प्लेटोने त्याच्या उपआदर्श राज्यात लोकसंख्या ..... एवढी असावी असे सांगितले आहे.
अ) ३०७०   ब) ५०४१   क) ५०४०   ड) ५०५०
५. प्लेटोच्या मते व्यक्तीमध्ये ....., ..., ..., या तीन भावना असतात.
अ) युक्ती, प्रेम, द्वेष   ब) दया, सहानुभूती, प्रेम

- क) वासना, साहस, बुद्धी   ड) प्रेम, दया, वासना
६. प्लेटोच्या मते राज्याचा आधार ..... हा आहे.
अ) सत्ता   ब) न्याय   क) शक्ती   ड) अधिकार
७. प्लेटोच्या ग्रंथाना ..... म्हणतात.
अ) प्लेटोचे लेखन ब) प्लेटोचे लेख   क) प्लेटोचे विचार   ड) प्लेटोचे संवाद
८. प्लेटोने ..... वर्षे अ‍ॅकॅडमीमध्ये शिक्षणाचे कार्य केले.
अ) ३०   ब) ४०   क) ५०   ड) ३५
९. प्लेटोने शासक व सैनिक वर्गाला ..... गोष्टीपासून दूर ठेवले.
अ) स्त्री व संपत्ती   ब) संपत्ती व निवारा   क) फक्त संपत्ती   ड) यापैकी नाही
१०. प्लेटोने ..... या विचाराद्वारे कुटूंब संस्थेवर आघात केला.
अ) स्त्रियांचा साम्यवाद   ब) शिक्षणविषयक विचार
क) संपत्तीचा साम्यवाद   ड) न्याय विषयक विचार

स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- १) ड - दुसऱ्याच्या कार्यात हस्तक्षेप न करणे.
२) ब - दि रिपब्लिक
३) क - सॉक्रेटीस
४) क - ५०४०
५) क - वासना, साहस, बुद्धी
६) ब - न्याय
७) ड - प्लेटोचे संवाद
८) ब - ४०
९) अ - स्त्री व संपत्ती
१०) अ - स्त्रियांचा साम्यवाद

१.४ सरावासाठी स्वाध्याय

- १) प्लेटोच्या न्यायविषयक सिद्धान्ताचे मूल्यमापन करा.
२) प्लेटोचे शिक्षणविषयक विचार स्पष्ट करा.
३) संपत्तीचा साम्यवाद व स्त्रियांचा साम्यवाद यासंबंधी प्लेटोचे विचार स्पष्ट करा.

- ४) प्लेटोच्या तत्वज्ञ राजा ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) प्लेटोच्या आदर्श राज्याची कल्पना सटीक स्पष्ट करा.
- ६) प्लेटोच्या उपआदर्श राज्याची संकल्पना विशद करा.

१.५ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) श्रृंगारपुरे अरविंद - समग्र भारतीय व पाश्चात्य राजकीय विचारवंत
- २) गर्दे दि का. - पाश्चात्य राजकीय विचार प्रवाह
- ३) तिजारे, श्रृंगारपुरे, देशपांडे - प्रमुख भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत
- ४) बोराडकर कृ. दि. - पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत
- ५) पाटील बी. बी. - पाश्चात्य राजकीय विचारवंत
- ६) डोळे ना. य. - राजकीय विचारांचा इतिहास

सत्र ५ : घटक २

ऑरिस्टॉटल

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्ट्ये
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
  - २.२.१ जीवन परिचय व ग्रंथलेखन
  - २.२.२ ऑरिस्टॉटलवरील प्रभाव
  - २.२.३ ऑरिस्टॉटलचे राज्यासंबंधी विचार
  - २.२.४ ऑरिस्टॉटलचे क्रांतिसंबंधी विचार
  - २.२.५ ऑरिस्टॉटलचे नागरिकत्वासंबंधी विचार
  - २.२.६ ऑरिस्टॉटल राज्यशास्त्राचा जनक
  - २.२.७ ऑरिस्टॉटलचे गुलामगिरी (दासप्रथा) विषयी विचार
  - २.२.८ ऑरिस्टॉटलचे आदर्श राज्याविषयी विचार
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ इ.
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

२.० उद्दिष्ट्ये

या घटकाच्या अभ्यासात आपल्याला

- ऑरिस्टॉटलचे राज्यासंबंधी विचार स्पष्ट करता येतील.
- क्रांतिसंबंधी विचार स्पष्ट करता येतील.
- ऑरिस्टॉटलचे नागरिकत्वासंबंधी विचाराचा आढावा घेता येईल.
- ऑरिस्टॉटलचे राज्यशास्त्राचा जनक म्हणून केलेले विवेचन गुलामगिरी (दासप्रथा) विषयी विचार समजून घेता येतील.
- आदर्श राज्याविषयी ऑरिस्टॉटलचे मत जाणून घेता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

ग्रीक नगरराज्यात होऊन न गेलेला आणि राज्यशास्त्र या विषयाला शास्त्रीय रूप देणारा पहिला विचारवंत अ‍ॅरिस्टॉटल होय. अ‍ॅरिस्टॉटल यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणार आहोत. अ‍ॅरिस्टॉटल हा पाश्चिमात्य संस्कृतीचा व तत्त्वज्ञानाचा उदगाता मानला जातो. त्याने प्राचीन ग्रीकचे तत्त्वज्ञान शास्त्रशुद्ध पायावर उभारण्याची महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. अ‍ॅरिस्टॉटल हा तत्त्वज्ञ राजा होऊ गेला. अ‍ॅरिस्टॉटल यानी राज्यासंबंधी विचार, राज्याचे वर्गीकरण, नागरिकत्व, क्रांतीसंबंधी विचार मांडून राज्यशास्त्राला एक वेगळीच कलाटणी देण्यात त्याचे महत्त्वाचे योगदान आहे.

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ जीवन परिचय व ग्रंथलेखन

अ‍ॅरिस्टॉटलचा जन्म इ.स. पूर्व ३८४ मध्ये ग्रीसमधील स्टॅजिरा नावाच्या शहरी झाला. त्याचे वडील निकोमेक्स मॅसिडोनीयाच्या राजदरबारात राजवैद्य होते. राजघराण्याशी वडिलांचा संबंध असल्याने अ‍ॅरिस्टॉटलचे जीवन सुखी व संपन्न होते. अ‍ॅरिस्टॉटलला विज्ञानात अभिरूची असण्याचे कारण वैज्ञानिक संस्कृती हे असावे. इ. स. पूर्व ३६७ मध्ये अ‍ॅरिस्टॉटलने प्लेटोच्या अ‍ॅकॅडमीत प्रवेश केला. या अ‍ॅकॅडमीत अ‍ॅरिस्टॉटलने तब्बल २० वर्षे घालविली. त्या काळात प्लेटोची अ‍ॅकॅडमी एक नामांकीत विद्यापीठ म्हणून गाजले होते. या अ‍ॅकॅडमीत अध्ययनाबरोबरच अध्यापनाचे आणि व्यवस्थापक म्हणून अ‍ॅरिस्टॉटला प्लेटोच्या गैरहजेरीत काम करावे लागत असे. प्लेटो म्हणायचा की अ‍ॅरिस्टॉटल हा माझा आवडता शिष्य आहे. आपल्या शिष्याविषयी योग्यता प्लेटोला माहिती होती. प्लेटो म्हणतो अ‍ॅरिस्टॉटल म्हणजे विद्यापीठाचे मन असे तो नेहमी म्हणे तर अ‍ॅरिस्टॉटल ही आपल्या गुरुविषयी आदर, प्रेम, निष्ठा राखत होता. गुरु-शिष्याचे संबंध अधिक निकटचे व दृढ होते. प्लेटोच्या विचारांची त्यांच्या जीवनावरील छाप ही शेवटपर्यंत कायम होती. प्लेटोच्या मृत्यूनंतर त्याला अ‍ॅकॅडमी सोडावी लागली. बारा वर्षे तो भ्रमंती करित राहिला. जगदजेत्या सिंकराचा गुरु होण्याची त्याला सुसंधी मिळाली परंतु त्यांची सिंकरावर कोणत्याच प्रकारची छाप पडली नाही.

इ. स. पूर्व ३३४ मध्ये अ‍ॅरिस्टॉटलने अथेन्स येथे एक पाठशाळा सुरू केली. ती पुढे 'लायसिसअस' या नावाने प्रसिद्ध झाली. प्लेटोच्या अ‍ॅकॅडमीचा अभ्यास करून या धर्तीवरच अ‍ॅरिस्टॉटलने ही शिक्षण संस्था स्थापन केली होती. सिंकराच्या मृत्यूनंतर त्यांच्यावर अनेक आरोप करण्यात आले. म्हणून त्यानी अथेन्स सोडले. अ‍ॅरिस्टॉटलचे ज्ञान एखाद्या ज्ञानकोषासारखे होते. त्याने अध्यात्म, नितीशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, शरीर विज्ञान, भौतिकशास्त्र, हवामानशास्त्र, खगोल शास्त्र, इत्यादी विषयावर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. अशा या महान थोर ग्रीकवेत्याचा मृत्यू इ. स. पूर्व ३२२ मध्ये झाला.

ग्रंथलेखन

अ‍ॅरिस्टॉटलची प्रतिमा फार दांडगी होती. त्याने जवळ -जवळ सर्वच विषयावर लिखाण केलेले दिसून येते. असा एकही विषय नाही त्याविषयी अ‍ॅरिस्टॉटलने लिखाण केलेले नाही. सर्वच विषयावर त्यांचे लिखाण उच्च दर्जाचे होते. अ‍ॅरिस्टॉटलने जवळ-जवळ चारशे ग्रंथ लिहिले आहेत. राज्यशास्त्राच्या दृष्टीने त्यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे The Politics आणि The Constitution हे

आहेत. ऑरिस्टॉटलचा The Politics हा ग्रंथ जगप्रसिद्ध मानला जातो. हा ग्रंथ एकूण आठ विभागात विभागला आहे. या ग्रंथामध्ये राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप विस्तृतपणाने वर्णन करण्यात आलेले आहे. या ग्रंथात वास्तविकता आढळते. त्याने १५८ राज्यांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करून आपले विचार मांडले आहेत. त्यामुळे या ग्रंथात तर्कशुद्धता दिसून येते. राज्यशास्त्र नितीशास्त्रापासून कशा प्रकारे भिन्न आहे या विषयी त्यामध्ये लिखाण करण्यात आले आहे. परंतु या ग्रंथामध्ये क्रमबद्धतेचा अभाव आढळून येतो. अनेक गोष्टी, घटनेवर पुन्हा-पुन्हा लिहिण्यात आल्या आहेत. या ग्रंथातील सुव्यवस्थीतपणा यांचा पण अभाव आढळून येतो. तर काही ठिकाणी विषय परिवर्तन झाले आहे. हा ग्रंथ अपूर्ण आणि अस्पष्ट असूनही जगभर प्रसिद्ध ठरला आहे.

ऑरिस्टॉटलचा राज्यशास्त्राच्या दृष्टीने दुसरा महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे The Constitution of Athens (अथेन्सची राज्यघटना) होय. हा ग्रंथ लिहिण्याअगोदर ऑरिस्टॉटलने १५८ देशांच्या राज्यघटनेचा अभ्यास केला आहे. या १५८ देशांच्या राज्यघटनेचा तुलनात्मक अभ्यास करून हा ग्रंथ लिहिला आहे. परंतु काळाच्या ओघात हा ग्रंथ नष्ट झाला आहे. या ग्रंथाचा काही भाग उपलब्ध आहे. या ग्रंथातून ऑरिस्टॉटलचे वास्तवादी रूप आपणाला दिसून येते. ऑरिस्टॉटलने आपल्या ग्रंथ लिखाणाच्या माध्यमातून जगात आपला प्रभाव निर्माण केलेला दिसून येतो.

२.२.२ ऑरिस्टॉटलवरील प्रभाव

कोणताही विचारवंत जेव्हा आपल्या मेहनतीने मोठा होतो तेव्हा त्यांच्यावर कोणत्या ना कोणत्या घटकाचा विचारांचा, परिस्थितीचा प्रभाव पडतो. अशाच प्रकारे ऑरिस्टॉटलवर ही प्रभाव पडलेला दिसून येतो. ऑरिस्टॉटलवर पहिल्यांदा त्यांच्या गुरूचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. ऑरिस्टॉटल प्लेटोच्या सहवासात कमीत कमी २० वर्षे होता. प्लेटोच्या विचारांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. प्लेटोचा त्याच्या विचारावरील अशा स्वरूपाचा प्रभाव आहे. आदर्श नागरिक घडण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. मनुष्य सामाजिक जीवनाकडे वळला पाहिजे कमी लोकसंख्या असलेले राज्य हे आदर्श राज्य निर्माण होते. या प्रकारे प्लेटोचा प्रभाव ऑरिस्टॉटलवर आढळून येतो. ऑरिस्टॉटलवर प्लेटोव्यतिरिक्त त्यांच्या वडीलांचा प्रभाव दिसून येतो. अथेन्सच्या राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव आढळून येतो. ग्रीसमधील नगरराज्यांचाही प्रभाव आढळून येतो. ग्रीक संस्थानाचा प्रभाव आहे. अलेक्झांडरच्या सहवासाचा प्रभाव ऑरिस्टॉटलवर दिसून येतो.

२.२.३ ऑरिस्टॉटलचे राज्यासंबंधी विचार

ऑरिस्टॉटलने दि. पॉलिटिक्स ग्रंथातील पहिल्याच भागात राज्यासंबंधी विचार मांडले आहेत. राज्याची उत्पत्ती, विकास, उद्देश, आणि स्वरूपासंबंधी विस्तृतपणाने विवेचन केले आहे.

१) राज्याची निर्मिती

राज्याची निर्मिती ही मनुष्याच्या स्वभाविक गरजेतून निर्माण झाली आहे. मनुष्याच्या गरजा ह्या अनंत असतात. त्या सर्व गरजा एकटा माणूस पूर्ण करू शकत नाही. त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी इतर माणसांची मदत घ्यावी लागते. जसजशा माणसांच्या गरजा वाढत गेल्या तसतसे मानवाचे परस्पर सहाकार्य वाढत गेले. स्त्री-पुरुष एकत्रीकरणातून कुटूंब निर्माण झाले. अशा प्रकारचे कुटूंब जेव्हा परस्परांच्या सहाकार्याने वागू लागले तेव्हा गाव निर्माण झाले. गावाचा हळूहळू विस्तार होऊन शहर

निर्माण झाले त्यातून नगरराज्य निर्माण झाले. मानवीविकास वाढत गेला आणि मानव आपल्या अंतिम ध्येयापर्यंत येऊन पोहचला. मानवाच्या भौतिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी गाव असमर्थ ठरले. समाजांच्या नियमांची, नियंत्रणाची, संरक्षणाची गरज भासू लागली. यातूनच राज्यसंस्थेची निर्मिती झाली.

२) राज्य ही नैसर्गिक संस्था

मनुष्याच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या उपक्रमातून निर्माण झालेले राज्य मनुष्याला सुखी, आनंदी, सन्मानीत, चांगले जीवन जगण्यासाठी सदैव अस्तित्वात राहणारी संस्था आहे तात्पर्य असे आहे की चांगले जीवन जगण्यासाठी राज्याची आवश्यकता असते. राज्याशिवाय मनुष्य पशूसारखे जीवन जगू शकतो असे अॅरिस्टॉटलचे मत आहे. मनुष्य हा बुद्धिवादी प्राणी आहे त्याच्या अंगी विचार करण्याची शक्ती आहे. ही शक्ती त्याला सामाजिक आणि राजकीय जीवनातच प्राप्त होते.

३) राज्य सेंद्रिय आहे

अॅरिस्टॉटलने राज्याला सेंद्रिय म्हटले आहे. मनुष्यात ज्या प्रकारचे गुण असतात त्या प्रकारचे गुण देखील राज्यात असतात. मनुष्याच्या शरीरात जसे निरनिराळे अवयव असतात तसेच राज्यातही निरनिराळे अवयव असतात. त्या सर्व अवयवांचे एकजीव रूप म्हणजे राज्य होय. राज्याचे सैन्य, कायदेविभाग, कार्यकारी विभाग, न्यायविभाग, शेतकरी, नागरीक, व्यक्ती समुदाय, गाव, शासक वर्ग हे राज्याचे वेगवेगळे अवयव आहेत. या सर्व अवयवांचा राज्याशी अविभाज्य संबंध असतो. अॅरिस्टॉटलने राज्य आणि मानवी शरीरात साम्य दर्शवून म्हटले आहे. राज्य मानवी शरीराप्रमाणे आहे.

४) राज्य हे सर्वश्रेष्ठ समुदाय

राज्याच्या सत्तेला अॅरिस्टॉटलने सार्वभौम शब्द वापरला नाही. राज्याची सत्ता सर्वश्रेष्ठ असते एवढेच त्यांनी म्हटले आहे. मनुष्याने आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विशिष्ट प्रकारचे समुदाय निर्माण केले आहेत. समुदायांचे पहिले उद्दिष्ट आहे की, जणतेचे कल्याण करणे अॅरिस्टॉटल राज्याला समुदाय मानतो. कारण इतर समुदायांचे अस्तित्त्व राज्यातच असते. राज्याशिवाय इतर समुदाय आपला उद्देश पूर्ण करू शकत नाही.

५) राज्य विभिन्नतेत एकतेचे प्रतीक आहे

जशा प्रकारे भिन्न स्तरातून एका चांगल्या संगीताची निर्मिती होते. तसेच राज्याच्या विभिन्न अंगांच्या माध्यमातून एकात्मतेची निर्मिती होते. राज्यात विभिन्नता असणे आवश्यक आहे. भिन्नता नष्ट करणे म्हणजे अत्यंत निकृष्ट प्रतीचे राज्य निर्माण करणे हे होय. अॅरिस्टॉटलने राज्याला एकतेवर जास्त भर दिलेला आहे. काही बाबतीत नियंत्रण आणि इतर गोष्टीचे नागरीकांना स्वातंत्र्य दिले तर राज्यात एकता निर्माण होण्यास मदत होते.

६) स्वावलंबन

अॅरिस्टॉटलच्या काळात नगरराज्य स्वावलंबी होते. राज्य अशी संस्था आहे की, ज्यात नागरिकांच्या इतर भौतिक सोई सुविधा पुरवल्याच पाहिजेत मनुष्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी इतर काही संख्या कमी पडू लागल्यामुळेच राज्याची निर्मिती झाली. राज्याचे कर्तव्य आहे की मनुष्याचा सर्वच गरजाची पूर्तता करणे कारण राज्य ही सर्वश्रेष्ठ संस्था आहे.

७) राज्याचा विकास

राज्याच्या विकासांच्या बाबतीत ऑरिस्टॉटलने तीन अवस्थांचे वर्णन केले आहे. एक रानटी अवस्था, दुसरी पशुपालन आणि शेवटची बौद्धिक अवस्था होय. या पहिल्या अवस्थेत मानव केवळ प्रजोत्पादन करून वंशावळ कायम ठेवणे हा रानटी अवस्थेचा गुणधर्म आहे. राज्याच्या विकासातील पहिली पायरी म्हणजे कुटूंबसंस्था होय. या अवस्थेत मानसाची कुटूंबे निर्माण केली. अनेक कुटूंबातून ग्राम निर्माण झाले. राज्याच्या विकासाची दुसरी अवस्था म्हणजे पशुपालन अवस्था होय. गावचे जीवन सुखी समाधानी राहावे यासाठी नियमांची निर्मिती करण्यात आली. वेगवेगळ्या नियमांची निर्मिती या दुसऱ्या अवस्थेत करण्यात आली. राज्याच्या विकासाची तिसरी अवस्था म्हणजे बौद्धिक आवस्था होय. राज्य हे मनुष्याच्या बौद्धिक विकासांचे प्रतीक आहे.

८) राज्याची उद्दिष्टे (कार्ये)

ऑरिस्टॉटलच्या मते केवळ जगणे हा मनुष्याचा उद्देश नसून ते जीवन श्रेष्ठ प्रतीचे जीवन जगणे हा त्यांचा उद्देश आहे. हा मानवाचा उद्देश प्राप्त करून देणे हे राज्याचा उद्देश आहे. राज्य हे मानवी जीवनासाठी निर्माण झाले आणि चांगल्या जीवनाच्या पूर्ततेसाठी टिकून राहिले. मानवाला सद्गुणी बनविण्यासाठी राज्यांनी त्यांच्या नैतिक गुणांचा विकास करावा. राज्यांच्या कार्यातून मनुष्याला उच्च मूल्यांची प्राप्ती झाली पाहिजे. राज्याचे कार्य हे सकारात्मक आणि रचनात्मक दोन्ही स्वरूपाचे आहेत. मनुष्याला नैतिक बनवण्याची जबाबदारी राज्यांची आहे. राज्यांने मनुष्याला धर्मसुसंगत बनवावे. एखाद्याने दुसऱ्याच्या अधिकारात हस्तक्षेप रोखण्यापुरते राज्याने कार्ये करू नये तर त्या मनुष्याच्या अंगी अपराधीपणाची वृत्ती बळावणार नाही, नष्ट होईल असे राज्यांनी कार्ये करावे. ऑरिस्टॉटल म्हणतो मनुष्य म्हणजे गुण आणि दोषांचा समन्वय आहे. राज्याने मनुष्याच्या दोषावर अंकुश ठेवावा. समाजात न्यायव्यवस्था प्रस्थापित करून मानवाला उच्च प्रतिचे जीवन कसे जगता येईल यासाठी राज्यांनी कार्ये करावे. राज्याला ऑरिस्टॉटलने समुदाय बनविले आहे. समुदायाप्रमाणेच राज्यांनी कार्ये करणे ही मनुष्याची भावना आहे असे ऑरिस्टॉटल म्हणतो. राज्यामुळे मानवी जीवन सुसंस्कृत बनते. मानवी जीवन संकुचीत न होता ते विकसीत होते राज्याने नकारात्मक कार्यांमध्ये केवळ नागरिकांच्या अधिकारात आक्रमण होऊ नये, आर्थिक गरजांची पूर्तता व्हावी याविषयी समाजात शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी न्यायाच्या उद्देशाने राज्याने कार्ये करावीत. ऑरिस्टॉटल राज्याच्या कार्याबाबत सकारात्मक कार्यावर जास्त भर देतो.

स्वयं: अध्ययन प्रश्न-१

खालील प्रश्नाची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- १) ऑरिस्टॉटलच्या जगप्रसिद्ध ग्रंथाचे नाव काय ?
- २) The Politics हा ग्रंथ किती विभागात विभागला आहे ?
- ३) ऑरिस्टॉटलच्या गुरूचे नाव काय ?
- ४) ऑरिस्टॉटलने किती देशांच्या राज्यघटनांचा तौलनिक अभ्यास केला ?
- ५) ऑरिस्टॉटलने राज्याच्या विकासाच्या किती अवस्था सांगितल्या ?

ऑरिस्टॉटलचे राज्याचे वर्गीकरण

सामान्यपणे आजच्या काळात राज्याचे वर्गीकरण करणे शक्य नाही असा विचार प्रवाह आहे. राज्यांचे वर्गीकरण या विषयी ऑरिस्टॉटलवर प्लेटोच्या स्टेटसमन ग्रंथाचा प्रभाव आढळून येतो. राज्याच्या आवश्यक घटकाचा विचार केल्यास राज्य केवळ लहान आणि मोठे या दोन्हीतच वर्गीकरण करता येतो. ऑरिस्टॉटलच्या राज्याच्या वर्गीकरणाला समजावून घ्यायचे असल्यास तत्कालीन परिस्थितीला समजणे आवश्यक आहे. त्या काळात राज्य आणि शासन यात फरक केला जात नसे. त्यामुळे जी शासनाची कार्ये ती राज्याची कार्ये समजली जात असल्यामुळे दोन्ही शब्दाला समानार्थी मानण्यात येत असे. शासनाची सत्ता कोणाच्या हाती आहे. या आधारावर त्यानी राज्याचे वर्गीकरण केले आहे. ऑरिस्टॉटलने राज्याचे वर्गीकरण करण्यापूर्वी संविधानाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे.

संविधानाचा अर्थ

‘ऑरिस्टॉटलने पॉलिटिक्स’ या ग्रंथात विभिन्न संविधानाचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या मते संविधान म्हणजे “अशा प्रकारची व्यवस्था ज्या द्वारे राज्यातील सार्वभौम सत्तेचे स्थान निश्चित होऊन ते नेमले कुठे आहे याचे ज्ञान होते. शासनाचे स्वरूप कसे आहे. शासनाचा उद्देश काय आहे शासनाचे कार्य हे ज्याद्वारे समजते ते संविधान होय”. संविधानाने राज्याची निर्मिती होते. त्यामुळे जेव्हा संविधानात बदल झाल्यास राज्यातही बदल होतो. तात्पर्य असे की, संविधानाला मात्र राज्याचे अंग मानत नाही तर संविधानात राष्ट्रीय एकात्मतेची अभिव्यक्ती असते. संविधानातील बदलाबाबत त्याचा अर्थ स्पष्ट करताना ऑरिस्टॉटल म्हणतो की “शासनाची सार्वभौम सत्ता ज्यांच्या हाती आहे अशा पदव्यवस्थेत परिवर्तन म्हणजे संविधानात बदल नाही तर त्यांचा परिवर्तनाचा अर्थ फार व्यापक आहे. त्यांच्या मते समाजातील नैतिक, आर्थिक, सामाजिक मूल्यांमध्ये जेव्हा बदल होतो तेव्हा संविधानात परिवर्तन झाले असे मानतो.” याचाच आधार घेवून संविधानांचे वर्गीकरण करून राज्यांच्या वर्गीकरणाचे तो प्रतिपादन करतो. राज्याच्या वर्गीकरणाचे निकष ऑरिस्टॉटलने पुढील दोन घटकांच्या अधारे केले आहे.

वर्गीकरणाचे निकष:

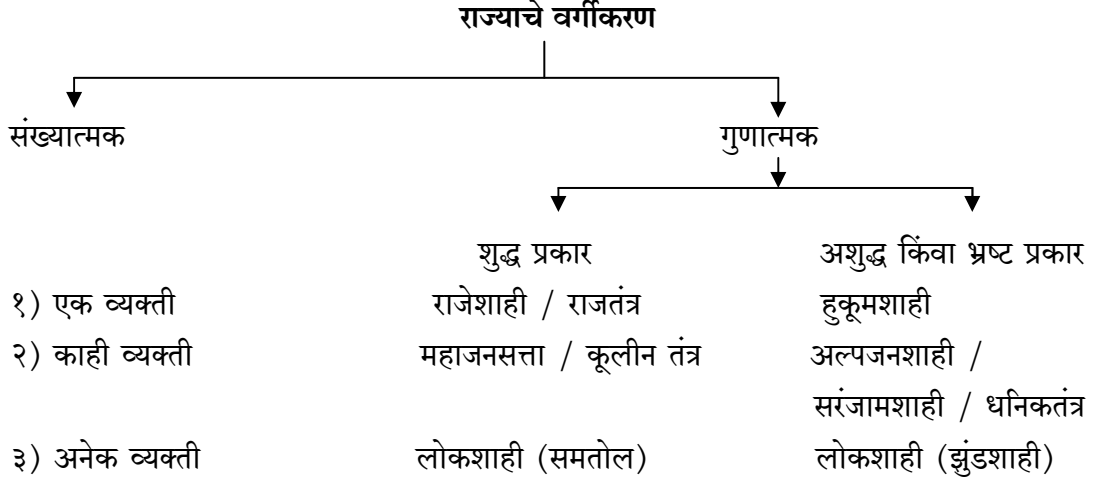
१) संख्यात्मक

संख्या तत्वाचा आधार घेताना ऑरिस्टॉटल म्हणतो की राज्यांतील सार्वभौम सत्तेचा वापर करण्याची संख्या किती आहे. या आधारावर राज्याचे प्रकार पाडले आहेत.

२) गुणात्मक / उद्देशात्मक

गुणात्मक तत्व म्हणजे राज्याची सार्वभौम सत्ता वापरण्यामागील हेतू काय आहे. तसेच सत्ता वापरणाऱ्याचा हेतू कोणता आहे. सार्वभौम सत्ता वापरणाऱ्याचा हेतू स्वार्थी आहे की निस्वार्थी आहेत, यावरून राज्याचा उद्देश सार्वजनिक आहे की वैयक्तिक हित आहे हे यावरून लक्षात येते. तसेच यावरून राज्याचे शुद्ध आणि अशुद्ध प्रकार पाडले आहेत.

राज्याचे वर्गीकरण:

ऑरिस्टॉटलने संख्यात्मक व गुणात्मक तत्वाच्या आधारावर राज्याचे शुद्ध व अशुद्ध असे दोन प्रकार सांगितले आहेत अशा एकूण सहा प्रकारात राज्याचे वर्गीकरण केले आहे.

अ) शुद्ध प्रकार

१) राजेशाही

ऑरिस्टॉटलने राज्याच्या शुद्ध प्रकारात चांगले राज्य म्हणून राजेशाही यांचा समावेश केला आहे. राज्याचा हा सर्वात चांगला प्रकार आहे. शासनाची सत्ता एका व्यक्तीच्या हातात असताना राजा विवेक बुद्धिने निर्णय घेत असतो. त्यांचा उद्देश हा जणकल्याणाचा असतो सार्वजनिक हितासाठी चांगले निर्णय एका व्यक्तीला घेता येतात म्हणून राजेशाही हा शासनाचा प्रकार श्रेष्ठ दर्जाचा आहे.

२) महाजनशाही

महाजनशाही हा राज्याचा शुद्ध प्रकार आहे. या प्रकारात राज्याची सार्वभौमसत्ता काही मोजक्या लोकांच्या हातात असते. त्या लोकांचा उद्देश हा चांगला असतो या शासन प्रकारातील काही लोकांच्या हातात सत्ता असलेले लोक निस्वार्थी व गुणी वृत्तीचे असतात. अशा व्यक्तींना राज्यव्यस्थेचा अधिकार वंशपरंपरेनुसार प्राप्त होऊ शकतो. महाजनशाहीत सार्वभौम सत्तेचा वापर जनतेच्या कल्याणासाठी केला जातो.

३) लोकशाही

हा शासनाचा चांगला प्रकार आहे. सर्वसामान्य लोकांना सार्वभौम सत्तेमध्ये सहभागी करून घेतले जाते. या प्रकारात शासनाची सत्ता लोकांच्या हाती असते ते सर्व सुखी जीवनासाठी शासनाचे संचालन करतात जनकल्याण हा शासनाचा उद्देश असतो. जनतेचे जनतेसाठी आणि जनतेद्वारे चालविण्यात आलेल्या राज्याची ही अभिव्यक्ती आहे. त्यामुळे आपणच कायदे करणारे, आपणच कायद्याची अंमलबजावणी करणारे ती योग्य की अयोग्य आपणच तपासणारे त्याच्या यशापयशाची जबाबदारी आपल्यावरच असणारी ही जबाबदार शासनपद्धती आहे.

अशा प्रकारे शुद्ध किंवा चांगल्या राज्याचे तीन प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. यात महत्वाचे म्हणजे सत्तेचा उपयोग हा जनहित कल्याणासाठीच केला जातो. ज्या शासन पद्धतीत अशा प्रकारचा उद्देश असतो ती शासनपद्धती चांगली असते.

ब) अशुद्ध प्रकार

१) हुकूमशाही

हा राज्याचा अशुद्ध प्रकार आहे. शासनाची सार्वभौम सत्ता जेव्हा एका व्यक्तीच्या हातामध्ये असते तेव्हा ती व्यक्ती स्वार्थी वृत्तीची असते. स्वार्थीने तो शासन करतो. तेव्हा त्याला आपण हुकूमशाही असे म्हणतो. समाजहितापेक्षा वैयक्तिक हिताला प्राधान्य शासनकर्त्यामार्फत केले जाते. अशा शासनाच्या प्रकारात जनता सुखी-समाधानी जीवन जगू शकत नाही. जनतेचे सुख हा राज्याचा मुख्य उद्देश गमावल्यामुळे हा राज्याचा अशुद्ध प्रकार आहे.

२) संरंजामशाही किंवा अल्पजनशाही

महाजनशाहीला विकृत रूप प्राप्त होते तेव्हा संरंजामशाही किंवा अल्पजनशाही निर्माण होते. यामध्ये देखील शासनकर्त्याचा उद्देश स्वार्थ असतो. ज्या ज्या ठिकाणी स्वार्थी लोकांच्या हातात राज्य जाते मग ते संख्येने कितीही असो ते राज्य अशुद्ध प्रकारात मोडते. जनतेचे हित करणे त्याचे दुय्यम उद्देश असतो. जणकल्याणाकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे यात सत्तेचा दुरुपयोग होतो. म्हणून संरंजामशाही हा राज्याचा प्रकार अशुद्ध आहे.

३) लोकशाही (झुंडशाही)

हा अशुद्ध राज्याचा शेवटचा प्रकार आहे. ज्यावेळी शासनाची सत्ता सर्वच लोकांच्या हाती असते आणि या सर्वांचा उद्देश स्वार्थ सिद्ध करण्याचा असतो. तेव्हा सत्तेचा दुरुपयोग होऊन गोंधळ आणि अशांतता निर्माण होते. यामुळे समाजामध्ये आराजकता निर्माण होते. ज्याला जसे वाटेल तसे वागल्यामुळे राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था मोडकळीस येतो म्हणूनच या प्रकाराला झुंडशाही म्हटले आहे.

राज्याचे परिवर्तनचक्र / राजकीय परिवर्तनाचे (क्रांतिचे) फिरते चक्र

ऑरिस्टॉटलने राज्याचे परिवर्तनाचे चक्र स्पष्ट केले आहे. राज्याच्या वर्गीकरणाचे स्पष्टीकरण केल्यानंतर राज्याच्या परिवर्तन कशा प्रकारे होते या विषयी विवेचन करण्यात आले आहे. शुद्ध आणि अशुद्ध यामध्ये राज्याचे प्रकार तेच आहेत नामसदृश्यामुळे दोन्हीमध्ये नेमके काय पाहिजे यामध्ये विचाराबाबत गोंधळ होऊ नये यासाठी ऑरिस्टॉटलने राज्याचे परिवर्तनचक्र स्पष्ट केले आहे. परिवर्तनाचा विचार करताना त्यांनी सत्तांतर तत्वाचा विचार केलेला आहे.

परिवर्तनाचा अर्थ :

राज्यातील परिवर्तन म्हणजे राज्यांचे चांगल्या प्रकारातून वाईट प्रकारात जाण्याची क्रिया होय. ही प्रक्रिया नेहमी चालू असते. म्हणून त्यांनी त्याला परिवर्तन चक्र असे म्हटले आहे. राजेशाही हा राज्याचा शुद्ध प्रकार आहे. यामध्ये सत्तेचा वापर करणारा राजा हुशार, बुद्धीवान, गुणी असतो परंतु यातील सर्व राज्याचे राजे हे वरील प्रकारचे असतीलच असे नाही. तर राजा जुलमी, अन्यायी, स्वार्थी असेल तर राजेशाही या शुद्ध प्रकाराचे रूपांतर अशुद्ध हुकूमशाही प्रकारात होतो. राजेशाहीला विकृत

स्वरूप प्राप्त होते या शासनाच्या पद्धतीला लोक कंटाळतात. अशा कंटाळलेल्या अवस्थेतून बाहेर पडण्यासाठी राज्यातील काही लोक बुद्धिवान, हुशार, कुशाग्र लोक सार्वभौम सत्ता आपल्या हाती घेतात तेव्हा महाजनशाही हा शुद्ध प्रकार तयार होतो. या महाजनशाहीमध्ये सत्तेचा वापर करणारे लोक हे जनकल्याणासाठी वापर करतात तरच शुद्ध प्रकार टिकून राहातो. अन्यथा कालांतराने हे सत्ता वापरणारे लोक म्हणजे महाजनशाहीतील सत्ताधिश अन्यायी व स्वार्थी वागतात. यातून महाजनशाहीचे रूपांतर संरजामशाहीमध्ये होते. संरजामशाहीमध्ये सत्ताधीश वर्ग हा समाजाच्या हिताकडे दुर्लक्ष करून स्वहिताकडे कटाक्षाने लक्ष देत असतो. संरजामशाही हा अशुद्ध प्रकार आहे. यामुळे कालांतराने काही लोक या शासनाच्या प्रकाराला कंटाळून जातात. काही कालांतराने मग लोकशाही निर्माण होते. राज्याची सार्वभौम सत्ता अनेक व्यक्तींच्या हातामध्ये असते. या अनेक सत्ताधिश व्यक्ती ह्या समाजांच्या कल्याणासाठी, विकासासाठी कार्य करतात. समाजातील मनुष्यांना उच्च दर्जाचे जीवन जगण्यासाठी कार्य करतात. हे कार्य करता-करता यामध्ये काही स्वार्थी निर्माण होते. मग स्वार्थ निर्माण झाला की काही कालांतराने लोकशाहीचे रूपांतर झुंडशाही चा अशुद्ध प्रकारात परिवर्तन होते. कालांतराने राज्यातील जनता लोकशाहीस (झुंडशाहीस) कंटाळते. अशा वेळी राज्यातील एखादी हुशार, तज्ञ, कर्तबगार व्यक्ती पुढे येऊन सत्ता प्राप्त करते तेव्हा राजेशाही निर्माण होते. अशा प्रकारे राज्याचे फिरतेचक्र हे सतत चालू असते.

ऑरिस्टॉटलच्या राज्याच्या वर्गीकरणाचे परिक्षण / मूल्यमापन

ऑरिस्टॉटलने संख्यात्मक आणि गुणात्मक या दोन तत्वांच्या आधारे राज्याचे वर्गीकरण जे केले आहे परंतु त्यांच्या वर्गीकरणावर काही दोष आहेत ते पुढील मुद्द्यावरून करण्यात येते.

१) शासनाचे किंवा राज्याचे वर्गीकरण:

ऑरिस्टॉटलने केलेले वर्गीकरण राज्याचे नसून राज्यातील सरकारचे आहे. सरकार परिवर्तनीय असते. पण राज्य परिवर्तनीय नसते. ऑरिस्टॉटलने मात्र राज्य आणि शासन यात फरकच केला नाही वास्तविकता हा सरकार हा राज्याचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. सार्वभौमत्व नष्ट झाले तर राज्य नष्ट होते. त्यामुळे ऑरिस्टॉटलने शासनाचे वर्गीकरण करून राज्याचे वर्गीकरण असे म्हटले आहे.

२) अपूर्ण वर्गीकरण:

ऑरिस्टॉटलने राज्याचे केलेले वर्गीकरण हे पूर्ण नाही अशी टीका केली जाते. ऑरिस्टॉटलने या आधुनिक कालखंडातील शासनाचे जे प्रकार आहेत त्यांचा उल्लेख शुद्ध किंवा अशुद्ध या प्रकारात समावेश केला नाही. म्हणून ते वर्गीकरण अपूर्ण वाटते.

३) संख्या तत्वावर भर:

ऑरिस्टॉटलने राज्याचे वर्गीकरण करताना संख्येला आधार माणून राज्याचे प्रकार केले. गुणांना त्यांनी ज्या प्रमाणात महत्व द्यायला पाहिजे होते त्या प्रमाणात महत्व दिलेले नाही. असा त्यांचा वर्गीकरणावर आक्षेप घेण्यात आलेला आहे.

४) आधुनिक काळासाठी अनुपयुक्त / निरूपयोगी:

ऑरिस्टॉटलने राज्याच्या वर्गीकरणात ज्या प्रकारचा उल्लेख केला त्यापैकी अनेक प्रकार हे इतिहास जमा झाले आहेत. त्यामुळे आधुनिक काळात त्याचे वर्गीकरण उपयोगी नाही. आधुनिक काळातील शासनाचे प्रकार यामध्ये संसदीय, अध्यक्षीय, संघराज्यात्मक, एकात्म अशा वेगवेगळ्या शासनाचे प्रकार आहेत यांचा पण उपयोग ऑरिस्टॉटलने वर्गीकरणात करायला पाहिजे होता पण केलेला नाही अशी एक टीका केली जाते.

थोडक्यात ऑरिस्टॉटलच्या राज्याचे वर्गीकरण निर्दोष नाही. परंतु त्यामुळे त्यांच्या विचारांचे महत्त्व काय कमी होत नाही. ऑरिस्टॉटलने केलेले राज्याचे वर्गीकरण हे नगरराज्याच्या पार्श्वभूमीवर तपासणे अगत्याचे ठरेल. ऑरिस्टॉटलच्या वर्गीकरणाचा आधार घेतल्याशिवाय राज्याचे वर्गीकरण पूर्ण होत नाही. ऑरिस्टॉटलने संख्यात्मक व गुणात्मक तत्वाच्या आधारे राज्याची सार्वभौम सत्ता वापरणारी लोक कोणते व त्यांना असलेले सरकार कोणते याविषयी उपयुक्त माहिती सार्वभौम सरकारांना व राज्यातील नागरीकांना मिळण्यासाठी उपयुक्त आहे. ऑरिस्टॉटलने दिलेले शाश्वत तथ्य हे आधुनिक शासनाची पारख होण्यास मदत होते. ऑरिस्टॉटलने राज्याचे केलेले वर्गीकरण हे शास्त्रशुद्ध व उपयुक्त अशा स्वरूपाचे आहे.

स्वयं: अध्ययन प्रश्न क्र. २

मोकळ्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) ऑरिस्टॉटलने राज्याचे वर्गीकरण ..... तत्वावर केले.
- २) महाजनशाही हा राज्याचा ..... प्रकार आहे.
- ३) ऑरिस्टॉटलने ..... हा जगप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला.
- ४) राजकीय परिवर्तनाचे क्रांतिचे चक्र ..... यानी मांडले.
- ५) सार्वभौम सत्ता काही लोकांच्या हातात असते तेव्हा ..... राज्याचा शुद्ध प्रकार असतो.

२.२.४ ऑरिस्टॉटलचे क्रांतिसंबंधी विचार

ऑरिस्टॉटलने क्रांतिसंबंधी विचार 'पॉलिटिक्स' या ग्रंथाच्या पाचव्या व सहाव्या भागात विवेचन केले आहे. क्रांती म्हणजे काय? क्रांतीचे स्वरूप, कारणे, उपाय याविषयी वास्तववादी व मानसशास्त्रीय पद्धतीने विवेचन करण्यात आले आहे. शासनात वारंवार होणारे राजकीय परिवर्तन ही ऑरिस्टॉटलच्या काळातील ही नगरराज्याची फार मोठी समस्या होती. त्याचे कारणे शोधून त्यावर प्रतिबंध घालण्यासाठी काही उपाय सूचविण्याच्या अनुषंगाने ऑरिस्टॉटलने क्रांतिसंबंधी विचार मांडले आहेत. क्रांती हा राज्यसंस्थेला लागलेला रोग आहे. असे ऑरिस्टॉटल म्हणतो. तो रोग नाहीसा करण्यासाठी ऑरिस्टॉटलने उच्च दर्जाचा डोस देण्याचा प्रयत्न क्रांतीविषयक विचारातून केलेला आहे.

क्रांतीचा अर्थ

ऑरिस्टॉटलच्या मते, क्रांती म्हणजे बदल होय. मग ते राज्यघटनेत असो किंवा सत्ताधारी व्यक्तीत असो. राज्यघटनेत किंवा सत्ताधारी व्यक्तीत बदल होणे म्हणजे क्रांती होय. राज्यघटनेच्या

बदलामुळे राज्याच्या सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय, स्वरूपात बदल होतो. राज्यघटना तीच राहून सत्ताधारी व्यक्तीत बदल होतो त्यास क्रांती म्हणतात. सामान्यतः क्रांती ही बलपूर्वक होण्याच्या बदलाला म्हणतात. ऑरिस्टॉटलला या पेक्षा व्यापक अर्थ अभिप्रेत आहे. हे यावरून स्पष्ट होते. तो म्हणतो क्रांतीचे स्वरूप नेहमी सारखे नसते. म्हणून त्यांनी क्रांतीचे प्रकार सांगितले.

क्रांतीचे प्रकार:

ऑरिस्टॉटलच्या मते क्रांती होण्यासाठी पाच प्रकार स्पष्ट करण्यात आले आहेत. क्रांतीसाठी राज्यघटनेत पूर्णतः बदल किंवा अंशतः बदल होतो. यावरून क्रांतीचे प्रकार पाहता येतील.

१) संपूर्ण क्रांती

जुन्या राजकीय व्यवस्थेचे समुळ उच्चाटन करून नवीन राजकीय व्यवस्था निर्माण होते किंवा जुनी राज्यघटना बदलून पुन्हा नवीन राज्यघटना तयार होते त्या बदलाला संपूर्ण क्रांती म्हणतात.

२) आंशिक क्रांती

संविधान जसेच्या तसे रहाणे संविधानातील एखाद्या भागात अल्पशा प्रमाणात बदल होणे म्हणजे अंशतः क्रांती होय.

३) रक्तमय किंवा रक्तहिन क्रांती

राजकीय व्यवस्थेत बदल करताना जेव्हा रक्तपात होतो किंवा हिंसात्मक मार्गाने सत्तेत बदल करावा लागतो त्या क्रांतीस रक्तरंजीत क्रांती म्हटले जाते. या उलट अहिंसेच्या मार्गाने राजकीय व्यवस्थेत बदल केला जातो त्याला रक्तहिन क्रांती म्हणता येतो.

४) व्यक्तीगत क्रांती

एखाद्या जुलमी राज्यकर्त्यामुळे राज्यात अन्याय, अत्याचार वाढत असेल त्या विरोधात जनमत संघटीत होऊन संबंधीत राजाला पदावरून पाय उतार करणे म्हणजे व्यक्तीगत क्रांती होय.

५) वैचारिक क्रांती

समाजास घातक असलेली प्रचलित विचारप्रणाली टाकून देऊन नवीन विचारप्रणाली स्वीकारणे यास वैचारिक क्रांती असे म्हणतात.

क्रांतीची कारणे

ऑरिस्टॉटलने क्रांतीची विविध कारणे विशद केलेली आहेत. परिवर्तनाची कारणे शोधली यालाच क्रांतीचे कारणे म्हणता येईल तो म्हणतो क्रांती तीन कारणांनी होते. ऑरिस्टॉटलच्या क्रांतीच्या मीमांसाने त्यांचे ज्ञान किती सखोल आहे हे आपणाला स्पष्ट होते. क्रांतीचा मुख्य उद्देश हा अन्यायाविरुद्ध उठाव करणे हा असतो. क्रांतीचे प्रमुख तीन कारणे पुढील प्रमाणे आहेत.

अ) क्रांतीची सामान्य कारणे

प्रथम क्रांतीचा विचार मनुष्याच्या मनात निर्माण होतो. नागरीकांवर जर अन्याय निर्माण होत असेल तर त्या अन्यायाविरुद्ध उठाव करण्याचे निर्धार मनुष्याच्या मनामध्ये निर्माण होतो मग माणूस

परिवर्तन घडवून आणतो. क्रांतीची सामान्य कारणे सांगताना मानसशास्त्रीय, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टीकोणातून स्पष्ट करण्यात आलेली आहेत. राज्यात क्रांती घडून येण्यासाठी सामान्यतः पुढील घटक कारणीभूत आहेत.

१) समानतेची आकांक्षा

हे क्रांतीचे मानसशास्त्रीय कारण आहे. समतेची आकांक्षा जागृत होणे हे क्रांतीचे प्रमुख अस्त्र आहे. राज्यात जेव्हा सामाजिक न्याय आणि असमानता नाकारली जाते तेव्हा क्रांती होते. समानतेची वागणूक न मिळाल्यास असमानता निर्माण होऊन जनतेत अंसतोषाची भावना निर्माण होते यातूनच क्रांती होते.

२) आर्थिक विषमता

आर्थिक विषमतेमुळे गरीब व श्रीमंत यांच्यातील दरी वाढत जाऊन श्रीमंत व्यक्ती गरीब व्यक्तीकडे तुच्छ नजरेने तर गरीब व्यक्ती श्रीमंत व्यक्तीकडे ईर्ष्या व सूडाच्या भावनेने पाहतात आपल्यालाही त्यांच्याप्रमाणे जीवन जगता यावे या भावनेतून क्रांती होते समाजामध्ये आर्थिक विषमतेची खोल दरी निर्माण झाल्यास क्रांती होण्याची भीती असते.

३) दारिद्र्य

दारिद्र्य हे क्रांतीच्या पाठीमागील सर्वात प्रमुख कारण आहे. लोकसंख्या वाढत जाते आणि उत्पादनाच्या साधनाना मर्यादा पडतात. राज्यात जनतेला उपासमारीची वेळ निर्माण होते. या उपासमारीच्या वेळेतून जनतेत अंसतोष निर्माण होतो. या जनतेच्या अंसतोषातून काही व्यक्ती बंडाचा मार्ग उपसतात यातूनही क्रांती होते.

४) भिती

राज्यातील निरनिराळ्या वर्गात परस्पराविषयी अविश्वासाची भावना वाढीस लागून संशयही बळावतो. यातून एका वर्गाला दुसऱ्या वर्गाविषयी भिती निर्माण होते. गुन्हेगारांना आपल्याला शिक्षा होईल अशी भिती वाटते म्हणून तो शासनव्यवस्थाच उलटून टाकण्याचा प्रयत्न करतो. किंवा भविष्यात आपल्यावर अन्याय होईल या भीतीने तो क्रांती करतो.

५) पक्षपाती वर्तणूक

प्रत्येक नागरीकाला राज्यकारभारात भाग घेण्याची समान संधी असावी असे वाटते. एकच गट सत्तेत असेल तर बाकीचे गट नाराज होतात. अशा प्रकारे सत्तेसाठी स्पर्धा सुरू होऊन त्यातून क्रांती होण्याची शक्यता असते.

६) निष्काळजीपणा

शासनाच्या निष्काळजीपणामुळे कधीकधी अयोग्य व्यक्तीची नियुक्ती महत्वाच्या पदावर होते. अशी व्यक्ती संधी मिळताच विद्रोह करून सत्ता आपल्या हाती घेते.

७) अयोग्य मोबदला

मनुष्याला योग्यतेप्रमाणे त्यांच्या कार्याच्या प्रमाणात जर मोबदला मिळाला नाही तर तो क्रांतीसाठी प्रवृत्त होतो.

ब) क्रांतीची विशिष्ट कारणे

ऑरिस्टॉटलने विविध शासनपद्धतीत क्रांतीची विशिष्ट कारणे स्पष्ट केलेली आहेत.

१) राजेशाहीतील क्रांती

राजघराण्यातील कौटूंबिक भांडणे, परस्परात सत्तेसाठी स्पर्धा, परस्पर द्वेष तसेच जेव्हा राजा आपल्या प्रजेशी जुलमी वर्तन करतो, एखाद्या प्रतिष्ठित व्यक्तीचा अपमान करतो तेव्हा राजाविरुद्ध कटकारस्थान, बंडखोरी, विद्रोह होण्याची शक्यता असते.

२) महाजनशाहीतील क्रांती

महाजनशाहीत राज्याची सार्वभौम सत्ता काही लोकांच्या हातात असते. ते सत्ता आणि मानसन्मानाला पात्र होतात जेव्हा हे राज्यातील सामान्य जनतेला सहन होणार नाही तेव्हा ते क्रांतीसाठी प्रवृत्त होतात.

३) अल्पजनशाहीतील क्रांती

यामध्ये श्रीमंत पण स्वार्थी राज्यकर्ता जनतेवर जुलूम आणि अत्याचार करतो. राज्यकर्त्याची लोभी महत्वाकांक्षा आणि आपापसातील शत्रुत्व तसेच श्रीमंत लोक सत्तेसाठी सतत धडपडत असतात त्यामुळे जनहितांकडे दुर्लक्ष होऊन जनता क्रांती करण्यास प्रवृत्त होते.

४) लोकशाहीतील क्रांती

अनेक वेळा वक्तृत्वाची कला अवगत असलेले लोक सत्य असल्याचा आश्रय घेऊन लोकमत आपल्या बाजूने करून घेऊन जनतेच्या भावनेला आव्हान देऊन ते असंतोष पसरवितात आणि त्यातून क्रांती होते. प्रजा व जनता यामध्ये दुरावा निर्माण होऊन क्रांती निर्माण होते.

५) हुकूमशाहीतील क्रांती

एकाच व्यक्तीच्या हाती सत्ता असल्याने स्वतःच्या स्वार्थासाठी सत्तेचा दुरुपयोग करून जनहितांकडे दुर्लक्ष केले जाते. जनतेस अन्यायी वागणूक देऊन बेजबाबदारपणे वागतात. अशा जुलमी राजवटीविरुद्ध जनता एकत्र येऊन क्रांती करते.

क्रांती टाळण्याचे उपाय

ऑरिस्टॉटलच्या मते क्रांती ही राज्यातील जनतेसाठी धोकादायक आहे म्हणून ती टाळली पाहिजे. याचा अर्थ क्रांती होऊच नये असा नाही क्रांतीची कारणे दाखविण्यात ऑरिस्टॉटलची राजकीय परिपक्वता जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येते तेवढीच ती क्रांती टाळण्याचे उपाय सांगतानाही दिसून येते. वारंवार होणाऱ्या क्रांतीमुळे राज्यातील स्थैर्य नाहिसे होऊन राज्याच्या विकासात अडथळे निर्माण

होतात. म्हणून क्रांतीची परिस्थितीच निर्माण होऊ नये यासाठी काही उपाय ऑरिस्टॉटलने सांगितले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे-

१) कायदा व न्यायाबद्दल आदर

जनतेच्या मनामध्ये कायद्याबद्दल सार्वजनिक आदर व निष्ठा निर्माण करण्याचे प्रयत्न करावेत. जनतेत कायदा पालनाची सवय वाढीस लावावी. कायदे पालन केले तरच आपले हित साध्य आहे. कायद्याचा आदर केला तरच न्याय प्रस्थापित करता येतो म्हणून कायद्याचा भंग करणाऱ्या व्यक्तीस कठोर शिक्षा करावी.

२) शिक्षण

ऑरिस्टॉटलच्या मते क्रांती टाळण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणामुळे राज्यातील नागरिकाला क्रांतीच्या गुण-दोषाची पारख करता येते. यामुळे लोकांत कर्तव्याची जाणीव निर्माण होते.

३) सत्तेचे विकेंद्रीकरण

राज्याची सत्ता ही एकाच वर्गाच्या हाती केंद्रित होऊ नये सत्तेच्या केंद्रीकरणामुळे सत्ताधारी वर्ग भ्रष्ट बनतो. सत्ता ही मानसाला भ्रष्ट करते आणि निरकूश सत्तेमुळे माणूस पूर्ण भ्रष्ट होतो. म्हणून मानव भ्रष्टाचारापासून मुक्त करायचा असेल तर सत्तेचे विकेंद्रीकरण करावे त्यामुळे क्रांती टाळता येईल.

४) परिदृढ राज्यघटना

लवचीक राज्यघटना ही राज्याला अस्थिरतेकडे नेत असते. म्हणून राज्याच्या स्थैर्यासाठी व क्रांती टाळण्यासाठी राज्यघटना परिदृढ असली पाहिजे. राज्यघटना परिदृढ असल्यास राज्यघटनेत सहजा-सहजी बदल करावा अशी भावना जनतेच्या मनामध्ये निर्माण होणार नाही म्हणजे ती क्रांती टाळण्यासाठी उत्तम उपाय आहे.

५) जागरूक शासन

राज्याचा शासक वर्ग आपल्या कर्तव्याविषयी नेहमी जागरूक असला पाहिजे. आपल्या राज्यातील हालचालीवर शासकाचे बारीक लक्ष असावे लागते. कोणकोणते गट शासकाच्या विरोधात कार्य करतात. गटबाजी कोण करतो, कोणते गट क्रांतीची तयारी करतात शासकाच्या विरुद्ध काही डावपेच आखले जातात का इत्यादी माहिती मिळवून त्यांच्यावर कडक कारवाई केली पाहिजेत त्यासाठी शासक सतत जागरूक असले पाहिजे.

६) पदाची समान वाटणी

राज्यातील विविध पदावर व्यक्तीची नेमणूक करताना समान तत्वाच्या आधारे व्यक्तीची पात्रता व योग्यता पहावी. जे अनेक वर्षांपासून नोकरीसाठी वंचीत आहेत त्यांचापण विचार केला पाहिजेत. त्यामुळे राज्यातील नागरीक समाधानी राहतील.

७) राज्यकर्त्यांचे आदर्शवर्तन

राज्याची सत्ता भोगणाऱ्या राज्यकर्त्यांनी आपले वर्तन साफ ठेवले पाहिजे. तो चारित्र्यसंपन्न असला पाहिजे त्यांच्या गुणामुळे जनतेत आदर्श निर्माण झाला पाहिजे. त्यांनी निस्वार्थभावनेने आणि निःपक्षपातीपणे कारभार करून जनतेच्या मनात विश्वास संपादन करावा जेणे करून जनता क्रांतीचा मार्ग अंवलंबणार नाही.

८) भ्रष्टाचाराला आळा

राज्यातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचारी व राज्यकर्ते याना भ्रष्टाचार लाचलुचपत व वशिलेबाजी यापासून दूर राखले पाहिजे.

९) परकीय आक्रमणाची भिती

जनतेचे लक्ष अंतर्गत प्रश्नापासून विचलीत करण्यासाठी व त्यांच्यात राष्ट्रभक्तीची भावना वाढीस लावून राष्ट्रीय एकता निर्माण करण्यासाठी अधून-मधून नागरिकांना परकीय आक्रमणाच्या धोक्याची जाणीव निर्माण करून द्यावी म्हणजे जनता क्रांतीस प्रवृत्त होणार नाही.

१०) संभाव्य संकटाची माहिती

राज्यातील लोकांना राज्यात येणाऱ्या संभाव्य संकटाची माहिती देऊन त्यांची मानसिक तयारी व येणाऱ्या संकटाला मात करण्याची तयारी करावी या विषयी त्यांना मार्गदर्शन राज्यकर्त्यांकडून नागरीकांना मिळाले तर ते नागरिक क्रांती करण्यास प्रवृत्त होणार नाहीत.

थोडक्यात अॅरिस्टॉटलने क्रांती का निर्माण होते तिचे कारणे आणि क्रांती टाळण्याचे उपाय सांगितले आहेत. अॅरिस्टॉटलच्या या क्रांतीविषयी विचारावरून त्यांच्या बुद्धिमतेचा आवाका आपणाला लक्षात येतो. अॅरिस्टॉटलने या विषय विचार मांडताना त्यांनी शास्त्रशुद्ध पद्धतीने मांडणी केली आहे. यांचा अभ्यास मानसशास्त्रीय, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय अनुषंगाने उपयुक्त ठरतो. अॅरिस्टॉटलने क्रांतीविषयी कारणे व उपाय सुचवून राज्यव्यवस्था कशा पद्धतीने पुढील वाटचाल करते यासाठी एक मार्गदर्शक विचार त्यांनी दिलेली आहेत. जगातील आजपर्यंत ज्या क्रांत्या झाल्या आहेत त्या क्रांतीचे कारणे ही अॅरिस्टॉटलने सांगितली त्या क्रांतीची कारणे यात आपणाला सापडतात. म्हणून क्रांतीविषयी विचार सांगणारे एकमेव पाश्चात्य विचारवंत अॅरिस्टॉटल यांचे नाव घ्यावे लागते.

स्वयं:अध्ययन प्रश्न ३

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) अॅरिस्टॉटलच्या क्रांतीचा अर्थ सांगा.
- २) क्रांतीची सामान्य दोन कारणे सांगा?
- ३) क्रांतीमुळे राज्यात काय परिस्थिती निर्माण होते?
- ४) क्रांती टाळण्याचे कोणतेही दोन उपाय सांगा?
- ५) राजेशाहीमध्ये केंव्हा क्रांती होते?

२.२.५ ऑरिस्टॉटलचे नागरिकत्वासंबंधी विचार

ऑरिस्टॉटलने नागरिकत्वासंबंधी विचार The Politics या ग्रंथाच्या तिसऱ्या भागात विवेचन केले आहे. त्याच्या मते नागरिक म्हणजे राज्यातील सर्व जनता नसून राज्यकारभारात सहभागी असणारे लोक म्हणजेच नागरिक होय. नागरिकांचे मुख्य लक्षण शासन कारभारात भाग घेणे आहे. राज्य नागरिकांचे मिळून बनले असते. ज्याला राज्याच्या राज्यकारभारात भाग घेता येतो तो नागरिक नागरिक होण्यासाठी विशिष्ट योग्यता असली पाहिजे ती योग्यता नैसर्गिक आहे. राज्याचे शासन चालविणे किंवा दुसऱ्याकडून चालवून घेणे अशी योग्यता असणाऱ्यालाच ऑरिस्टॉटल नागरिक मानतो.

नागरिकत्वाचा अर्थ

नागरिक म्हणजे अशी व्यक्ती की जी न्यायशासनात आणि विधीनियमांच्या निर्मितीच्या कार्यात किंवा एका कार्यात भाग घेणारी व्यक्ती नागरिक ठरते.

ऑरिस्टॉटलच्या मते राज्यघटना ही नागरिकत्वाचा पाया आहे. राज्यघटना ही राज्यातील राज्यकारभाराच्या योजना, स्वरूप व पद्धती आणि कार्य स्पष्ट करते. तेंव्हा राज्यातील लोक हे राज्यघटनेच्या नियमाप्रमाणे राज्यकारभारात भाग घेतात तेच खऱ्या अर्थाने नागरिक ठरतात. ऑरिस्टॉटलच्या मते जे राज्याच्या विविध प्रकारानुसार नागरिकत्वाच्या विविध अटी निर्माण कराव्यात नागरिकत्वाच्या विविध अटी पूर्ण करून राज्यकारभारात प्रत्यक्ष सहभाग घेतो त्यालाच नागरिक म्हणावे.

नागरिकत्वाच्या अटी / पात्रता

ऑरिस्टॉटलने राज्यातील व्यक्तीला नागरिकत्व प्राप्त होण्यासाठी काही अटी घालून दिलेल्या आहेत.

- १) नागरिक होऊ इच्छीणारी व्यक्ती बुद्धमान, हुशार, शिक्षित असली पाहिजे.
- २) संपत्तीनुसार नागरिकत्व द्यावे.
- ३) सामाजिक संस्थेच्या सभासदांना नागरिकत्व द्यावे.
- ४) राज्यकारभारात भाग घेण्याची क्षमता असणाऱ्यांना द्यावे.
- ५) ज्यांच्या अंगी संयम, शौर्य, न्याय, उदारता असणाऱ्यांना द्यावे.
- ६) भौतिक विवेचनेपासून मुक्त असलेल्यांना नागरिकत्व द्यावे.

नागरिकत्वाची अपात्रता

ऑरिस्टॉटलने नागरिकत्वासाठी जे अटी घालून या अटीच्या निकषेनुसार जशी पात्रता सांगितली आहे. त्याचप्रमाणे काही अटीच्या धर्तीवर राज्यातील व्यक्तींना नागरिकत्व देता येणार नाही या आधारावर त्यांनी अपात्रता सांगितली आहे. ती नागरिकत्वाची अपात्रता पुढील प्रमाणे

- १) जन्मावरून नागरिकत्व देऊ नये.

- २) भूमितत्व या तत्वामुळे नागरिकत्व देऊ नये.
- ३) परकीयांना नागरिकत्व देऊ नये.
- ४) गरीब, कामगार यांना नागरिकत्व देऊ नये.
- ५) स्त्रियांना नागरिकत्व देऊ नये.
- ६) घरगुती कामे करणाऱ्या मुलांना नागरिकत्व देऊ नये.

ऑरिस्टॉटलने नागरिकत्वाच्या पात्रता आणि अपात्रता सांगून जो राज्यकारभारात भाग घेतो त्याला नागरिक म्हणावे असे सांगितले. कायदेनिर्मिती, कायद्याची अंमलबजावणी, न्यायदान, प्रशासन इत्यादी क्षेत्रात व्यक्तीला जेव्हा राज्यकारभारात संधी मिळते आणि ती व्यक्ती मिळालेली जबाबदारी काळजीपूर्वक पार पाडते तिचा समावेश नागरिकत्वात केला जावा. ऑरिस्टॉटलचे गुण हे नगरराज्यांचे होते. त्यामुळे त्यांनी नागरिकत्वाची केलेली व्याख्या संकुचीत आहे त्यांच्यामते नागरिकत्व हा विशेष गुण आहे कारण त्यासाठी विशेष योग्यता लागते. शासनकार्यात सक्रिय भाग घेण्यासाठी बुद्धी आणि नैतिकतेच्या विशिष्ट पातळीची आवश्यकता लागते. राज्यात राहाणाऱ्या प्रत्येक नागरिकांची पातळी ही वेगळी असते. त्यांच्याजवळ एवढी क्षमता नसते. त्यामुळे बहुसंख्य वर्ग नागरिकत्वाच्या अधिकारापासून वंचित राहातो. ऑरिस्टॉटलच्या मते नागरिकत्व म्हणजे हक्काची मिळणारी हमी नाही तर राज्याची सेवा करण्याचा तो एक प्रकार आहे. राजकीय हक्क उपभोगणाऱ्या समुहाला त्याने नागरिकत्वाच्या कक्षेत घेतले आहे.

थोडक्यात ऑरिस्टॉटलच्या मते ग्रामसभेचा सदस्य म्हणून कायदा निर्मिती प्रक्रियेत सहभाग होणारा आणि राज्याच्या घडामोडीत सक्रिय सहभाग नोंदवणारा व्यक्ती म्हणजे नागरिक होय.

नागरिकत्वाच्या विचाराचे परिक्षण:

ऑरिस्टॉटलने नागरिकत्वाचा विचार हा आदर्शाच्या दृष्टीकोणातून केला असला तरी त्याच्या विचारावर पुढील प्रमाणे टीका करण्यात येते.

१) संकुचित विचार

ऑरिस्टॉटलची नागरिकत्वाविषयी जो अर्थ सांगितला तो संकुचित स्वरूपाचा वाटतो. ग्रीक नगर राज्यात योग्य असली तरी ती आधुनिक काळात अयोग्य वाटते. यामुळे नागरिक व प्रजा यामध्ये फरक करणे कठीण जाते.

२) समतेविरोधी

नागरिकत्वाचा दर्जा ठराविक लोकांना दिला आहे. त्यामुळे राज्यातील नागरिकांना विषमता पहायला मिळाली. स्त्रियांना, कामगाराना, गुलांमाना नागरिकत्व यापासून वंचित ठेवले आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष, गरीब, श्रीमंत, कामगार, भांडवलदार अशी विषमता निर्माण झाली आहे.

३) चूकीचे निकष

राज्यकारभार करणाऱ्यास पात्र नागरिक ठरविले आहे. परंतु ही पात्रता कशी निश्चित करावी याबाबत अस्पष्टता दिसून येते. तसेच स्त्रिया, गुलाम, गरीब, कामगार हे गुणवान, बुद्धिवान नसतात हा विचारच चूकीचा वाटतो.

४) कर्तव्यावर भर

ऑरिस्टॉटलने नागरिकत्व बहाल करताना राज्यातील व्यक्तीच्या हक्कावर भर न देता त्यांच्या कर्तव्यावर भर दिलेला दिसतो. व्यक्तीने राज्यकारभारात भाग घेण्यासाठी त्यांच्या अंगी विशिष्ट गुण असणे आवश्यक आहे.

५) श्रीमंताना नागरिकत्व

ऑरिस्टॉटलने श्रीमंत लोकांना नागरिकत्व देताना तो हुशार, बुद्धीमान, कुशाग्र आहे किंवा नाही याचा विचार केलेला नाही.

थोडक्यात ऑरिस्टॉटलच्या नागरिकत्वाच्या विचारावर टीका होत असली तरी आदर्श नागरिक म्हणजे आदर्श राज्य हा त्याचा विचार महत्वाचा व प्रभावी वाटतो. ऑरिस्टॉटलने त्या काळातील नगरराज्याच्या परिस्थितीनुसार विचार मांडलेला आहे.

२.२.६ ऑरिस्टॉटल राज्यशास्त्राचा जनक

पाश्चात्य देशात राजकीय तत्वज्ञानाची सुरुवात झाली. त्यामध्ये प्लेटो, ऑरिस्टॉटल सारख्या महान विचारवंताची भर पडली. ग्रीक राजकीय विचारवंतानी राज्यशास्त्रासाठी फार मोठे योगदान दिले आहे. ऑरिस्टॉटलची प्रज्ञा प्लेटोप्रमाणे विशुद्ध, तार्कीक विचाराची इमारत बांधणारी प्रज्ञा नाही. ती वास्तवादी व शास्त्रीय स्वरूपाची प्रज्ञा आहे व त्यातच ऑरिस्टॉटलचे वेगळेपण दिसून येते. प्लेटोनी राज्यशास्त्राला स्वतंत्र शास्त्र म्हणून कधीच संबोधले नाही किंवा तसा प्रयत्नही केला नाही. नितीशास्त्राचा भाग म्हणून राज्यशास्त्राचा विचार केला त्याने प्लेटोच्या बाबतीत शास्त्रज्ञांची कसोटी लावता येत नाही. कारण प्लेटोचे विचार कल्पनेवर आणि आदर्शावर आधारित आहेत. ऑरिस्टॉटलने राज्यशास्त्राला वेगळे शास्त्र स्वतंत्र शास्त्र म्हणून संबोधले आहे. शास्त्र म्हणजे एखाद्या ज्ञानाच्या शाखेची सुत्रबद्ध मांडणी होय. शास्त्रज्ञ नेहमी वास्तववादी दृष्टीकोणातून विचार करतो. शास्त्रज्ञाला आदर्शवादात रस नसतो. त्याला आदर्शवाद महत्वाचा वाटत नाही. ऑरिस्टॉटलच्या तत्वज्ञानात वास्तवतेवर भर, शास्त्रयतेवर भर दिलेला दिसतो. ऑरिस्टॉटल हा शास्त्रज्ञाच्या कसोटीला उतरणारा विचारवंत आहे म्हणून त्याला राज्यशास्त्राचा जनक म्हणून संबोधले जाते. ऑरिस्टॉटलच्या वास्तववादी राजकीय दृष्टीने आणि त्यांच्या सुत्रबद्ध विचाराने राज्यशास्त्राची पायाभरणी झाली. राज्यशास्त्राला नितीशास्त्रापासून वेगळे करून स्वतंत्र शास्त्र म्हणून मान्यता मिळवून दिली. त्याला राज्यशास्त्राचा जनक मानण्याची महत्वाची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) शास्त्रीय दृष्टीकोण

ऑरिस्टॉटलचा राज्यशास्त्राचा अभ्यास करण्याचा दृष्टीकोण हा शास्त्रीय स्वरूपाचा होता. ऑरिस्टॉटलची अभ्यास पद्धती निरीक्षण करून माहिती गोळा करण्याची आणि मिळालेल्या

माहित्यांच्या आधारे नविन सिद्धांत प्राप्त करण्याची होती. कोणताही सिद्धांत मांडण्यापूर्वी त्यांनी तत्कालीन राजकीय संस्थांचा सखोल अभ्यास केला. अभ्यासासाठी त्यांनी शास्त्रीय पद्धतीने माहिती गोळा केली. त्याने १५८ देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करून शास्त्रीय निष्कर्ष काढले. त्यांनी काढलेले निष्कर्ष प्राप्त माहितीवर आधारित असल्यामुळे तो पहिला शास्त्रीय विचारवंत मानला जातो. शास्त्राचे दोन प्रकारात वर्गीकरण करतो एक सैद्धांतिक शास्त्र तर दुसरे व्यावहारिक शास्त्र यामध्ये राज्यशास्त्राचा समावेश व्यावहारिक शास्त्रात करतो.

२) वास्तववादी, व्यवहारवादी विचारवंत

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाला अॅरिस्टॉटलने नविन दिशा दिली त्याचा महत्त्वाचा गुण म्हणजे समतोल किंवा सुवर्णमध्य साध्य करण्याचा प्रयत्न आणि संतुलित विचार होय. त्यांचा विश्वास होता की मनुष्य केवळ कल्पनेवर किंवा आदर्शावर जीवन जगू शकत नाही त्यांच्या गरजापूर्ण होणे आवश्यक आहे. अॅरिस्टॉटलने प्लेटोच्या साम्यवादावर टीका करून कुटूंब संस्थेचे आणि मालमत्तेचे जोरदार समर्थन केले. गुलामगिरीचे समर्थन व्यवहार वादातून केले आहे. वास्तववादी आणि व्यवहारवादी स्वीकारणारा तो पहिला विचारवंत असल्यामुळे तो राज्यशास्त्राचा जनक आहे.

३) तुलनात्मक पद्धतीचा स्वीकार

राजकीय घटनांचा विचार करताना त्याने तुलनात्मक पद्धतीचा अवलंब केला. त्याने अनेक देशांच्या राज्यघटनेचा अभ्यास करून तुलनात्मकरित्या कोणती पद्धती आदर्श ठरू शकते याचे स्पष्टीकरण केले. तुलनात्मक पद्धतीचा वापर आजही शास्त्रीय पद्धत म्हणून केला जातो. अॅरिस्टॉटलने राज्याचे वर्गीकरण हे विचार तुलनात्मक अभ्यास पद्धतीनेच मांडले आहेत. तुलनात्मक पद्धतीसाठी त्याने प्रचलित पद्धतीचा आणि आदर्श ठरू पाहणाऱ्या पद्धतीचा अभ्यास करून सिद्धांत प्रतिपादन केला. त्याची अभ्यासपद्धती पूर्णपणे शास्त्रीय होती. त्याने १५८ देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करून अॅथेन्सची राज्यघटना हा ग्रंथ लिहिला आहे.

४) राज्यशास्त्राला स्वतंत्र दर्जा

अॅरिस्टॉटल पूर्व राज्यशास्त्राचा अभ्यास हा नितीशास्त्रातून केला जात असे. प्लेटोनी पण राज्यशास्त्र हा नितीशास्त्राचा एक भाग मानला होता. अॅरिस्टॉटलने मात्र नितीशास्त्रापासून अलग करून राज्यशास्त्राला पहिल्यांदा शास्त्र म्हणून दर्जा मिळवून दिला. राज्यशास्त्र हे स्वतंत्र शास्त्र आहे म्हणून त्यांचा अभ्यास करण्यात येऊ लागला राज्यशास्त्राचा अभ्यास हा स्वतंत्र शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करणारा पहिला शास्त्रज्ञ आहे म्हणून त्याला राज्यशास्त्राचा जनक मानतात.

५) अनुभवजन्य पद्धती

अॅरिस्टॉटलने १५८ राष्ट्रांच्या राज्यघटनांचा अनुभव पद्धतीने अभ्यास केला. अनुभवजन्य पद्धती म्हणजे एखादी गोष्ट कशी असावी हे पाहण्याऐवजी एखादी गोष्ट कशी आहे या पद्धतीने विचार करणे होय. प्लेटोने कसे असावे या पद्धतीने राजकीय विचार प्रतिपादन केले. अॅरिस्टॉटलने कसे आहे या पद्धतीने विचाराचे प्रतिपादन केले. अॅरिस्टॉटलने आदर्श राज्य शक्य आहे या अनुषंगाने विचार अनुभवजन्य पद्धतीने केले आहे.

६) तत्वज्ञांची सूत्रबद्ध मांडणी

ऑरिस्टॉटलने नवीन तत्वज्ञान सांगितले नाही तर प्रचलित तत्वज्ञानाला सूत्रबद्ध पद्धतीने मांडण्याचा प्रयत्न केला. काळाच्या अनुभवावर त्याला विश्वास होता इतिहासाला त्यानी अभ्यासाचा विषय बनविला. काळाच्या अनुभवाला दुर्लक्षित करू नये असे त्याचे मत होते. त्याला संस्कृती, प्रथा, परंपरेबद्दल आदर होता. अशा प्रकारे नवीन आदर्शवादी तत्वज्ञान निर्माण करण्याऐवजी त्याने प्रचलित ज्ञान सुसंघटीत स्वरूपाचा मांडण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून तो राज्यशास्त्राचा जनक आहे.

७) कायद्याचे सार्वभौमत्व

ऑरिस्टॉटलने कायद्याच्या अधिराज्यांची आणि सार्वभौमत्वाची कल्पना स्पष्ट केली आहे. तो म्हणतो की मनुष्य कितीही बुद्धिमान असला तरी त्यांचे ज्ञान कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ असूच शकत नाही. यामध्ये प्लेटो कायद्यापेक्षा मनुष्याच्या बुद्धिवर विश्वास ठेवतो. मनुष्याची बुद्धी भ्रष्ट होईल तिला नियंत्रित आणण्यासाठी कायद्याची आवश्यकता आहे असे प्लेटोला वाटत नाही. कायद्याची अधिसत्ता असल्यास व्यक्तीची हुकूमशाही प्रस्थापित होऊ शकत नाही. यासाठी ऑरिस्टॉटलने कायद्याचे सार्वभौमत्वाची कल्पना मांडली.

८) राजकीय संस्थांना आर्थिक आधार

ऑरिस्टॉटल म्हणतो की, संपत्तीच्या वाटपावर शासनाचा दर्जा आणि प्रकार अवलंबून असतो. याचे स्पष्टीकरण ऑरिस्टॉटल यांनी दिले आहे. राज्यातील लोकांच्या व्यवसायांवर आणि उद्योगधंद्यांवर त्यांचा राजकीय कल आणि क्षमता अवलंबून असते. आर्थिक विषमतेतून राज्यात क्रांती होते आजही त्या विचाराची प्रचिती दिसून येते हा विचार ऑरिस्टॉटलचा वास्तववादी स्वरूपाचा वाटतो.

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की ऑरिस्टॉटलने राज्यशास्त्राची मोठी सेवा केली आहे. राजकीय विचारांच्या इतिहासात अग्रस्थानाने ऑरिस्टॉटलचे नाव घेता येते. प्लेटोच्या तत्वज्ञानाला सामान्य माणसाच्या आवाक्यात आणण्याचे महत्वाचे योगदान दिले आहे. वास्तविक राज्यशास्त्राची सुरुवात खऱ्या अर्थाने ऑरिस्टॉटलपासून होते. त्यांचा Politics हा ग्रंथ शासनाच्या शास्त्रावर आधारित आहे. त्यांचे विचार शास्त्रीय, वास्तववादी, अनुभवजन्य, व्यवहारवादी स्वरूपाचे आहेत त्याला विश्लेषणात्मक आधार आहे. वर्तमान काळात देखील त्यांचे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासासाठी मार्गदर्शनाच्या आधारभूत तत्वासारखे आहे. प्लेटोच्या आदर्शवादाला नाजूक वळण देण्याचे कार्य ऑरिस्टॉटल करतो. थोडक्यात ऑरिस्टॉटलचे तत्वज्ञान त्याला राज्यशास्त्राचा जनक ठरवतात.

स्वयं: अध्ययन प्रश्न ४

- १) ऑरिस्टॉटल हा राज्यशास्त्राचा जनक आहे स्पष्ट करा.
- २) ऑरिस्टॉटलच्या नागरिकत्वाच्या विचाराचे परिक्षण करा.

२.२.७ अॅरिस्टॉटलचे गुलामगिरी (दासप्रथा) संबंधी विचार

अॅरिस्टॉटलने गुलामगिरीविषयी विवेचन 'Politics' ग्रंथाच्या पाचव्या भागात केले आहे. अॅरिस्टॉटल वास्तववादी विचारवंत असून देखील तो तत्कालीन प्रथेद्वारे प्रभावित झाला होता हे त्यांच्या गुलामगिरीच्या विचारातून स्पष्ट होते. गुलामगिरी ही नगरराज्यांचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये होय. प्रत्यक्ष व्यवहारात तर गुलामगिरी होतीच पण वैचारिक क्षेत्रात देखील ग्रीक विचरकांनी गुलामगिरीचे समर्थन केले आहे. अशाच पद्धतीने अॅरिस्टॉटलने देखील कोणत्याच प्रकारचे संकोच न करता गुलामगिरीचे समर्थन करून त्यामध्ये काही सुधारणा करण्याच्या प्रयत्नाने गुलामगिरी विषयी विचार मांडतो.

गुलामगिरी ही नैसर्गिक असून गुलामाने गुलाम म्हणून जीवन जगणे त्यातच त्यांचे हित आहे. जमिनीची मालकी वरिष्ठ वर्गाकडे असली तरी जमिन करण्याचे काम मात्र गुलामच करत होते. गुलाम ही राष्ट्राची संपत्ती मानली जात असे त्यांच्या श्रमावर सर्व देशांचा चरितार्थ चालत असे गुलाम हा कुटूंबसंस्थेचा अविभाज्य अंग असून गुलाम हे कुटूंबाची संपत्ती आहे हे सांगून अॅरिस्टॉटलने गुलामगिरी सिद्धांताचे दोन तत्व सांगितले आहे.

- १) नैसर्गिक असमानता: अॅरिस्टॉटलच्या मते प्रत्येक मनुष्यात निसर्गतः वेगवेगळे गुण कमी अधिक असतात. त्यामुळे प्रत्येकाची बुद्धी निसर्गतः वेगवेगळ्या प्रकारची असते.
- २) जन्मतः अंतर असते: अॅरिस्टॉटल म्हणतो की, काही लोक जन्मतःच शासन करण्यास योग्य असतात आणि काही लोक शासित होण्यासाठीच जन्मलेले असतात.

गुलामगिरीच्या समर्थनांचे आधार

१) नैसर्गिक आधार

मनुष्यामध्ये नैसर्गिक दृष्ट्या असमानता असते काही लोक जन्मतःच बुद्धिमान असतात आणि काही मूर्ख असतात. मनुष्यातील नैसर्गिक असमानताच गुलामगिरीचे मूळ आहे. त्यांच्या मते विषमता हा निसर्गता नियम आहे. श्रेष्ठांचे कनिष्ठांवर शासन हा नैसर्गिक नियम आहे. या दोन वर्गातील लोकांत निसर्गाने शारीरिक व मानसिक शक्तीमध्ये भेद केला आहे. बुद्धिमान व्यक्तीने मालक होऊन आज्ञा द्याव्यात तर बुद्धीहिन व्यक्तींनी मालकांना दिलेल्या आज्ञा पाळाव्यात त्यांचा जन्म आज्ञा पालनासाठीच झाला आहे.

२) गुलामगिरी गुलामांच्या हितांची

गुलाम हे जन्मतःच बुद्धिहिन असल्याने त्यांनी मालकांच्या मार्गदर्शनाखाली राहाणे योग्य असते. कारण त्यांना स्वतंत्र बुद्धी नसल्याने ते आपल्या योग्य दिशेने विकास करत नाहीत आणि त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी त्यांना रोजगार मिळणार नाही. मालकांचे त्यांना संरक्षण हवे असते म्हणून गुलामगिरी ही गुलामांच्या हितांची आहे. याविषयी अॅरिस्टॉटल म्हणतो की, गुलामांने गुलामगिरीतच आपली धन्यता मानावी तरच त्यांचे कल्याण होईल अन्यथा त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येणार आहे. हे टाळण्यासाठी गुलामाने गुलामासारखे राहाणे हे त्यांच्या हितांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.

३) गुलामगिरी मालकाच्या / समाजाच्या हितासाठी

गुलामगिरीचा फायदा मालकांना व समाजाना होतो. जो शासक वर्ग संपूर्ण वेळ बौद्धिक कार्यात खर्च करतो त्याचा लाभ समाजाला निश्चित होतो. आपल्या निर्जिव संपत्तीवर श्रम खर्च करून उत्पादन वाढवण्यासाठी मालकांकडे गुलाम असल्याने गुलामांच्या कष्टातून त्यांना पैसाही मिळतो व काम नसल्याने त्यांना शासन करण्यासाठी वेळही मिळतो मिळालेल्या वेळेत मालकवर्ग चांगल्याप्रकारे समाजाची सेवा करू शकतील समाजांच्या कल्याणांसाठी त्याची आर्थिक आवश्यकता असते.

४) स्थैर्य आणि आर्थिक सुधारणेसाठी

ऑरिस्टॉटल व्यवहारवादी विचारक होता त्याने दासप्रथेच्या समर्थनासाठी व्यवहारवादी दृष्टीकोणातून विचार केला आहे. त्यांच्या मते राज्यातील गुलामगिरी नष्ट झाली तर राज्याच्या आर्थिक परिस्थितीवर विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे देशात अस्थिरता निर्माण होण्याची शक्यता असते. म्हणून ऑरिस्टॉटलने गुलामगिरी ही राज्याला स्थैर्य व आर्थिक उन्नती करून देते.

५) कुटूंब संस्थेचा मूलभूत घटक

कुटूंब संस्थेच्या अस्थित्वासाठी गुलाम आवश्यक असतात. गुलाम ही कुटूंबाची संपत्ती असते. गुलाम नसेल तर निर्जिव संपत्तीवर श्रम कोणी करावयाचे त्यामुळे उत्पादन होणार नाही. गुलाम आपल्या श्रमातून उत्पादन करतो व त्यावरच कुटूंबाचा उदरनिर्वाह चालत असतो.

गुलामाचे प्रकार

१) नैसर्गिक गुलाम : जन्मतःच बुद्धिहिन असलेले व्यक्ती

२) कायदेशीर गुलाम : युद्धात जिंकले गेल्यामुळे गुलाम व्हावे लागलेल्या व्यक्ती.

गुलामगिरीबद्दल ऑरिस्टॉटलने केलेल्या सूचना:

१) गुलामगिरी प्रथा वंशपरंपरेने चालणार नाही.

२) गुलामांच्या बुद्धिमान मुलांना गुलामगिरीची वागणूक दिली जाणार नाही.

३) मालक वर्गाने गुलामाची पिळवणूक करू नये.

४) मालक वर्गाने गुलामांचा फायदा करून द्यावा.

५) गुलामांची संस्था मर्यादित असावी.

६) गुलामगिरीकडे एक सामाजिक गरज म्हणून बघितले जावे.

७) गुलामगिरी ही कुटूंबसंस्थेचा आधार आहे.

८) गुलामगिरी ही राष्ट्राची संपत्ती आहे.

९) गुलामगिरी ही नैसर्गिक आहे.

१०) गुलामगिरी ही मालकाच्या व समाजाच्या हिताची आहे.

गुलामगिरीवरील टीका

- १) गुलामगिरी नैसर्गिक असते हे असत्य.
- २) बुद्धिवान व बुद्धिहिन ओळखण्याची कसोटी नाही.
- ३) प्राकृतिक समानतेकडे दुर्लक्ष.
- ४) गुलामाशी मैत्रीपूर्ण व्यवहार या विषयी अस्पष्ट मत
- ५) अधिकार आणि स्वातंत्र्य नाकारणे म्हणजे मानवतेचा अपमान आहे.
- ६) समाजाचे मालक आणि गुलाम असे विभाजन अयोग्य.
- ७) गुलामगिरीचे विचार हे निरंकुशतेकडे वाटचाल करणारे आहेत.
- ८) एकीकडे गुलामगिरीचे समर्थन तर दुसरीकडे पात्रता सिद्ध केल्यास त्यातून त्याची मुक्तता हा विचार परस्पर विरोधी वाटतो.

ऑरिस्टॉटलने गुलामगिरीच्या समर्थनासाठी तर्काचा आधार घेऊन स्पष्टीकरणाचा प्रयत्न केला आहे. पण ऑरिस्टॉटलसारख्या तत्वज्ञाने गुलामगिरीसारख्या अनैसर्गिक, अस्वाभाविक अमानुष पद्धतीचे समर्थन करावे ही खरोखर खेदाची गोष्ट आहे.

स्वयं:अध्ययन प्रश्न ५

- १) ऑरिस्टॉटलच्या गुलामगिरीविषयी विचार थोडक्यात स्पष्ट करा.

२.२.८ ऑरिस्टॉटलचे आदर्श राज्यासंबंधीचे विचार

प्लेटोप्रमाणे ऑरिस्टॉटलने आदर्श राज्यासंबंधी विचार त्यांच्या Politics या ग्रंथाच्या पाचव्या भागात मांडले आहेत. ऑरिस्टॉटलच्या मते सनदशीर मार्गाने कायद्याचे श्रेष्ठत्व मान्य करणे म्हणजे आदर्श राज्य होय. आदर्श राज्यात सार्वभौमत्व कायद्याच्या ठिकाणी असावे, कोणत्याही व्यक्तीच्या ठिकाणी नसावे. प्लेटोनी उप आदर्श राज्याची जी वास्तववादी व व्यवहारवादी कल्पना मांडली त्याप्रमाणेच ऑरिस्टॉटलनेही आदर्श राज्याची कल्पना प्रत्यक्षात व्यवहारात आणण्यासाठी व्यवहारवादी विचार मांडलेले आहेत. ऑरिस्टॉटलच्या मते राज्याचे मुख्य ध्येय म्हणजे प्रजेचे हित करणे होय. ज्या राज्यात नागरिकांना सर्वश्रेष्ठ सुख मिळते आणि त्यांचे राज्यातील जीवन समाधानी असते. त्या राज्याला आदर्श राज्य समजले जाते. राज्यघटना तत्कालीन परिस्थितीला अनुरूप असावी. ती स्थिर स्वरूपाची आणि सर्व मतांचे प्रतिनिधित्व करणारी असावी एकांगी असू नये. अशा घटनेतून निर्माण झालेले राज्य हे आदर्श राज्य असेल.

ऑरिस्टॉटलने आदर्श राज्यात आदर्शवाद आणि व्यवहारवादाला समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. आदर्श राज्याची रचना स्पष्ट करण्याऐवजी त्याने आदर्श राज्य स्थापनेसाठी बाह्य आवश्यक गोष्टींचे स्पष्टीकरण केले आहे. ऑरिस्टॉटलने आदर्श राज्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगितले आहेत.

१) लोकसंख्या

ऑरिस्टॉटलच्या मते राज्याची लोकसंख्या मर्यादित असावी. ज्यामुळे लोकांना व्यवसाय व इतर उद्योगधंद्यात काम मिळू शकते. राज्याची लोकसंख्या जास्त असेल तर राज्यातील जनतेला उपासमारीची वेळ येऊ शकते. तसेच राज्यात शांतता व सुव्यवस्था राहणार नाही आणि जर लोकसंख्या फारच कमी असेल तर राज्याचे सार्वभौमत्व धोक्यात येते. राज्याची लोकसंख्या इतकी असावी की, ज्यामुळे राज्यामध्ये सुव्यवस्था राहून लोकांना चांगले जीवन जगता यावे. ऑरिस्टॉटलने राज्यातील लोकसंख्येविषयी वर्णन करताना म्हणतो की, प्रत्येक नागरिकाला राज्यकारभारात भाग घेता येईल येवढी लोकसंख्या असावी.

२) भूप्रदेश

भूप्रदेश हा सुरक्षित असावा. राज्याची सीमा ही समुद्रकिनाऱ्याला लागून असल्यास फारच चांगले, असे ऑरिस्टॉटल म्हणतो. यामुळे परदेशी व्यापार वाढून राज्य आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होईल. अर्थात प्लेटो प्रमाणे ऑरिस्टॉटल हे मान्य करतो की, समुद्रकिनाऱ्याला लागून भूप्रदेश असला तर परकीय आक्रमणाची भीती असते. राज्याचा भूप्रदेश एवढा विस्तृत असू नये ज्यामुळे राज्य करणे व संरक्षण करणे अवघड होईल आणि एवढा कमीही असू नये ज्यामुळे आर्थिक संपन्नता व स्वालंबनात बाधा येईल. राज्यात असलेल्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करता येईल एवढा मर्यादित भूप्रदेश असावा. राज्याभोवती संरक्षणाच्या दृष्टीने तट बांधावा. भूमी ही उत्तम प्रकारची असावी की ज्यामुळे व्यापार आणि शेती दोन्हीचाही विकास होईल.

३) संविधान

आदर्श राज्यासाठी संमिश्र संविधान ही सर्वश्रेष्ठ असते असे तो म्हणतो. राजेशाही व महाजनशाही यामध्ये गुणांचे एकत्रीकरण झालेली राज्यघटना त्यास हवी आहे. त्या संमिश्र राज्यघटनेस तो Polity असे म्हणतो. मर्यादित लोकशाही हा ऑरिस्टॉटलने आदर्श शासन प्रकार असल्याचे सांगितले. या शासन पद्धतीत राज्याची सार्वभौम सत्ता मध्यम वर्गाच्या हाती असल्याने तेथे हुकूमशाही किंवा अराजकता निर्माण होणार नाही. म्हणून आदर्श राज्यासाठी संमिश्र संविधान आवश्यक आहे.

४) सामाजिक व्यवस्था

आदर्श नगरराज्यात शेतकरी, व्यापारी, सैनिक, तंत्रज्ञ, शिल्पकार, धर्मगुरू आणि प्रशासन असे हा प्रकारचे वर्ग असावेत अन्नधान्य निर्मिती, व्यापार, संरक्षण, कलाकौशल्य, धार्मिक विधी इत्यादी कार्ये या विविध वर्गामार्फत केली जावीत नगरराज्यातील शेतकरी, शिल्पकार इत्यादिना नागरिकत्वाचा दर्जा देऊ नये असे मत ऑरिस्टॉटल मांडतो. ऑरिस्टॉटलचे हे वर्गीकरण जातीवर किंवा वंशावर आधारित नाही. अत्यंत खालच्या वर्गातील मनुष्य सुद्धा उच्च वर्गात जाऊ शकतो.

५) शिक्षण

आदर्श राज्यात शिक्षणाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. लोकांचे चारित्र्य घडविण्याचे ते एक प्रभावी माध्यम आहे. यासाठी राज्याने शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे शिक्षणाचा मूळ उद्देश व्यक्तींच्या नैतिक शैक्षणिक गुणांची वाढ करण्याचा आहे. शिक्षणामुळे नागरिकांत जाणिव निर्माण

होतात. आपली कार्ये पार पाडण्यासाठी क्षमता त्यामुळे निर्माण होते. संपूर्ण राज्यात समान आणि सक्तीच्या शिक्षणपद्धतीची आवश्यकता आहे. शिक्षणाची सार्वत्रिकता राज्याच्या नियंत्रणाशिवाय शक्य नाही. राज्य हा एक समुदाय एकसंध बनविण्यासाठी शिक्षणाची गरज असते. तेव्हा राज्यातील नागरिक व राज्यकर्ते यांना शिक्षण देऊन त्यांच्यामध्ये राजकीय जागृती जाणीव निर्माण करून दिली पाहिजे.

६) जनतेचे चारित्र्य

चारित्र्य आणि योग्यतेच्या दृष्टीने राज्यातील सर्व ग्रीक नागरिक गुणांनी युक्त असावेत तो बुद्धिमत्ता आणि चैतन्य किंवा शौर्य या गुणावर अधिक भर देतो. राज्यातील नागरिक चारित्र्यसंपन्न असल्याशिवाय राज्य आदर्श होणार नाही. वरील गुणांमुळेच राजकीय विकास पूर्ण करणे शक्य होईल.

७) संपत्ती

ऑरिस्टॉटलने व्यक्तीगत संपत्तीला मान्यता दिली आहे. फक्त संपत्तीच्या अधिकाधिक संचयाला त्यांचा विरोध होता. संपत्तीच्या न्यायोचित वितरणाला त्यांची संमती होती. तो म्हणतो संपत्तीमुळे व्यक्तीच्या आवश्यक गरजा पूर्ण होतात. संपत्तीशिवाय व्यक्तीला सुखाने जीवन जगता येत नाही. त्यामुळे व्यक्तीगत संपत्तीचे त्याने समर्थन केले आहे.

८) विवाह, कुटूंब

ऑरिस्टॉटलने विवाहपद्धती व कुटूंबसंस्था यांची गरज व महत्व विशद केली आहे. प्रजनन आणि संगोपन यातून भावी काळातील आदर्श नागरिक निर्माण होतील. विवाह, कुटूंबसंस्था या विषयी नागरिकांना मार्गदर्शन होणे गरजेचे आहे. कुटूंबाला राज्याची छोटी प्रतिकृती ऑरिस्टॉटल समजतो. अनेक कुटूंबातूनच राज्य निर्माण होतो. तेव्हा विवाहसंस्था व कुटूंबसंस्था समाजाला आवश्यक व पोषक आहे असे वर्णन करतो.

प्लेटोने रिपब्लिक ग्रंथात आदर्श राज्याची रचना सांगितली आहे. ऑरिस्टॉटलने आदर्श राज्य प्रत्यक्षात कसे येऊ शकेल यांचा व्यावहारिक विचार मांडला. यासाठी त्याला प्लेटोच्या 'लॉज' ग्रंथाचा फायदा झाला. त्यांच्या प्रभाव ऑरिस्टॉटलच्या आदर्श राज्याच्या विचारातून दिसून येतो.

स्वयःअध्ययन प्रश्न क्र. ६

१) ऑरिस्टॉटलने सांगितलेल्या आदर्श राज्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

२.३ पारिभाषिक शब्द – शब्दार्थः

- अथेन्स – ग्रीक नगरराज्याचे नाव
- ग्राम – गाव, खेडे
- परिवर्तन – मौलिक स्वरूपातील बदल
- जनक – पिता, निर्माता, प्रणेता
- अशुद्ध प्रकार – विकृत प्रकार

- महाजनसत्ता - समाजातील थोडक्यात पण गुणी व धनवान लोकांची सत्ता
- क्रांती - परिवर्तन, बदल
- अंशतः - काही प्रमाणात

२.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. १

- १) दि पॉलिटिक्स २) आठ ३) प्लेटो ४) १५८ ५) तीन

स्वयं: अध्ययन प्रश्न क्र. २

- १) गुण, संख्या २) शुद्ध ३) दि पॉलिटिक्स
४) ऑरिस्टॉटल ५) महाजनशाही

स्वयं: अध्ययन प्रश्न क्र. ३

- १) राज्यघटनेत किंवा सत्ताधारी व्यक्तीत बदल म्हणजे क्रांती होय.
२) १) आर्थिक विषमता २) समानतेची आंकाक्षा
३) राज्यात अस्थैर्य निर्माण होते.
४) १) कायदा व न्याय बाबत आदर २) शिक्षण
५) राजघराण्यातील कौटूंबिक भांडणे, परस्परात सत्तेसाठी स्पर्धा

स्वयं: अध्ययन प्रश्न क्र. ४

- १) १) शास्त्रीय दृष्टीकोण २) वास्तववादी, व्यवहारवादी विचारवंत
३) तुलनात्मक पद्धतीचा स्वीकार ४) राज्यशास्त्राला स्वतंत्र दर्जा
५) अनुभवजन्य पद्धती ६) तत्वज्ञानाची सुसंबद्ध मांडणी
७) कायद्याचे सार्वभौमत्व ८) राजकीय संस्थाना आर्थिक आधार
२) १) नागरिकत्वाचा अर्थ २) नागरिकत्वाची पात्रता
३) नागरिकत्वाची अपात्रता ४) गुण-दोष

स्वयं: अध्ययन प्रश्न क्र. ५

- १) १) गुलामगिरी सिद्धांताचे तत्व २) गुलामगिरी समर्थनाचे आधार
३) गुलामाचे प्रकार ४) गुलामगिरीबद्दल सूचना
५) गुलामगिरीवरील टीका

स्वयं : अध्ययन प्रश्न क्र. ६

- १) १) लोकसंख्या २) भूप्रदेश ३) संविधान ४) सामाजिक व्यवस्था
५) शिक्षण ६) जनतेचे चारित्र्य ७) विवाह, कुटूंब संस्था

२.५ सारांश

ऑरिस्टॉटल या दुसऱ्या घटकात आपण ऑरिस्टॉटलचे राजकीय तत्वज्ञान समजून घेतले. त्याचा सारांश रूपाने सांगता येईल.

- १) ऑरिस्टॉटलचे राज्यासंबंधी विचार
२) क्रांतीसंबंधी विचार
३) नागरिकत्वासंबंधी विचार
४) ऑरिस्टॉटल राज्यशासनाचा जनक
५) गुलामगिरी (दासप्रथा) विषयी विचार
६) आदर्श राज्यासंबंधी विचार

वरील प्रमाणे ऑरिस्टॉटलचे राजकीय विचार यांचा अभ्यास करण्यात आले आहे.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- १) ऑरिस्टॉटलचे राज्यविषयक विचार स्पष्ट करा.
२) ऑरिस्टॉटलचे क्रांतीसंबंधी कारणे व उपाय योजना स्पष्ट करा.
३) ऑरिस्टॉटलचे नागरिकत्वासंबंधी विचार
४) ऑरिस्टॉटल हा राज्यशास्त्राचा पिता आहे स्पष्ट करा
५) ऑरिस्टॉटलने गुलामगिरीचे समर्थन करण्यामागी कारणे स्पष्ट करा.

टीपा लिहा.

- १) ऑरिस्टॉटलचे आदर्शराज्याची वैशिष्ट्ये
२) ऑरिस्टॉटलचा परिवर्तनाचे फिरते चक्र
३) नागरिकत्वाची पात्रता
४) गुलामगिरी विषयी सूचना
५) क्रांतीची सामान्य कारणे.

घटक ३

मॅकियाव्हेली

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
  - ३.२.१ मॅकियाव्हेलीचे मनुष्य स्वभावासंबंधी विचार
  - ३.२.२ राजकारणाची धर्म व नैतिकतेपासून फारकत
  - ३.२.३ मॅकियाव्हेलीचे शासनाचे वर्गिकरण
  - ३.२.४ मॅकियाव्हेलीने राजाला केलेला उपदेश
  - ३.२.५ मॅकियाव्हेली : आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक
- ३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ इ.
- ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ सारांश
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

३.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास-

- मॅकियाव्हेलीच्या मनुष्य स्वभावासंबंधीच्या विचारांचे आकलन होईल.
- राजकारणाची - धर्म व नैतिकतेपासून फारकत करणे गरजेचे का होते? हे समजेल.
- राजाने राज्यसंस्था टिकविण्यासाठी कसे वर्तन करावे? हे स्पष्ट होईल.
- मॅकियाव्हेलीला आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक का म्हणतात, हे स्पष्ट करता येईल.

३.१ प्रास्ताविक

ग्रीक व रोमन काळात धर्मसत्ता व राज्यसत्ता ह्या वेगवेगळ्या होत्या. त्यामुळे राज्याचे स्वरूप धर्मनिरपेक्ष राहिले. पण रोमन सम्राटाने ख्रिश्चन धर्माचा स्विकार केल्यानंतर तो राजधर्म बनला व धर्मसत्तेचे वर्चस्व वाढू लागले. राजकारणात हस्तक्षेप करित चर्चने सत्ता आपल्या हातात घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे चर्च आणि राज्य यांच्यात सत्तेसाठी संघर्ष सुरू झाला.

या सुमारास काही विचारवंतानी जनतेत बौद्धिक जागृती करण्याचा प्रयत्न केला. पोपच्या अनियंत्रित सत्तेला विरोध करण्यासाठी लोकांच्या बौद्धिकतेला आव्हान देण्यात येऊ लागले. मध्ययुगाचा शेवट हा धर्मसुधारणा व पुनरुज्जीवनाच्या आंदोलनाने झाला. याच काळाचा मॅकियाव्हेली प्रतिनिधी असून त्याचा इहलोकाचा विचार, बुद्धिप्रामाण्य व तर्काचा वापर यामुळे इतर मध्ययुगीन विचारवंतापेक्षा मॅकियाव्हेली वेगळा मानला जातो. त्याचे राजकीय विचारात एक वेगळे स्थान निश्चित होते.

३.२ विषय विवेचन

■ जीवन-परिचय

निकोलो मॅकियाव्हेलीचा जन्म इटलीतील फ्लोरेंस या ठिकाणी सामान्य कुटूंबात १४६९ मध्ये झाला. त्याचे वडील व्यवसायाने वकील होते तरी परिस्थिती सामान्य असल्याने त्याला उच्च शिक्षण घेता आले नाही. खूप प्रयत्नांनी १४९० मध्ये त्याला सामान्य प्रशासकीय पदावर नोकरी मिळाली. पुढे वयाच्या २९ व्या वर्षी फ्लोरेंस शहरराज्याच्या प्रशासन विभागात त्याला सचिवाची नोकरी मिळाली. येथे अंतर्गत व्यवहार व युद्धकार्ये यासाठी असलेल्या युद्धमंडळाचा तो चौदा वर्षे चिटणीस होता. या चिटणीस पदावर असताना राजदूत या नात्याने रोम, पॅरिस, बर्लिन इ. राज्यांना भेटी दिल्या. परदेश प्रवासात फ्रान्स, स्वित्झर्लंड, जर्मनी इ. राज्यव्यवस्थाचा अभ्यास केला. स्वित्झर्लंडची संघराज्य व्यवस्था इटलीत निर्माण व्हावी. तसेच फ्रान्स, स्पेन प्रमाणे संघटित होऊन इटलीने सामर्थ्यशाली बनावे असे मॅकियाव्हेलीला वाटत होते.

पण पोप दुसरा ज्युलियस याने स्पेन व व्हेनिस यांच्याशी मैत्री करून १५१२ प्लोरेंस नगरराज्यावर आक्रमण करून तेथील राज्यसत्ता नष्ट केली. पुढे मेडिची घराण्याची सत्ता आली. या घराण्याची सत्ता घराण्याविरुद्धच्या कटात सामील असल्याचा आरोप मॅकियाव्हेलीवर ठेवून एक वर्षाची कारावासाची शिक्षा दिली. पण तो निर्दोष आढळल्याने त्याला सोडून देण्यात आले. पुढील आयुष्याची १५ वर्षे फ्लोरेंसजवळील एका खेड्यात मॅकियाव्हेलीने घालवली. याच काळात मॅकियाव्हेलीने ग्रंथलेखन केले पुढे २० जून १५२७ रोजी मॅकियाव्हेलीचे निधन झाले.

■ ग्रंथरचना

इटलीची चाललेली अधोगती, दारिद्र्य, अशांतता हे दोष नाहीसे करणे. यासाठी इटलीचे ऐक्य घडवून एक स्वतंत्र राष्ट्रीय राज्य निर्माण करण्याच्या हेतूने मॅकियाव्हेलीने आपली ग्रंथरचना केली. त्याच्यासमोर १) इटलीच्या राष्ट्रीय राज्याची निर्मिती २) इटलीच्या नगरराज्यांना समृद्ध करण्यासाठीची उपाययोजना ३) ज्ञानाच्या पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीला सहकार्य आणि ४) अंधविश्वासातून इटालीयन समाजाची मुक्तता या समस्या होत्या.

या समस्यांचा विचार करून मॅकियाव्हेलीने

- १) The Prince (दि प्रिन्स)
- २) Discourses on the first decade of Titas Livious या ग्रंथालाच Discourses of Livy (डिस्कोर्सेस ऑफ लिव्ही)

३) Art of War (आर्ट ऑफ वॉर)

४) History of Florence (हिस्ट्री ऑफ प्लॉरेंस)

या महत्वाच्या ग्रंथाची निर्मिती करून व्यावहारिक दृष्टीकोनातून मॅकियाव्हेलीने आपले विचार मांडले.

■ मॅकियाव्हेलीची अध्ययनपद्धती

मॅकियाव्हेलीने वापरलेल्या अध्ययनपद्धतीचे विश्लेषण केल्यास, त्याने ऐतिहासिक, तुलनात्मक निरीक्षणात्मक, वास्तववादी व शास्त्रीय पद्धतीचा वापर करून आपले विचार मांडले. मॅकियाव्हेली पारंपरिक विवेचनातून मुक्त होऊन, स्वतंत्र बुद्धीने विवेचन करणारा वास्तववादी विचारवंत होता. जे प्रत्यक्ष अनुभवता येते, जे दिसते अशाच आधारावर निष्कर्ष काढण्याची पद्धत त्याने वापरली. मॅकियाव्हेलीने स्वतःच्या अनुभवाच्या आधारावर आपली विशिष्ट मते बनविली व त्यांच्या समर्थनासाठी इतिहासातील दाखले दिले. त्याबरोबरच निरीक्षणाचा वापर करून तत्कालीन राज्यव्यवस्थेतील दोष स्पष्ट केले. त्यातून मनुष्य स्वभावतःच स्वार्थी असतो अशा निष्कर्षापर्यंत तो पोहचला. अशा शास्त्रीय दृष्टीकोनातूनच त्याने वाढलेल्या अवास्तव चर्चेच्या सत्तेला विरोध केला. धर्म ही व्यक्तीगत बाब असून, धर्माने राज्याच्या काक्षेत्रात हस्तक्षेप करू नये असे त्याने स्पष्ट केले.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

१. मॅकियाव्हेलीचा जन्म कोणत्या ठिकाणी व किती साली झाला?
२. मॅकियाव्हेलीच्या दोन ग्रंथांची नावे लिहा.
३. मॅकियाव्हेलीने अध्ययनासाठी कोणत्या पद्धतीचा वापर केला?
४. मॅकियाव्हेलीचे निधन कधी झाले?

३.२.१ मॅकियाव्हेलीचे मनुष्यस्वभावासंबंधीचे विचार

आपल्या 'दि प्रिन्स' या ग्रंथात मॅकियाव्हेलीने मनुष्यस्वभावाचे विवेचन केले आहे. मनुष्य हा निसर्गतःच स्वार्थी व दुष्ट प्रवृत्तीचा असतो. स्वार्थच त्याला कार्य करण्यासाठी प्रेरित करीत असतो. याबरोबरच मनुष्य कृतघ्न, भिन्ना, चंचल व विश्वासघातकी असतो. त्यामुळे मानवास त्याच्या इच्छेप्रमाणे कार्य करण्याची मुभा दिली तर, त्याच्याकडून वाईट कृत्येच अधिक होतील. त्यामुळे मानवी वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक बनते. प्रत्येक मनुष्यात स्वार्थ लपलेला असतो असे मॅकियाव्हेली म्हणतो. प्रजेच्या ठिकाणी संपत्ती व स्त्रीचा स्वार्थ असतो. व या गोष्टी मिळविण्यासाठी मनुष्याचे लोभी मन कोणतेही वाईट कृत्य करण्यास तयार असते. यातून स्पर्धा व संघर्ष निर्माण होतात आणि बुद्धिचा विसर पडतो व मानवी वर्तन पशूप्रमाणे बनते असे मॅकियाव्हेलीचे म्हणणे आहे. मानवाच्या ठिकाणी प्रेम, सहकार्य हे गुण आढळत असले तरी, ते सर्व स्वतःच्या स्वार्थाकरीता असतात, ज्या गोष्टीतून आपल्याला फायदा होईल अशा गोष्टीबाबत मानव अधिक प्रेम दाखवतो किंवा त्याबाबत चांगले वर्तन करतो. मॅकियाव्हेलीच्या मते, मनुष्य आपल्या जन्मदात्या पित्याची

हत्या विसरेल, पण आपल्या संपत्तीतील आपला वाटा विसरणार नाही. अशा ढोंगी वृत्तीच्या मनुष्याकडून सहज चांगल्या वर्तनाची अपेक्षा न करणे हेच चांगले होय.

मॅकियाव्हेलीच्या मते, मनुष्य ज्याप्रमाणे स्वार्थी, दुष्ट आहे, त्याप्रमाणेच तो भित्रा व दुबळा ही आहे. त्यामुळे मनुष्यास आपल्या जीविताची व संपत्तीची खात्री वाटत नाही. साहजिकच जीविताचे व संपत्तीचे संरक्षण करण्यासाठी त्याला राज्यसंस्थेची गरज भासते. या गरजेतूनच राज्यसंस्थेची निर्मिती होते व तिचा प्रमुख या नात्याने राजा निर्माण होतो. या राज्यसंस्थेने मनुष्याची संपत्ती व जीवन यांचे संरक्षण चांगल्याप्रकारे केल्यास तिला स्थैर्य प्राप्त होते. पण स्वार्थी व दुष्ट मनुष्यावर कायद्याने नियंत्रण निर्माण करण्याबरोबरच, त्याला अराजकतेची भीतीही दाखवावी अशा अराजकतेच्या भीतीतून शासनास आपोआपच स्थैर्य प्राप्त होत असते. स्वार्थ, लोभ, प्रेम यातून निर्माण होणारे स्नेहसंबंध हे कालसापेक्ष व पोकळ असतात. असे स्नेहसंबंध स्वार्थाच्यावेळी नष्ट करण्यास मनुष्यास काहीही वाटत नाही. पण ज्याविषयी दरारा व भीती असते. अशा राज्यसंस्थेस दगा देण्यास मनुष्य घाबरतो. कारण राज्यसंस्थेच्या दंडशक्तीचा धाक किंवा भीती त्याच्यासमोर असते. म्हणून राजाने स्वार्थी, दुष्ट व लोभी प्रजेवर दंडशक्तीच्या भीतीनेच राज्य करावे असे मॅकियाव्हेलीला वाटत होते. राजाच्या आज्ञा मोडणाऱ्यांना कडक शासन करावे, तसेच राजाने शक्तीशाली बनून प्रजेला संरक्षण ही द्यावे. समाजात अनेक स्वभावाची माणसे असल्याने त्यांच्याशी राज्याने धूर्तपणे कायदा व दंडशक्ती यांचा वापर करावा. काही वेळेस मनुष्यास भीती दाखवून, त्याला फसवून त्याच्याकडून चांगले काम करून घ्यावे. त्याची स्वार्थी वृत्ती दाबण्यासाठी राजाने दंडशक्तीचा उपयोग करावा.

मॅकियाव्हेलीच्या मनुष्यस्वभाव विषयक विचारांची वैशिष्ट्ये

- १) मनुष्यस्वभाव स्वार्थी, दुष्ट, कपटी, भित्रा व दुबळा आहे.
- २) मनुष्य स्वतः जीविताच्या आणि संपत्तीच्या सुरक्षिततेसाठीच धडपडतो व त्यातूनच राज्यसंस्थेचे नियंत्रण स्वीकारतो.
- ३) राजाने आपले धोरण ठरविताना मनुष्यस्वभाव लक्षात घेऊन प्रेमापेक्षा भीतीनेच आपले कार्य साध्य करावे.
- ४) दंडशक्तीचा वापर करून राजाने प्रजेच्या मनात भीतीचे वातावरण निर्माण करावे व राज्यकारभार चालवावा.
- ५) मनुष्यातील दुर्गुणांना दंडशक्तीच नियंत्रणात आणू शकते.

मॅकियाव्हेलीच्या मनुष्यस्वभाव विषयक विचारांवरील आक्षेप

- १) मॅकियाव्हेलीने केलेले मनुष्यस्वभावाचे विवेचन एकांगी असून, ते केवळ त्या वेळच्या इटलीतील मनुष्याच्या वर्तनावर आधारित आहे.
- २) मनुष्यस्वभावातील दुर्गुणांकडे लक्ष देणारा मॅकियाव्हेली, मनुष्यातील देशहित व परस्पर सहकार्याच्या गुणांकडे दुर्लक्ष करतो.
- ३) मनुष्यात चांगले व वाईट असे दोन्ही गुण असतात, याबाबत मॅकियाव्हेली भाष्य करत नाही.

- ४) परिस्थितीनुसार मनुष्यातील चांगले किंवा वाईट गुण प्रदर्शित होत असतात, याकडे तो दुर्लक्ष करतो.
- ५) मॅकियाव्हेलीने केलेल्या मनुष्यस्वभावाच्या विश्लेषणाला कोणताही शास्त्रीय आधार नाही.
- अशा रितीने मॅकियाव्हेलीने मनुष्यस्वभावाचे केलेले विवेचन निराशावादी वाटते. पण वेगवेगळ्या विचारवंतांनी या विषयासंबंधीची मांडणी आप-आपल्या विषयाला अनुसरून केलेली दिसून येते. मॅकियाव्हेलीने सुद्धा निरंकुश व अमर्याद राज्यसत्तेच्या निर्मितीसाठी, मनुष्याला स्वार्थी, दुष्ट ठरवून विचारांची मांडणी केलेली पहावयास मिळते.

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- १) मॅकियाव्हेलीच्यामते मनुष्य निसर्गतः कशा प्रवृत्तीचा असतो?
- २) मनुष्याला सर्वात जास्त भीती कशाची वाटते?
- ३) राजाने प्रजेवर कसे राज्य करावे?

३.२.२ राजकारणाची धर्म आणि नैतिकतेपासून फारकत

मॅकियाव्हेलीला त्यांने मांडलेल्या नैतिकते संबंधीच्या विचारांनीच त्याला मध्ययुगातील विचारवंतांपासून वेगळे करून वर्तमान विचारवंतांच्या पंक्तीत आणून बसवले आहे. तो आपले विचार तर्कशुद्ध व शास्त्रीय आधारावर मांडत असताना धर्माला व नीति-अनीतीच्या कल्पनांना महत्त्व देत नाही.

मॅकियाव्हेलीने धर्म व नीती यांचा राजकारणावर पडलेला वाईट प्रभाव अनुभवला होता. त्यामुळे त्याने फार काळजीपूर्वक राजकारणापासून धर्म आणि नैतिकता अलग केली. नैतिकतेला तो राज्याच्या आधार मानायला तयार नाही. शासकाने आपले उद्दिष्ट किंवा साध्य प्राप्त करण्यासाठी कोणत्याही नैतिक, अनैतिक साधनांचा उपयोग करावा असे मॅकियाव्हेली म्हणतो. त्याच्यामते राज्य हे साधन नसून साध्य आहे. राज्याचे हितसंबंध साकारण्यासाठी राज्याने केलेली कोणतेही कृती किंवा कार्य न्याय व नैतिक असते.

मॅकियाव्हेलीने नैतिकतेचे दोन प्रकार मांडले आहेत

- १) व्यक्तिगत नैतिकता (Private Morality)
- २) जन / लोक नैतिकता (Public Morality)

व्यक्तिगत नैतिकतेत तो राज्याच्या नैतिकतेचे मापदंड ठरवितो तर जन किंवा सामाजिक नैतिकतेत जनतेच्या नैतिकतेचे नियम ठरवितो. मॅकियाव्हेलीच्या मते, सामान्य जनतेने नैतिकतेचे पूर्ण पालन करावे कारण त्यातच जनतेचे कल्याण असते. राज्याच्या आदेशांचे, कायद्याचे पालन करणे, राष्ट्रासाठी बलिदान देणे व राज्याला सहकार्य करणे म्हणजेच नैतिकता होय अशा प्रकारची नैतिकता जनतेसाठी आवश्यक आहे पण राज्यकर्त्यासाठी तो अशी नैतिकता आवश्यक मानत नाही. राजा हा

पूर्ण स्वतंत्र असून, तो नीतीनियमांच्या बंधनात अडकलेला नसतो, कारण त्याच्यासाठी नैतिक नियम नसतात. नैतिक नियम फक्त प्रजेसाठी असतात. राजाने आपली शक्ती / सामर्थ्य वाढविण्यासाठी व टिकविण्यासाठी कोणत्याही साधनांचा वापर करावा. कारण सर्वच साधने राजासाठी न्याय असतात. साध्य प्राप्त करणे हेच प्रमुख उद्दिष्ट असले पाहिजे. अत्याचार, हिंसा, धोकेबाजपणा राज्याच्या संरक्षणासाठी व दृढतेसाठी आवश्यक असतो. साध्य प्राप्त होत असेल तर कोणतेही साधन उचित ठरते. त्यामुळे राजाने साध्याचा विचार करावा साधनांचा नाही. मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाने फक्त राज्य सुरक्षित व दृढ कसे राहिल याची चिंता करावी. कारण नीती- अनीतीच्या कल्पना राजासाठी नाहीत. राज्याच्या संरक्षणासाठी वाटेल तो अन्याय अत्याचार करावा लागला, धोका द्यावा लागला तरी राजाने मात्र पुढे पाहू नये. कारणे नैतिक-अनैतिक अशा कोणत्याही साधनाचा वापर करून राजाने आपला उद्देश साध्य करावा. मॅकियाव्हेलीच्या मते, चांगले-वाईट, धर्म-अधर्म, नैतिक-अनैतिक, इहलोक-परलोक हे विचार भिन्न मनुष्यासाठी आहेत. राजासाठी नाहीत गरज भासल्यास राजाने कपट, धोका, बेईमानी, हत्या संधीसाधुपणा असे कोणतेही साधन वापरावे. कारण साध्यावरून साधनाची किंमत ठरते. मॅकियाव्हेलीच्या मते कायद्याची व नीतीची निर्मिती राजा करित असेल, तर त्याचे बंधन राजावर असणार नाही. राजाला सार्वजनिक हित साधावयाचे असल्याने त्याच्यावर राज्याची मोठी जबाबदारी असते. त्यामुळे राजाची प्रत्येक कृती किंवा कार्य समर्थनीयच असते. राज्य हे मूळातच नैतिक किंवा अनैतिक नाही, तर ते नीतीकक्षेच्या बाहेर असते. नीती-अनीतीच्या कल्पना ह्या धर्माशी संबंधित असतात. राजा सिंहाप्रमाणे शूर व कोल्ह्याप्रमाणे धूर्त असावा वेळप्रसंगी राजा इतका कपटी व धूर्त असावा की, लोकांच्या डोळ्यात धूळ फेकून आपण कसे दया-प्रेम-श्रद्धा धार्मिकतेचे प्रतीक आहोत, असा त्याने भास निर्माण करावा.

मॅकियाव्हेलीने नैतिकतेबरोबरच धर्मालाही उच्च स्थान दिले नाही. राज्याच्या हितासाठी राजाने अनैतिक व अधार्मिक कार्यांचा अंगीकार केला तरी चालेल. इतकेच नाही तर वेळ प्रसंगी धर्माचाही त्याग राज्यकर्ता करू शकतो. मॅकियाव्हेलीच्या या विचारांवरून तो अधार्मिक व अनैतिक आहे असा आक्षेप घेतला जातो. पण तो तसा नाही तर राजकारणात शिरलेल्या धर्म व नीतीच्या विरोधात तो आहे. त्याच्यामते राजा राज्याचा निर्माता असल्याने तो कायद्याच्या सीमेबाहेर असतो आणि नैतिकतेसंबंधी कायदे बनविले तर तो नैतिकतेच्या सीमेबाहेर असेल. मॅकियाव्हेली नास्तिक नव्हता पण राजकारणातील धर्म प्रभावाच्या विरोधी होता. मॅकियाव्हेलीच्या मते, जर एखादा राजा किंवा गणराज्य भ्रष्टाचारमुक्त राहू इच्छित असेल तर त्याने प्रथम धर्म संस्कारांना शुद्ध ठेवले पाहिजे. धर्माबद्दल उचित श्रद्धा असली पाहिजे. कारण धर्माची हानी म्हणजेच देशाच्या विनाशाचे लक्षण होय. मॅकियाव्हेली चर्च नष्ट करू इच्छित नव्हता, तर त्याद्वारे राज्याच्या नियमाबाबत जनतेला कर्तव्यशील बनवू इच्छित होता.

मॅकियाव्हेलीचे धर्म आणि नैतिकतेसंबंधीचे विचार लक्षात घेताना त्याने ते का मांडले? हे समजून घेणे आवश्यक ठरते.

- १) मॅकियाव्हेली राज्याला मनुष्याच्या सुरक्षिततेसाठी आवश्यक मानत होता. व्यक्तीचे कल्याण राज्यच करू शकते यावर त्याचा विश्वास होता. त्यामुळे राज्य सुरक्षित ठेवणे गरजेचे असल्याने तो राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी कोणत्याही साधनाचा पुरस्कार करतो.

- २) पोपद्वारे होत असलेल्या भ्रष्टाचाराने तो हैराण झाला होता. तर ज्या अंधविश्वासाने मनुष्य संकटांशी सामना करू शकत नाही. अशा मनुष्याला दुर्बल बनविणारी पोपची सत्ता कमी करण्याचा मॅकियाव्हेलीचा उद्देश होता.
- ३) मॅकियाव्हेलीला राज्याला महत्वाचे स्थान द्यावयाचे होते. यासाठी त्याचे सामर्थ्य वाढवणे आवश्यक होते म्हणून त्याने स्वर्गलोकातील लाभापेक्षा इहलोकातील लाभ महत्वाचा मानला व धर्म भक्तीपेक्षा देशभक्ती महत्वाची आहे, या विचाराने राजकारणापासून धर्म व नैतिकतेची फारकत केली.
- ४) प्रचलित दैवी सिद्धांत खोडून, राज्यही मानवनिर्मित संस्था आहे हे मॅकियाव्हेलीने स्पष्ट केले. मनुष्याच्या स्वार्थी व दुष्ट वृत्तीतून जी अराजकता निर्माण झाली, ती नष्ट करण्यासाठी राज्याची निर्मिती झाली असे त्याचे मत होते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न ३

खालील प्रश्नांची उत्तरे एक-दोन वाक्यात लिहा.

- १) मॅकियाव्हेलीने राजकारणाची कशापासून फारकत केली?
- २) नैतिकतेचे प्रकार सांगा.
- ३) मॅकियाव्हेलीच्या मते राज्य कोणी निर्माण केले?
- ४) व्यक्तीचे कल्याण कोण करू शकते असे मॅकियाव्हेलीला वाटते?
- ५) मॅकियाव्हेलीने राज्याच्या निर्मिती संबंधीचा कोणता सिद्धांत खोडून काढला?

३.२.३ मॅकियाव्हेलीचे शासनाचे वर्गीकरण

मॅकियाव्हेलीने आदर्श राज्याच्या स्पष्टीकरणासाठी शासन संस्थेचे वर्गीकरण मांडले आहे. मॅकियाव्हेलीवर ग्रीक संस्कृतीतील राज्यविचारांचा प्रभाव असल्याने, आदर्श राज्याची सत्ता अमर्यादित असते असे तो मानतो. मॅकियाव्हेलीचे शासनाचे वर्गीकरण संख्यातत्वावर आधारित असून ऑरिस्टॉटलप्रमाणे त्याने शासनाचे शुद्ध व भ्रष्ट अशा दोन प्रकारात वर्णन केले आहे.

शुद्ध स्वरूप	भ्रष्टस्वरूप
१) राजतंत्र	१) एकतंत्र
२) कुलीनतंत्र	२) धनिकतंत्र
३) प्रजातंत्र	३) लोकशाही

वरील सहा प्रकारांशिवाय संमिश्र शासनाचा सातवा प्रकार त्याने सांगितला. संमिश्र शासनात वरील सर्व शासन प्रकारातील गुणांचा समावेश केला जातो त्यामुळे त्यात सत्ता संतुलन व नियंत्रण हे दोन्हीही गुण दिसून येतात. तरी देखील मॅकियाव्हेलीने दोन प्रकारच्या शासनाचेच विचारपूर्वक वर्णन केले आहे ते म्हणजे १) राजतंत्र २) प्रजातंत्र होय.

१) राजतंत्र

कोणत्या देशात राजतंत्र सर्वश्रेष्ठ ठरेल याचे विवेचन करताना मॅकियाव्हेलीने म्हणतो की, ज्या देशात स्वार्थ शिगेला पोहचला असेल, ज्या ठिकाणी व्यक्तीहिताकडे अधिक लक्ष असेल, चारित्र्य नसलेली प्रजा व जिकडेतिकडे भ्रष्टाचार असेल अशा देशात निरंकुश राजतंत्र पाहिजे. तत्कालीन इटलीचे भ्रष्टरूप नजरेसमोर असल्याने मॅकियाव्हेलीने निरंकुश राजतंत्राचे समर्थन केले. अशा राजतंत्राचे त्याने दोन प्रकार पाडले. अ) अनुवंशिक राजतंत्र ब) कृत्रिम राजतंत्र होय. यातील अनुवंशिक राजतंत्रातील राजाला कमीत-कमी समस्यांना तोंड द्यावे लागते. कारण पिढ्यान्-पिढ्या तेच राजघराणे प्रजेवर राज्य करीत असते व प्रजा राजाशी एकनिष्ठ असल्याचे संकेत प्रस्थापित झालेले असतात. त्यामुळे परस्परांचा घनिष्ठ संबंध, विश्वास व आत्मीयता या गोष्टी गृहित धरता येतात. त्यामुळे अशा राजाला अधिमान्यता मिळविण्यासाठी खूप प्रयत्न करावे लागत नाहीत.

याउलट कृत्रिम राजतंत्रातील राजाला अधिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अशा राजाकडे प्रजा परकीय आक्रमण किंवा शत्रू अशाच नजरेने पाहत असते. कारण तो आक्रमण करून सत्तेवर आलेला असतो. अशा परिस्थितीत प्रजेची अधिमान्यता मिळविण्यासाठी प्रजा हिताची कार्ये करून विश्वास संपादन करावा लागतो राजतंत्राचे समर्थन करताना राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी न्याय-अन्याय, योग्य-अयोग्य वा नैतिक-अनैतिक याकडे लक्ष देऊ नये असे त्याने म्हटले आहे.

२) प्रजातंत्र

मॅकियाव्हेलीने आपल्या 'डिस्कोर्सेस' या ग्रंथात प्रजातंत्राचे समर्थन केले असून, व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्याची संधी व त्यासाठी अनुकूल परिस्थिती प्रजा किंवा गणतंत्रात मिळते म्हणून ते श्रेष्ठ आहे असे तो म्हणतो. ज्या समाजात पुरेशी समानता व प्रगल्भता असते तेथे प्रजातंत्र शासन यशस्वी होऊ शकते. याबरोबर संपत्तीच्या वितरणात समानता व जनतेत सार्वजनिक भावना जास्ती-जास्त असणे गरजेचे असते. प्रजातंत्रात राजकीयदृष्ट्या जनता सुशिक्षित व सहकार्याची भावना जोपासलेली असल्याने जनतेच्या मताप्रमाणे राज्यकारभार चालतो व शासनाला स्थैर्य मिळते. एका व्यक्तीचे निर्णय अधिक अचूक असण्याची शक्यता जास्त असते. प्रजातंत्रात मागील चूका दुरूस्त करून भविष्यात अधिक योग्य निर्णय घेतले जाण्याची शक्यता वाढते. राजकीय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग असल्याने शासनाचे स्थैर्य वाढतेच पण अन्य राज्याच्या मनात त्यांच्या विषयी विश्वासाची भावना अधिक बळकट होते. प्रजातंत्रात एखादे राजकीय परिवर्तन घडवताना संघर्ष, हिंसाचार करावा लागत नाही. कोणताही कडवटपणा येऊ न देता असा बदल घडवून आणता येतो. हे सर्व सत्य असले तरी तत्कालीन इटलीच्या परिस्थितीने प्रजातंत्राविषयीच्या मॅकियाव्हेलीच्या भावना पूर्णपणे दबल्या गेल्या व राजतंत्राविषयीच्या प्रभावी झाल्या असे म्हणता येईल.

याचा परिपाक म्हणून मॅकियाव्हेलीचा कुलीन तंत्राला कट्टर विरोध होता. कारण या कुलीनतंत्रानेच इटलीचे झालेले अधःपतन त्याने आपल्या डोळ्यांनी पाहिले होते. इटलीतील भ्रष्टाचाराला व विभाजनाला तो ह्या शासनालाच जबाबदार मानत होता. त्यामुळे इटलीची परिस्थिती पाहून व काळाची गरज ओळखून मॅकियाव्हेलीने राजतंत्राचे समर्थन केले आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

खालील प्रश्नांची उत्तरे एक-दोन वाक्यात लिहा.

- १) मॅकियाव्हेलीने आदर्श राज्याच्या स्पष्टीकरणासाठी कशाचे वर्गीकरण केले आहे?
- २) प्रजातंत्र श्रेष्ठ का असते?
- ३) राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी राजाने कशाकडे लक्ष देऊ नये?
- ४) कोणत्या देशात निरंकूश राजतंत्र पाहिजे?
- ५) मॅकियाव्हेली सर्वात कट्टर विरोधक कोणत्या शासन पद्धतीचा होता?

३.२.४ मॅकियाव्हेलीने राजाला केलेला उपदेश

राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी राजाने कशापद्धतीने वर्तन करावे, कोणत्या उपाय योजना कराव्यात. या गोष्टीचे विश्लेषण मॅकियाव्हेलीने आपल्या 'प्रिन्स' या ग्रंथात केले आहे. राजाला त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देण्यासाठी उपदेश केलेला दिसून येतो. राज्याची उत्पत्ती कशी झाली हे सांगून ते टिकवावे, कसे ह्याचे विवेचन करताना राजाने पुढील तीन कर्तव्ये पार पाडवीत असे म्हणतो.

- १) राज्याच्या संरक्षणाबरोबरच राज्यविस्तार वाढवावा.
- २) दंडशक्ती व कायदा याद्वारे राजाने राज्यात शांतता: सुव्यवस्था निर्माण करावी.
- ३) राज्याचे हित लक्षात घेऊन प्रजेच्या कल्याणाची कार्ये करावीत.

वरील कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी राजा जवळ सिंहाचे क्रौर्य आणि कोल्ह्याचा धूर्तपणा असावा. कोणत्याही प्रकारची साधने वापरून राजाने आपला उद्देश साध्य करावा. राजेशाहीतील राजा हा कायद्याचा निर्माता असल्याने त्याचे स्थान कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ असते. तसेच राजाने स्थान व्यक्तीगत नैतिकतेपेक्षा वरचे असते. राजा व राज्य हे कायदा आणि नैतिकता या संकल्पनेच्या कक्षेबाहेर असतात. अशाप्रकारे राजेशाहीतील राज्यकर्ता निरंकूश असला तरी त्यानी काही पथ्ये आवर्जून पाळली पाहिजेत त्याबाबत मॅकियाव्हेली राजाला उपदेश करतो. मॅकियाव्हेलीचा राजा निरंकुश असला तरी त्याची निरंकुशता जनतेच्या कल्याणासाठी आहे, स्वतःच्या स्वार्थासाठी नाही. यासाठी राजाला केलेला उपदेश पुढीलप्रमाणे

- १) राजाकडे सिंहाचे क्रौर्य व कोल्ह्याचा धूर्तपणा असावा कारण राजाने कोणत्याही प्रकारची साधने वापरून उद्देश साध्य करावा, धूर्तपणा अभावी तो कटकारस्थाने हेरू शकणार नाही व क्रौर्याच्या अभावी शत्रूचे दमन करू शकणार नाही. या दोन्ही गुणांचा समन्वय राजा यशस्वी बनण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.
- २) राजाने प्रजेच्या संपत्तीला व स्त्रीच्या चारित्र्याला धक्का पोहचवू नये. कारण दोन गोष्टीत प्रजा संवेदनशील असते. अन्यथा जनक्षोभ होतो मनुष्य आपल्या मालकीच्या गोष्टीबाबत इतका दक्ष असतो की, तो आपल्या पित्याच्या हत्याच्याला माफ करेल, पण वडीलार्जीत संपत्ती हिंसकावून घेणाऱ्याला तो कधीही माफ करणार नाही.

- ३) समाजातील प्रचलित रुढी व परंपरांमध्ये राजाने हस्तक्षेप करू नये. काही अप्रिय कार्ये हाताखालील लोकांकडून करून घ्यावीत व दोष त्यांच्यावर ढकलावा, खापर त्यांच्या माथ्यावर फोडावे.
- ४) राजाने राज्याच्या हितासाठी नैतिक-अनैतिक, न्याय-अन्याय ह्याचा विचार करू नये. राजाने दयाळूपणाचा बुरखा पांघरून आपले क्रौर्य झाकावे. उत्तमप्रकारे बहुरूप्याचे सोंग वठवावे.
- ५) मॅकियाव्हेलीच्या मते मनुष्य दोन कारणांनी दुसऱ्याच्या आज्ञा पाळतो १) भीती व २) प्रेम पण राजाने प्रेमावर विश्वास ठेवू नये. कारण मनुष्य मुळातच स्वार्थी व धोकेबाज असल्याने राजाने जनतेला भीती दाखवूनच आज्ञांचे पालन करून घ्यावे. पण देखावा मात्र उदार अंतःकरणाचा, धार्मिकतेचा करावा.
- ६) राजाने लोकांच्या भावना भडकवून त्याचा उपयोग राज्यकारभारात करून घ्यावा. पण स्वतः मात्र भावनेच्या आहारी जाऊ नये.
- ७) राजाने राज्याच्या हितासाठी शेजारील राष्ट्राशी आवश्यक असे कोणतेही करार करावेत व कालांतराने गरज नसल्यास ते करार मोडावेत, त्यांचा प्रदेश हडप करण्यासही मागेपुढे पाहू नये.
- ८) राजाने सतत आक्रमण योजना तयार करून आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सत्ता संतुलन ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. शेजारील दोन राज्यात करार होऊन ती आपल्यापेक्षा बलवान होणार नाहीत याची दक्षता घ्यावी.
- ९) राजाने जवळील राज्यात सतत हस्तक्षेप करित रहावे. संधी मिळताच त्यांचा प्रदेश गिळंकृत करून आपली सीमा वाढवावी व नवीन भूमीवर अधिकार प्रस्थापित करावा.
- १०) राजाने दृढनिश्चयी, संयमी व निर्णयक्षम अशी आपली प्रतिमा तयार केली पाहिजे राजाने आत्मस्तुतीला कधीही भाळू नये.
- ११) राजाने राज्याचे संरक्षण व विकास हा उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवून नैतिक-अनैतिक, उचित-अनुचित अशा कोणत्याही साधनाचा वापर करावा.
- १२) युद्ध हे अनेकदा गरजेचे वा उपयुक्तही असते. युद्धात आपल्याला विजयाची खात्री असल्यास राजाने युद्ध टाळू नये. पण तेही स्वबळावर लढावे. एखाद्या बलाढ्य सत्तेचा पाठिंबा घेऊन दुसऱ्यावर हल्ला करू नये. कारण आपल्यापेक्षा सामर्थ्यवान राज्य आपल्याला केव्हाही गिळंकृत करण्याचा धोका असतो.
- १३) राजाला आपल्या सद्गुणांचे व दुर्गुणांचेही चांगले भांडवल करता आले पाहिजे. आपले दुर्गुणही राज्याच्या हितासाठी कसे आवश्यक आहेत हे प्रजेला पटवून देता आले पाहिजे.
- १४) राजाने कृषी, वाणिज्य, संगीत, कला, साहित्य याक्षेत्रातील व्यक्तींना राजाश्रय द्यावा. कारण जनमाणसात त्यांचे आदराचे स्थान असते. त्यांच्याकडून राजाला मिळालेली पसंती राजाचे स्थान आणखी बळकट करते.

१५) राजाने केलेली अलौकिक कामगिरी कोणत्या-ना-कोणत्या मार्गांनी सतत लोकांच्या नजरेत राहिल असे पहावे.

१६) राजाने साम्राज्य विस्ताराचे धोरण स्वीकारावे. त्यासाठी साम, दाम, दंड, भेद या नीतीचा अवलंब करून आपले शक्तीप्रदर्शन करावे.

अशाप्रकारे मॅकियाव्हेलीने राजाला केलेला उपदेश हा राजाला अधिक संपन्न, सामर्थ्यवान व शक्तीशाली बनविण्यासाठी केला असून त्यातून मॅकियाव्हेली निरंकुश राजा तयार करू इच्छितो. पण ही निरंकुशता जनकल्याणासाठी व राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी असल्याने दिसून येते. त्यात स्वतःचा स्वार्थनाही. त्यामुळे या विचारांचे महत्व कायम आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ५

- १) राजाकडे कोणते गुण असावेत?
- २) राजाने कोणत्या गोष्टींना धक्का पोहचवू नये?
- ३) मनुष्य कोणत्या दोन कारणांनी दुसऱ्याच्या आज्ञा पाळतो?
- ४) मॅकियाव्हेलीने राजाला उपदेश कशासाठी केला?

३.२.५ मॅकियाव्हेली आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक

आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक असे मॅकियाव्हेलीला म्हटले जाते कारण मॅकियाव्हेलीने मध्ययुगातील रुढी, परंपरांचे खंडन करून आधुनिक व्यवहारवादी युगाचा पाया घातला. याबरोबरच त्याने मध्ययुगातील प्रचलित विचारांचा शेवट केला. आधुनिक राजकीय विचारांची मांडणी करताना त्यांनी महत्वाच्याबाबींचा पुरस्कार केला. शास्त्रीय अभ्यास पद्धतींचा वापर केला व राजकारणापासून विकृत धर्माला दूर केले.

१) मनुष्यनिर्मित कायद्याला मान्यता

मॅकियाव्हेलीने मनुष्यनिर्मित कायद्याचे अस्तित्व मान्य करून, दैवी कायदा नाकारला. मध्य युगात दैवी कायद्याना महत्वाचे स्थान होते व पाप-पुण्य, इहलोक-परलोक या कल्पनांवर ते आधारित होते. धर्म राजापेक्षा श्रेष्ठ होता. मॅकियाव्हेलीने राज्यनिर्मित कायद्याचे श्रेष्ठत्व मान्य करताना कायद्याची निर्मिती देवाने नाहीतर राजाने केली आहे. स्वर्गप्राप्ती हा त्याचा हेतू नसून, राज्यात राजाने केली आहे. स्वर्गप्राप्ती हा त्याचा हेतू नसून, राज्यात शांतता व सुव्यवस्था टिकवणे हा आहे असे स्पष्टीकरण केले.

२) सर्वश्रेष्ठ राज्यसंस्था

मध्ययुगात ईश्वराचा प्रतिनिधी म्हणून पोचला श्रेष्ठ समजण्यात येत होते. पण इटलीतील चर्चचे धर्मगुरू भ्रष्ट, चारित्र्यहीन व निरंकुश बनले चर्चमुळे अनैतिकता मोठ्या प्रमाणात वाढली अशी मॅकियाव्हेलीची पक्की धारणा होती.

यातून बाहेर पडण्यासाठी त्याने राज्यसंस्थेला सर्वश्रेष्ठ स्थान दिले समाजातील इतर सर्वसंस्थांना गौण स्थान देऊन, त्या सर्व आपल्या कार्याबाबत राजाला जबाबदार राहतील असे स्पष्ट केले. पोपचे महत्त्व नष्ट करून धर्मसंस्था ही राज्यसंस्थेच्या आधीन करण्याचे काम मॅकियाव्हेलीने केले.

३) राष्ट्र-राज्याच्या कल्पनेचा पुरस्कर्ता

राष्ट्र-राज्य हे सर्वोच्च किंवा अंतिम राज्य आहे, असे मॅकियाव्हेलीने मत होते राष्ट्र-राज्याचा पुरस्कार करणारा तो पहिला विचारवंत होता. राज्यात एकात्मता निर्माण करण्यासाठी समान रुढी, परंपरा, भाषा, धर्म व कायदे असावेत असे त्याचे मत होते. राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करणाऱ्या घटकांची त्याला जाणीव होती. त्यानेच राष्ट्र-राज्याच्या कल्पनेचा प्रथम पुरस्कार केला.

४) राज्याच्या शक्ती सामर्थ्यावर विश्वास

जनतेने राजाच्या आज्ञेचे पालन करावे. यासाठी व राज्य टिकविण्यासाठी शक्तीचा वापर करावा असे मॅकियाव्हेलीचे मत होते. शक्तीच्या वापराशिवाय राज्यात सुव्यवस्था राहू शकत नाही असे त्याचे मत होते. आधुनिक काळात जगातील सर्वच राष्ट्रे शक्तिसामर्थ्य वाढविण्यात गुंतलेली दिसतात.

५) व्यक्तिवादाचे बीजारोपण

राज्याला सर्वोच्च स्थान दिले असेल तरी शासकाने व्यक्तीच्या संपत्तीचे व जीवितोचे संरक्षण करावे असे त्याने म्हटले आहे. व्यक्तीगत बाबीचे अपहरण हा मोठा अपराध मानून, व्यक्तीची संपत्ती हडप करण्याचा अधिकार तो राजाला देत नाही. अशाप्रकारे व्यक्तिवादाचे समर्थन मॅकियाव्हेलीने केले.

६) ऐतिहासिक पद्धतीने विश्लेषण

धार्मिक दृष्टांतावरून सिद्धांताचे स्पष्टीकरण करणे अयोग्य व अव्यावहारिक आहे असे स्पष्ट करून मॅकियाव्हेलीने आपल्या सिद्धांताच्या स्पष्टीकरणासाठी ऐतिहासिक दाखले दिले आहेत. ही बाब पूर्णपणे दोषरहित नसली तरी पुढील विचारवंतांना एक नवी दिशा देते.

७) राजकारणापासून धर्म आणि नीतीची फारकत

राजाने धर्म व नीतीचा विचार न करता राज्य कायम स्वरूपी टिकविण्यासाठी कोणत्याही नैतिक-अनैतिक, योग्य-अयोग्य, साधनांचा वापर केला तरी तो न्यायच ठरेल असे मत मांडले. साधनांची नैतिकता त्याच्या साध्यावरून ठरवून मॅकियाव्हेलीने राज्याला धर्म आणि नैतिकतेच्या बंधनातून इतिहासात प्रथमच मुक्त केले.

८) मनुष्यनिर्मित राज्य

इतिहासातील प्रचलित सर्व सिद्धांत खोडून काढत राज्य ही दैवी संस्था नसून मनुष्यनिर्मित आहे असा विचार मॅकियाव्हेलीने मांडला. समाजात शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी राज्याची निर्मिती झाली आहे स्वर्गप्राप्तीसाठी नाही असे मत त्याने मांडले.

१) व्यावहारिक दृष्टीकोन

मॅकियाव्हेली आपले विश्लेषण करताना व्यावहारिकतेवर भर देतो. धर्म, नीतीच्या काल्पनिक व आध्यात्मिक साधनांवर विश्वास न ठेवता तो साध्य गाठण्याला महत्त्व देतो.

मॅकियाव्हेलीचे वरील सर्व विचार लक्षात घेऊन त्याला आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक असे संबोधले जाते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न ६

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- १) मॅकियाव्हेलीने कोणत्या कायद्याला मान्यता दिली?
- २) कोणत्या संस्थेला मॅकियाव्हेलीने सर्वोच्च स्थान दिले?
- ३) आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक असे कोणास म्हणतात?
- ४) मॅकियाव्हेलीने कशाचे बीजारोपण केले?

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- १) धर्मसुधारणा चळवळ - पोप व चर्च यांच्या भ्रष्ट व अनियंत्रित सत्ते विरुद्धची चळवळ
- २) पुनरुज्जीवन - ग्रीक विचारांची पुनर्मांडणी
- ३) इहलोक - जगाच्या संदर्भात व जगासंबंधी मानवाचा केलेला विचार
- ४) जीविताची - जीवनाची / आयुष्याची
- ५) दंडशक्ती - नियमभंगाबाबत शिक्षा देणारी सत्ता
- ६) फारकत - वेगवेगळे करणे
- ७) नास्तिक - ईश्वर न मानणारा
- ८) राजतंत्र - राजेशाही
- ९) प्रजातंत्र - लोकांचे राज्य
- १०) उपदेश - सल्ला देणे
- ११) धूर्तपणा - चाणाक्षपणा
- १२) गिळंकृत करणे - नाश करणे, आपल्यात सामावून घेणे
- १३) निरकूश - ज्याच्यावर कोणाचेही नियंत्रण नाही असा
- १४) राष्ट्र - एकतेची भावना जपणारा समूह

३.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न १

- १) मॅकियाव्हेलीचा जन्म इटलीतील फ्लॉरेंस या ठिकाणी १४६९ साली झाला.
- २) १) दि प्रिन्स २) डिस्कोर्सेस ऑफ लिव्ही
- ३) मॅकियाव्हेलीने अध्ययनासाठी ऐतिहासिक, निरीक्षणात्मक, वास्तववादी शास्त्रीय व तौलनिक पद्धतीचा वापर केला.
- ४) मॅकियाव्हेलीचे निधन २० जून १५२७ मध्ये झाले.

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

- १) मॅकियाव्हेलीच्यामते मनुष्य निसर्गतः स्वार्थी व दुष्ट प्रवृत्तीचा असतो.
- २) मनुष्याला आपल्या जीविताच्या व संपत्तीच्या संरक्षणाची सर्वात जास्त भीती वाटते.
- ३) राजाने प्रजेवर दंडशक्तीच्या भीतीने राज्य करावे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

- १) मॅकियाव्हेलीने राजकारणाची धर्म व नैतिकतेपासून फारकत केली.
- २) नैतिकतेचे दोन प्रकार १) व्यक्तिगत नैतिकता आणि २) जन किंवा लोकनैतिकता होय.
- ३) मॅकियाव्हेलीच्या मते राज्य मानवाने निर्माण केले.
- ४) व्यक्तीचे कल्याण राज्यच करू शकते असे मॅकियाव्हेलीला वाटते.
- ५) मॅकियाव्हेलीने राज्याच्या निर्मिती संबंधीचा दैवी सिद्धांत खोडून काढला.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

- १) मॅकियाव्हेलीने आदर्श राज्याच्या स्पष्टीकरणासाठी शासनसंस्थेचे वर्गीकरण केले आहे.
- २) प्रजातंत्रात व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास करण्याची संधी व त्यासाठी अनुकूल परिस्थिती मिळते म्हणून ते श्रेष्ठ असते.
- ३) राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी राजाने न्याय अन्याय, योग्य-अयोग्य वा नैतिक-अनैतिक अशा कोणत्याच गोष्टीकडे लक्ष देऊ नये.
- ४) ज्या देशात स्वार्थ शिगेला पोहचला असेल, व्यक्ती हिताकडे जास्त लक्ष असेल, चारित्र्यहीन प्रजा व भ्रष्टाचार असेल अशा देशात निरंकुश राजतंत्र पाहिजे.
- ५) मॅकियाव्हेली सर्वात कट्टर विरोधक कुलीन तंत्र या शासन पद्धतीचा होता.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ५

- १) राजाकडे सिंहाचे क्रौर्य व कोल्ह्याचा धूर्तपणा हे गुण असावेत.

- २) राजाने प्रजेच्या संपत्तीला व स्त्रीच्या स्त्रीत्वाला/ चारित्र्याला धक्का पोहचवू नये.
- ३) मनुष्य १) भिती २) भिती या दोन कारणांनी दुसऱ्याच्या आज्ञा पाळतो.
- ४) मॅकियाव्हेलीने राजाला अधिक संपन्न, सामर्थ्यवान व शक्तीशाली बनविण्यासाठी उपदेश केला.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ६

- १) मॅकियाव्हेलीने दैवी कायदा नाकारून मनुष्यनिर्मित कायद्याला मान्यता दिली.
- २) मॅकियाव्हेलीने सर्वात श्रेष्ठ स्थान राज्यसंस्थेला दिले.
- ३) आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक असे मॅकियाव्हेलीस म्हणतात.
- ४) मॅकियाव्हेलीने व्यक्तिवादाचे बीजारोपण केले.

३.५ सारांश

मॅकियाव्हेलीने निरीक्षणात्मक, शास्त्रीय व वास्तवादी अध्ययन पद्धतीने आपले राजकीय विचार स्थिर करताना, पारंपरिक अध्ययनातील अतिधार्मिकता नाकारली. धार्मिकतेतून राजकीय तत्वज्ञानास मुक्त करताना जे प्रत्यक्ष अनुभवता येते, अशाच आधारांवर निष्कर्ष काढण्याची पद्धती वापरली. इटलीची तत्कालीन परिस्थिती पाहूनच मनुष्य स्वभावतःच स्वार्थी व दुष्ट असतो अशा निष्कर्षापर्यंत तो पोहचला पण अशा मनुष्यास स्वतःच्या जीविताच्या व संपत्तीच्या संरक्षणासाठी राज्यसंस्थेची आवश्यकता निर्माण झाली. या गरजेतून राज्यसंस्थेची निर्मिती झाली, हे प्रतिपादन करताना त्यासंबंधीचा दैवी सिद्धांत मॅकियाव्हेली खोडून काढतो.

राजकारणाची धर्म आणि नैतिकतेपासून फारकत करून मॅकियाव्हेली आधुनिक विचारवंतांच्या पंक्तीत येतो. नैतिकतेला व धार्मिकतेला तो राज्याचा आधार मानायला तयार नाही. राज्याच्या हितासाठी राजाला अनैतिक व अधार्मिक कार्य करण्याची तो मुभा देतो. राजा कायद्याचा निर्माता असल्याने तो कायद्याच्या सीमेबाहेर असतो आणि नैतिकतेसंबंधी कायेदबनवले तर तो नैतिकतेच्या सीमेबाहेर असतो. असे स्पष्ट करून, मॅकियाव्हेली निरंकुश राजाचे समर्थन राज्यसंस्थेच्या सुरक्षिततेसाठी करताना दिसतो. राज्यसंस्था स्थिर होण्यासाठी राजाने कशाप्रकारे वर्तन करावे याविषयी मॅकियाव्हेली राजाला उपदेश करतो. त्याच्यामते राजाने नैतिक-अनैतिक, न्याय-अन्याय, योग्य-अयोग्य अशा कोणत्याही साधनांचा वापर करून राज्याचे संरक्षण व सामर्थ्य यामध्ये वाढ करावी.

राज्यसंस्था मानव निर्मित आहे त्याने हे स्पष्ट केले. मनुष्य निर्मित कायद्यांना मान्यता व दैवी कायद्यांना नाकारणारा मॅकियाव्हेली आधुनिक युगातील पहिला विचारवंत आहे. राज्यसंस्थेला सर्वश्रेष्ठ स्थान देतानाच व्यक्तिवादाचे समर्थन मॅकियाव्हेली करतो. राज्याच्या शक्ती सामर्थ्यावर विश्वास ठेवून अंतिम राज्य म्हणजे राष्ट्र-राज्य होय अशी संकल्पना मांडणारा तो पहिला विचारवंत आहे. अशा प्रकारे आधुनिक राज्यशास्त्राला पोषक ठरणान्या अनेक संकल्पनांची मांडणी सर्वप्रथम मॅकियाव्हेलीने केली म्हणून त्याला आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक असे संबोधले जाते.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे सविस्तर लिहा.

- १) मॅकियाव्हेलीच्या मनुष्यस्वभावासंबंधी विचारांचे विश्लेषण करा.
- २) आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक म्हणून मॅकियाव्हेलीचे योगदान विषद करा.
- ३) मॅकियाव्हेलीचे शासनाचे वर्गीकरण स्पष्ट करा.

ब) टीपा लिहा.

- १) राजकारणाची धर्म व नैतिकतेपासून फारकत व मॅकियाव्हेली.
- २) मॅकियाव्हेलीने राजाला केलेला उपदेश.

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) काणे प. सि. - काही प्रमुख राज्यशास्त्रज्ञ
- २) गर्दे दि. का - पाश्चात्य राजकीय विचारप्रवाह
- ३) शृंगारपुरे अरविंद - पाश्चिमात्य राजकीय विचारक
- ४) नांदेकर व. गो. - राजकीय विचार आणि विचारवंत
- ५) देवरे पी. डी., निकुंभ डी. एस. - पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत
- ६) पाटील बी.बी. - पाश्चात्य राजकीय विचार

घटक ४ माँतेस्क्यू

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ माँतेस्क्यूचा जीवन परिचय व ग्रंथरचना

४.२.२ माँतेस्क्यूच्या विचारांवरील प्रभाव

४.२.३ माँतेस्क्यूची अध्ययन पद्धती

४.२.४ माँतेस्क्यूची सत्ता विभाजनाची संकल्पना

४.२.५ माँतेस्क्यूचे स्वातंत्र्याबद्दलचे विचार

४.२.६ शासनाचे विविध प्रकार

४.२.७ माँतेस्क्यूचे भौतिक वातावरणाचा राष्ट्रीय जीवनमानावर होणाऱ्या परिणामांविषयीचे विचार

४.२.८ मूल्यमापन

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ इ.

४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास-

- अभिजात पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत व फ्रेंच राजकीय तत्त्वज्ञ माँतेस्क्यूच्या विचारांची माहिती मिळेल.
- माँतेस्क्यूने मांडलेला सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत कसा आहे याची माहिती मिळेल.
- माँतेस्क्यूचे स्वातंत्र्यविषयक विचार लक्षात येतील.
- सत्ता आणि स्वातंत्र्य यांचे संबंध कसे असतात हे समजतील.

४.१ प्रास्ताविक

सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत मांडणारा, व्यक्तीस्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता, कायद्याचे विवेचन करणारा अशी ओळख असणारा फ्रान्सचा राजकीय तत्त्वज्ञ, विचारवंत म्हणजे चार्लस लुई माँतेस्क्यू होय. उपरोधात्मक मांडणी करणारा एक लेखक व साहित्यिकही म्हणून त्याची ओळख आहे. माँतेस्क्यूच्या 'स्पिरिट ऑफ द लॉज' या ग्रंथामुळे राजकीय विचारात फार मोलाची भर पडली. या ग्रंथाच्या माध्यमातून त्याने सत्ता विभाजन, शासनप्रकार, स्वातंत्र्य या बद्दल आपले विचार व्यक्त केले आहेत. भौतिक परिस्थितीचा शासनावर होणाऱ्या परिणामाविषयक त्याने आपले मत व्यक्त केले आहे.

सत्ता विभाजन सिद्धांत, स्वातंत्र्याची संकल्पना, शासन प्रकार या घटकांविषयी माँतेस्क्यूने मांडलेले विचार अभ्यासता येतील.

४.० विषय विवेचन

४.२.१ माँतेस्क्यूचा जीवन परिचय व ग्रंथरचना

प्रसिद्ध फ्रेंच राजकीय तत्त्वज्ञ चार्लस लुई माँतेस्क्यू याचा जन्म बॉर्दोजवळच्या ला ब्रेद येथे इ.स. १६८९ साली झाला. सरदार घराण्यात जन्माला आलेल्या माँतेस्क्यूचे शिक्षण तत्कालीन प्रथेनुसार लॅटीन भाषेत झाले. कायद्याची पदवी मिळविल्यानंतर १७०९ ते १७१३ या काळात त्याने पॅरिस येथे कायद्याचा शिकाऊ उमेदवार म्हणून काम केले. बॉर्दोज येथील स्थानिक न्यायालयात सदस्य म्हणून व पुढे अध्यक्ष म्हणून त्याने काम केले. १७१६ मध्ये त्याला चुलत्याची सरदारकी वारसा हक्काने मिळाली. फ्रेंच अकादमीवर १७२८ मध्ये त्याची नियुक्ती झाली. ब्रिटिश रॉयल सोसायटी सदस्यत्व त्याला लाभले. तत्त्वज्ञ, विधिवेत्ता म्हणून नावलौकिक मिळालेल्या माँतेस्क्यूचा मृत्यू १० फेब्रुवारी १७५५ रोजी झाला.

माँतेस्क्यूने कायद्याच्या व आपल्या सूक्ष्म निरीक्षणाच्या द्वारा अभ्यासपूर्ण लेखनकार्य केले. 'द पर्शियन लेटर्स' (इ.स. १७२३) 'कन्सिडरेशन ऑन द ग्रेटनेस अँड डिसे ऑफ द रोमन (१७३४) व 'स्पिरिट ऑफ द लॉज' (इ.स. १७४८) ही त्याची काही महत्त्वाची ग्रंथसंपदा होय.

'द पर्शियन लेटर्स'मध्ये युरोपमधील व फ्रान्समधील समाज, धर्म, नीती, तत्त्वज्ञान यासारख्या घटकांवरील अत्यंत उपहासपूर्ण मीमांसा माँतेस्क्यूने केली आहे.

इ.स. १७२८ नंतर युरोपभर केलेल्या प्रवासानंतर रोमन साम्राज्याच्या उदयास्ताची मीमांसा करणारा ग्रंथ लिहिला. इ.स. १७४८ मध्ये माँतेस्क्यूचा प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ म्हणजे 'स्पिरिट ऑफ द लॉज' होय. या ग्रंथामुळे राजकीय क्षेत्रात माँतेस्क्यूची वेगळी ओळख झाली. वैचारिक, राजकीय व न्यायाच्या क्षेत्रात या ग्रंथाचा विशेष प्रभाव पडलेला होता. सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत शासनाचे प्रकार इत्यादींच्या अभ्यासपूर्ण मांडणीमुळे आजही हा ग्रंथ तितकाच महत्त्वाचा मानला जातो.

४.२.२ माँतेस्क्यूच्या विचारांवरील प्रभाव

राज्यशास्त्राचा जनक अँरिस्टॉटल याच्या विचारांचा काही अंशी प्रभाव माँतेस्क्यूवर पडलेला आढळतो. अनुभव, निरीक्षण, वास्तववादता या घटकांवर भर देऊन अँरिस्टॉटलने आपले विचार

मांडले. त्याच पद्धतीने माँतेस्क्यूने तत्कालीन अस्तित्वात असणाऱ्या सार्वभौमत्वाच्या आदर्शवादी कल्पनांना विरोध केला. ऑरिस्टॉटलने निर्देशित केलेल्या सत्ता विभाजनाच्या विचारांना विकसित करण्याचे कार्य माँतेस्क्यूने केले. राजसत्ताक शासनपद्धतीला दोघेही पसंती दर्शविताना दिसतात. लॉक सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचा पुरस्कर्ता होता. त्याच्या या विचारांचा आधार घेऊनच पुढे माँतेस्क्यूने 'सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत' आपल्या स्पिरिट ऑफ लॉज या ग्रंथांत मांडला व तो सिद्धांत संपूर्ण जगभर प्रसिद्ध झाला.

माँतेस्क्यूच्या सर्वच विचारसरणीमागे फ्रान्समधील १४ व्या लुईच्या कारकिर्दीची चिकित्सिक पार्श्वभूमी आहे. त्याच प्रमाणे ब्रिटिश शासनसंस्था आणि उदारमतवाद यांचाही प्रभाव त्यांच्या विचारांवर जाणवतो.

४.२.३ माँतेस्क्यूची अध्ययन पद्धती

माँतेस्क्यू हा १८ व्या शतकातील असा पहिला राजकीय विचारवंत होता की, ज्याने समस्या निराकरण करण्यासाठी पारंपरिक पद्धतींवर भर न देता वैज्ञानिक पद्धतीचा स्वीकार केला. ऐतिहासिक घटनाक्रमांचा प्रत्यक्षात वास्तविकदृष्टीकोनातून अभ्यासावर माँतेस्क्यूने भर दिला. त्याच्या या अध्ययन पद्धतीचा प्रभाव त्याने लिहिलेल्या ग्रंथलेखनामध्ये आढळतो. माँतेस्क्यूला त्याच्या या अध्ययन पद्धतीमुळे 'आधुनिक ऐतिहासिक संशोधनाचा जनक' असे म्हटले जाते.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

रिकाम्या जागा भरा.

- १) 'सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत' ..... मांडला?

अ) माँतेस्क्यू	ब) ऑरिस्टॉटल	क) प्लेटो	ड) ग्रीन
----------------	--------------	-----------	----------
- २) माँतेस्क्यूने ..... ग्रंथ लिहिला?

अ) रिपब्लिक	ब) दि प्रिन्स
क) स्पिरिट ऑफ द लॉज	ड) लेव्हिएथन
- ३) माँतेस्क्यू हा ..... देशाचा राजकीय तत्वज्ञ होता?

अ) इंग्लंड	ब) अमेरिका	क) फ्रान्स	ड) इटली
------------	------------	------------	---------
- ४) माँतेस्क्यूने पारंपरिक पद्धतीवर भर न देता ..... पद्धतीचा स्वीकार समस्या निराकरणासाठी वापरली?

अ) समाजशास्त्रीय	ब) पारंपरिक	क) वैज्ञानिक	ड) यापैकी नाही.
------------------	-------------	--------------	-----------------
- ५) 'स्पिरिट ऑफ द लॉज' हा ग्रंथ ..... साली प्रसिद्ध झाला.

अ) १७४८	ब) १९५०	क) १७८९	ड) १८५७
---------	---------	---------	---------

४.२.४ माँतेस्क्यूची सत्ता विभाजनाची संकल्पना

माँतेस्क्यूचा 'स्पिरिट ऑफ द लॉज' हा ग्रंथ इ. स. १७४८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. विधिनियमांचे तात्विक अधिष्ठान आणि स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी विशिष्ट उपाययोजना यांची विस्ताराने चर्चा या ग्रंथात माँतेस्क्यूने केली आहे.

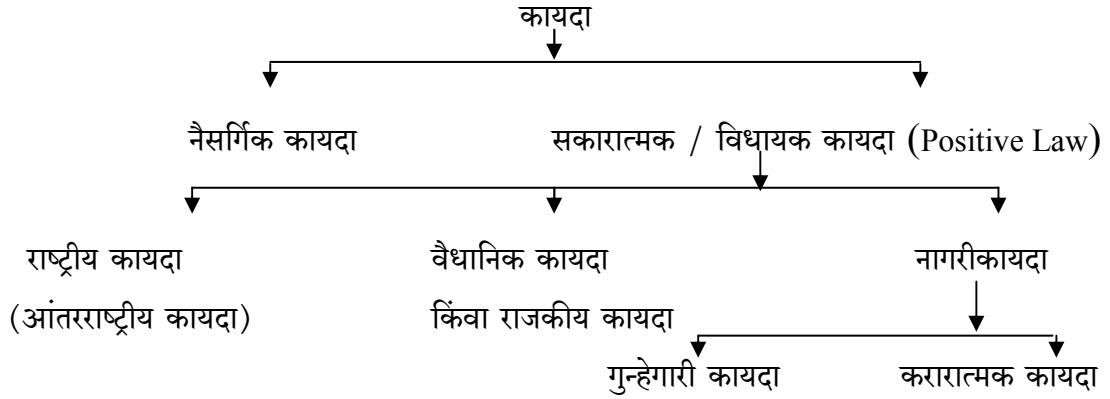
कायदा म्हणजे साधारणपणे एक नियम आज्ञा किंवा निर्बंध, कायद्याचे पालन हा नितिमत्तेचा एक भाग आहे. मात्र माँतेस्क्यू कायद्याची व्याख्या अतिशय व्यापकपणे करतो, "जगातील वस्तूंचे परस्पर संबंध आणि त्यामागील कार्यकारणभाव व्यक्त करणारे नियम म्हणजे कायदा किंवा विधीनियम होय." कार्यकारण व परिणाम या नैसर्गिक सिद्धान्तानुसार कायदा असे तो म्हणतो. मनुष्य निर्मित कायद्याव्यतिरिक्त निसर्गनियमित कायद्याद्वारे चालू असणाऱ्या या क्रिया-प्रक्रियांचा प्रभाव समाजावर, संस्थावर अगदी मानवनिर्मित कायद्यांवरही असतो असे माँतेस्क्यूचे मत आहे.

समाजपूर्व अवस्थेत मनुष्य हा एकाकी, भिन्ना, घाबरट स्वभावाचा होता. तो आपल्या नैसर्गिक प्रवृत्ती नुसार स्वतःचे संरक्षण करी व आपली उपजिविका चालवत असे. याच त्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीतून एका मानवाचा दुसऱ्या मानवाशी म्हणजेच इतरांशी संबंध येऊन क्रियाप्रक्रिया चालत असे. या क्रिया-प्रक्रियांचे नियमन म्हणजे समाज अस्तित्वात येण्यापूर्वीचे कायदे होत.

नंतरच्या काळात मानवाने समाजनिर्मिती केली. 'शासन' या घटकाची व्यवस्था निर्माण करून या घटकाद्वारे घालून दिलेले व अमलात आलेले नियमन म्हणजे कायदे ठरले. कायदा किंवा विधी हा समजा भौतिक परिस्थिती आणि त्यांच्या गरजा व परंपरा यांच्यातील परस्परसंबंधांच्या निर्देशक असतो आणि त्याची प्राथमिक अभिव्यक्ती शासनसंस्थेच्या रूपात होते असे माँतेस्क्यू म्हणतो.

संपूर्ण जगाचा जो काही सर्व कारभार चालतो तो कायद्याद्वारे, धार्मिक कायदे हे लोक दैवी नियम म्हणून पाळतात पण कायदे मंडळाचे कायदे हे लोक सामाजिक बंधन म्हणून पाळतात. लोक प्रगत होत असताना वैयक्तिक विरुद्ध सामूहिक असा काही वेळा संघर्ष निर्माण होतो. अशावेळी सकारात्मक कायद्याची गरज भासते. मात्र हा कायदा विविध देशातील सर्व समाजात लागू होईल असे काही म्हणता येणार नाही. असे कायदे ताठर नसतात. किंबहुना ते वेळ-काळ परत्वे बदलत असतात असे माँतेस्क्यूचे मत आहे.

कायद्याचा अर्थ स्पष्ट करताना माँतेस्क्यूने कायद्यात प्रामुख्याने तीन प्रकार असतात असे माँतेस्क्यूचे सांगतो. कायदा म्हणजे मानवी विवेकाचे स्थूलमानाने प्रतिकच असे त्याचे मत आहे. खालील आकृतीवरून कायद्याचे तीन प्रकार अभ्यासता येतील.

मानवास जन्मतः जे अधिकार प्राप्त होतात त्याचा अंतर्भाव नैसर्गिक कायद्यात होतो. मात्र सकारात्मक किंवा विधायक कायदे हे मानव निर्मित असतात. सकारात्मक कायद्याचे (Positive Law) तीन प्रकार माँतेस्क्यू पाडतो. पहिल्या प्रकारचे कायदे हे आंतरराष्ट्रीय कायदे होय. राज्याराज्या मधील व्यवहाराचे नियमन या कायद्याद्वारे होत असते. सत्ता व जनता यांचे संबंध निश्चित करण्याचे काम राजकीय कायद्यामुळे होत असते. सत्तने घेतलेल्या निर्णयांची कायदारूपाने अंमलबजावणी करण्याचे कार्य जनता करत असते, राजकीय कायद्यामध्ये घटनात्मक कायदे, सार्वजनिक कायदे आणि प्रशासकीय कायदे यांचा समावेश होतो. कायद्याच्या तिसरा प्रकार म्हणजे नागरी कायदा होय. जनतेच्या परस्पर संबंधातील नियमन करण्याचे कार्य नागरी कायदा करत असतो. नागरी कायदे राजकीय अधिकार असलेल्या सार्वभौम व्यक्तिकडून प्रतिनिधिक विधान मंडळाकडून किंवा सर्व जनतेकडून मंजूर करून घ्यावे लागतात.

माँतेस्क्यूच्या मते कायदे हे त्या देशाची परिस्थिती, भूमी या घटकांना अनुरूप असे पाहीजेत. त्या देशातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थिती, तिथल्या जनतेची वैचारिक सामर्थ्य याचे पडसाद त्या देशाच्या कायद्यामध्ये उमटले पाहीजेत. माँतेस्क्यूच्या कायद्याविषयक या संकल्पनांच्या माध्यमातून राज्यशास्त्राचा नव्हे तर सर्व सामाजिक शास्त्रांचा अंतर्भाव यात होताना दिसतो.

राज्यघटना हा एक मानवनिर्मित कायदा आहे. लोकहित साधणाऱ्या सर्व कायद्याचे ते उगमस्थान आहे. राज्यघटनेमुळे कायदे करण्याची व ती अंमलात आणण्याची यंत्रणा प्रस्थापित होते. ही यंत्रणा म्हणजेच शासन होय. शासनाशिवाय नागरिकास राष्ट्र जीवन व्यतीत करता येत नाही. कारण शासनाने निर्माण केलेल्या व्यवस्थेशिवाय नागरिक शांततापूर्ण मार्गाने जीवन जगू शकत नाही. शासनाला या साठी तीन प्रकारची कामे करावी लागतात विधिनियम तयार करणे, कायद्याची अंमलबजावणी करणे व न्याय निवाडा करणे एकाच सत्ताधारी व्यक्ती किंवा व्यक्ती समूहाकडे ही तिनीही कार्ये केंद्रित झाल्यास व्यक्तीस्वातंत्र्यास धोका पोहचू शकतो.

इंग्लंडमधील पार्लमेंटरी पद्धतीचे निरीक्षण करून फ्रान्समधील अनियंत्रित राजेशाहीची भूमिका माँतेस्क्यूच्या लक्षात आली. राजकीय स्वातंत्र्य हे बहुकेंद्री असेल तर ते व्यवस्थित जनतेस उपभोगता येते हे त्याच्या लक्षात आले. त्याच्या मते तीन प्रमुख शासकीय विभागांमधील अधिकारांचे विभाजन ही राजकीय स्वतंत्रतेचा मूलभूत पाया आहे तो म्हणतो, एका विभागाच्या अधिकारावर इतर विभागांचे नियंत्रण असणे आवश्यक आहे.

एकंदरितच या विचारांवरून त्याने आपल्या “स्परिट ऑफ द लॉज” या ग्रंथात सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत मांडला. नागरिकांचे स्वातंत्र्य अबाधित रहावे यासाठी सत्ताविभागणीची पद्धती त्याने सांगितली आहे. प्रत्येक शासनव्यवस्थेत कायदे मंडळ म्हणजे कायदा तयार करणारी, कार्यकारी मंडळ म्हणजे प्रत्यक्षात कायद्याची अंमलबजावणी करणारी व न्यायदान करणारी न्यायमंडळ यंत्रणा असते. यापैकी कोणत्याही दोन यंत्रणा एकत्र येऊन कार्य करू लागल्या तर व्यक्तिस्वातंत्र्य संपुष्टात येऊ शकते. असे माँतेस्क्यू म्हणतो. अधिकारांचे नियंत्रण आणि समतोलपणा यांच्यामुळे कायदेशीर शासनसंस्था ही जुलमी शासनव्यवस्था ठरू शकत नाही. त्यामुळे या तिन्ही सत्ता शाखांची कामे एकमेकांपासून स्वतंत्र ठेवणे महत्वाचे ठरते असे माँतेस्क्यूचे मत आहे. कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ एकत्र आले तर त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच होतो. न्यायमंडळ व कार्यकारी मंडळ एकत्र आले तर जनतेच्या स्वातंत्र्यास धोका निर्माण होऊन न्यायाधीश हुकूमशाही होऊ शकतो व कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ एकत्र आले तेथे जनतेवर जुलूमशाही निर्माण होऊ शकते. म्हणून या तिन्ही शाखांचे विभाक्तीकरण, एकमेकांपासून स्वतंत्र असणे महत्वाचे ठरते. यामुळे शासन व्यवस्थितरित्या कार्य करून प्रजाही आपले स्वातंत्र्य निश्चित उपभोगू शकते.

राजकीय अधिकाऱ्यांच्या अधिकारावर मर्यादा घालण्यासाठी शासनाच्या वेगवेगळ्या विभागांच्या अधिकाराचा वियोग-सेपरेशन करणे त्यांच्या अधिकारांवर नियंत्रण ठेवणे आणि त्यांच्या अधिकाराची समतोलता राखणे याचे स्पष्टीकरण राज्यघटनेत करण्याची आवश्यकता असते, असे माँतेस्क्यू म्हणतो. मात्र यासाठी तो लिखित राज्यघटना असावी असे विचार व्यक्त करतो.

जनतेने विचारपूर्वक पात्र, योग्य अशा प्रतिनिधींची निवड करावी. जेणेकरून असे प्रतिनिधी विचार-विनिमय व चर्चेद्वारा योग्य कायद्याची निर्मिती करू शकतील असे मत माँतेस्क्यू मांडतो. योग्य पद्धतीच्या कायदेनिर्मितीमुळे कार्यक्षम सत्ता निर्माण होते त्यामुळे सत्ताविभागणीच्या सिद्धांतामध्ये माँतेस्क्यू फक्त शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळ याबरोबरच लिखित राज्यघटना, योग्य लोकप्रतिनिधी व समजूतदार जनता या घटकांचाही विचार करतो यावरून त्याचा सत्ता केंद्रीकरणास असणारा विरोध लक्षात येतो.

माँतेस्क्यूच्या सत्ता विभाजन सिद्धांताचे मूलभूत तत्व आहे. “शह आणि समतोल” (Check and balance) सत्तेच्या वापरावर नियंत्रण ठेवण्याचा एक उपाय म्हणजे शासनसंस्थेच्या तीन शाखात विभागणी होय. प्रत्येक शाखेची सत्ता मर्यादित करणे व प्रत्येक शाखेने आपल्या शाखेवर आपल्या शाखेवर कोणाचे आक्रमण होऊ नये या बद्दल दक्ष राहिलेतर आपोआप तिन्ही शाखांमध्ये समतोल निर्माण होईल. म्हणजेच शासनाच्या सर्व शाखांचे एकमेकावर दडपण राहिले या तत्वालाच “शह व समतोल” असे म्हटले जाते. अशा तऱ्हेने शासनाच्या तिन्ही घटकांचा विभाजनाचा सिद्धांत माँतेस्क्यू स्पष्ट करतो.

माँतेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत म्हणजे आधुनिक लोकशाहीचा महत्वाचा आधार मानला जातो. माँतेस्क्यूने मांडलेल्या अधिकारांच्या विभाजनाच्या तत्वाची जाण अमेरिकन राज्यघटना लिहिणाऱ्या राजकीय तज्ज्ञांनी ठेवली होती. त्यांच्या मते असे विभाजन म्हणजे स्वतंत्र शासनव्यवस्थेचे नितिचन आहे.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-२

रिकाम्या जागा भरा.

- १) राज्यघटना हा ..... निर्मित कायदा आहे.
अ) दैवी ब) सामाजिक करार
क) मानव ड) वैधानिक
- २) सर्व कायद्याचे उगमस्थान म्हणजे .....
अ) राज्यघटना ब) विधीमंडळ क) न्यायमंडळ ड) शासन
- ३) “जगातील वस्तूंचे परस्परसंबंध आणि त्या मागील कार्यकारणभाव व्यक्त करणारे नियम म्हणजे कायदा होय” ही व्याख्या ..... ने केली.
अ) प्लेटो ब) मॅकियाव्हेली क) हॉब्स ड) मॉंतेस्क्यू
- ४) मॉंतेस्क्यूकालीन फ्रान्समध्ये ..... शासनपद्धती अस्तित्वात होती.
अ) लोकशाही ब) संसदीय
क) अनियंत्रित राजेशाही ड) साम्यवादी
- ५) “शह आणि समतोल” हा सिद्धांत
अ) सत्ताविभाजन ब) दैवी
क) सामाजिक करार ड) यापैकी नाही
- ६) सत्ता विभाजन सिद्धांत ..... महत्वाचा आधार मानला जातो.
अ) राजेशाहीचा ब) हुकूमशाहीचा
क) अल्पजनशाहीचा ड) लोकशाहीचा

४.२.५ स्वातंत्र्याबद्दलचे विचार

मॉंतेस्क्यू हा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता होता. इ.स. १७५८ ते १७३१ या काळात इंग्लंड मध्ये वास्तव्यास असणाऱ्या मॉंतेस्क्यूने तेथील शासन व्यवस्थेची, जनतेच्या स्वातंत्र्याचे बारकाईने निरीक्षण केले होते. या उलटत्याच्या स्वतःच्या फ्रान्स देशात मात्र चौदाव्या लुईची हुकूमशाही राजवट अस्तित्वात होती. आस्थिरता, दहशत या गोष्टी समाजमनावर दडपण आणत होत्या. त्यामुळे इंग्लंड मधील अनुभवलेल्या अभ्यासलेल्या व्यक्तिस्वातंत्र्याविषयीची भूमिका त्याला भावली व यातूनच त्याने ‘स्वातंत्र्य’ या संकल्पनेविषयी आपले अभ्यासपूर्ण विचार व्यक्त केले.

स्वातंत्र्यासंबंधी मॉंतेस्क्यूने विविध संकल्पना मांडलेल्या आहेत. त्यांच्या मते, जुलमी सत्ताधाऱ्याला विरोध करण्याचा त्याला पदावरून दूर करण्याचा अधिकार म्हणजे स्वातंत्र्य होय. नंतर तो म्हणतो की, आपल्या देशातील व्यक्तीचेच आपल्यावर राज्य असावे म्हणजे ही इच्छाही

स्वातंत्र्याचा निर्देश करू शकते. अशा अनुषंगाने स्वातंत्र्याचा निर्देश करू शकते. अशा अनुषंगाने स्वातंत्र्याबाबत माँतेस्क्यू अतिशय संवेदनपूर्वक बोलतो. त्याच्या दृष्टीने इतर कोणत्याही पद्धतीपेक्षा लोकसत्ताक शासनसंस्थेत लोकांच्या विचारांना अधिक वाव मिळतो.

राजकीय स्वातंत्र्य म्हणजे अनियंत्रितपण वागण्याचा परवाना असा अर्थ नसून कायद्याच्या मर्यादित हवे ते करण्याचा अधिकार म्हणजे स्वातंत्र्य होय. ज्या राज्यपद्धतीत राजकीय स्वातंत्र्याला मुभा असते. तिथे प्रत्येक व्यक्ती कायद्याच्या चौकटीत आपले अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य उपभोगू शकते. विधी नियमांना अधोरेखित करीत माँतेस्क्यू व्यक्ती स्वातंत्र्यास प्राधान्य देतो व व्यक्तीच्या गुलामगिरीस कडकडून विरोध करतो.

सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आणि स्वातंत्र्य

माँतेस्क्यूने आपल्या सत्ताविभाजनाच्या सिद्धांतामध्ये शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळ या तिन्ही घटकांच्या विभागणी द्वारा नागरिकांचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवले आहे. इंग्लंड मधील वास्तव्यास त्याने तेथील पार्लमेंटचा कारभार, लोकप्रतिनिधी व स्वतंत्र जनता अभ्यासून सत्ताविभाजन सिद्धांत मांडला.

सत्ताविभाजन सिद्धांत हा फक्त शासनासाठी मर्यादित नसून तो व्यक्तीस्वातंत्र्यावर भर देणारा आहे. कारण शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ या तिन्हीपैकी कोणतेही दोन घटक जर एकत्रित आले किंवा हे तिन्हीपैकी एकत्र आले तर व्यक्तीस्वातंत्र्याची कुचंबना होऊन जुलूमशाही प्रस्थापित होईल असे माँतेस्क्यू म्हणतो व म्हणूनच तो “शह आणि समतोल” या तत्वाला प्राधान्य देतो. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळ हे घटक आपआपल्या मर्यादित राहिले व सर्व घटकांचे एकमेकांवर आवश्यक ते दडपण राहिले तर ‘शह व समतोल’ हे तत्व अस्तित्वात येईल व खऱ्या अर्थाने व्यक्तिस्वातंत्र्य अबाधित राहण्यास मदत होईल असे माँतेस्क्यू म्हणतो.

‘व्यक्तिस्वातंत्र्य’ अबाधित ठेवण्यासाठी जोपासण्यासाठी नागरिकांना आपल्या मतदानाचा अधिकार अतिशय योग्य व सूज्ञपणे वापरला पाहिजे कारण योग्य लोकप्रतिनिधी हा चांगल्या प्रकारे, विचार पूर्वक उचित कायद्याची निर्मिती करून लोकशाही अधिक कार्यक्षम करू शकतो असे तो म्हणतो. त्यामुळे माँतेस्क्यूने शासन व्यवस्थेमध्ये महत्वाचे काम बजावणाऱ्या लोकप्रतिनिधी निवडी बाबत जनतेस जागरूक राहण्यास सांगितले आहे.

अशाप्रकारे माँतेस्क्यूच्या शासन व्यवस्थेशी निगडीत असणाऱ्या सत्ता विभाजनाच्या संकल्पनेच्या मूळाशी व्यक्तिस्वातंत्र्य हा मुख्य केंद्रबिंदू आहे हे लक्षात येते. सत्तेचे केंद्रीकरण झाले तर व्यक्तिस्वातंत्र्य राहत नाही त्यामुळे सत्तेच्या विभाजनाद्वारे व्यक्तिस्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्याची भूमिका माँतेस्क्यू स्पष्ट करतो.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-३

रिकांम्या जागा भरा.

१) माँतेस्क्यू हा ..... पुरस्कर्ता होता.

३) **एकतंत्री सत्ता:** ज्या शासनसंस्थेचा कारभार एकाच व्यक्तीच्या लहरीप्रमाणे कायद्याविना चालतो. त्यास एकतंत्री सत्ता किंवा राज्यपद्धती असे म्हणतात. एकतंत्री शासनव्यवस्थेमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याची गळचेपी होते. माँतेस्क्यूच्या मते, मुळात ही एकतंत्री सत्ता ही अनिर्बंध असते व तिचे स्वरूप भ्रष्टाचारी असते.

या तिन्हीशासन व्यवस्थेच्या प्रकाराबाबत माँतेस्क्यूने आपले विचार व्यक्त केले आहेत.

राज्याच्या आकारावरून माँतेस्क्यू शासनव्यवस्थेचा प्रकार स्पष्ट करतो. लोकशाही शासनव्यवस्था ही लहान आकाराच्या राज्यांसाठी उपयुक्त ठरते मोठ्या आकाराच्या राज्यासाठी एकतंत्री शासन पद्धती अनुकूल ठरू शकते. असे माँतेस्क्यूचे मत आहे. राज्याराज्यातील आंतरराष्ट्रीय संघर्षापेक्षा चढाओढीपेक्षा तो आंतरराष्ट्रीय न्यायिकतेला, सहिष्णूतेला प्राधान्य देतो.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-४

रिकाम्या जागा भरा.

- १) माँतेस्क्यू सर्व शासन पद्धतीमध्ये ..... शासन पद्धतीस प्राधान्य देतो.
अ) लोकसत्ताक   ब) राजसत्ताक   क) एकतंत्री सत्ता   ड) राजेशाही
- २) एका व्यक्तीच्या हातात असलेले सरकार म्हणजे ..... शासन पद्धती होय.
अ) एकतंत्री   ब) राजसत्ताक   क) लोकशाही   ड) यापैकी नाही
- ३) एकतंत्री सत्ता ही ..... असते.
अ) निर्बंधीत   ब) अनिर्बंधीत   क) मर्यादीत   ड) व्यापक
- ४) महाजन सत्ता व प्रजासत्ताक सत्ता हे प्रकार ..... शासन पद्धतीमध्ये आढळतात.
अ) एकतंत्री   ब) राजसत्ताक   क) हुकूमशाही   ड) लोकसत्ताक
- ५) ..... शासनव्यवस्थेत व्यक्तिस्वातंत्र्याची गळचेपी होती.
अ) राजसत्ताक   ब) लोकशाही   क) एकतंत्री

४.२.७ भौतिक वातावरणाचा राष्ट्रीय जीवनमानावर होणाऱ्या परिणामांविषयीचे विचार माँतेस्क्यूचे

राष्ट्राच्या शासनव्यवस्थेवर त्या देशात जगणाऱ्या नागरिकांच्या मानसिक, शारीरिक स्वास्थ्याचा परिणाम होत असतो. मात्र नागरिकांच्या या मानसिक व शारीरिक जडणघडणीमध्ये भौतिक वातावरणाचा परिणाम जाणवून येतो. म्हणजेच माँतेस्क्यू एकूणच देशातील नागरिकांच्या मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्यावर त्या देशाची शासनव्यवस्था कशी असेल याबाबत आपले विचार व्यक्त करताना दिसतो.

नागरिकांच्या या जडणघडणीमध्ये नैसर्गिक वातावरण व भौगोलिक परिस्थिती याचा परिणाम त्यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात घडत असतो असे माँतेस्क्यूचे मत आहे.

हवामान : हवामानातील शीतलता व उष्णता यांच्यामुळे मानवाच्या भावना व बुद्धी यावर परिणाम होतो व लोकांच्या या गुणधर्मांचा प्रभाव त्यांच्या शासनसंस्थावर पडतो असे माँतेस्क्यूचे मत आहे. थंड हवामानामुळे माणसे क्रियाशील होतात तर उष्ण हवेमुळे आळशी बनतात. थंड वातावरणातील लोक धडपडी, स्वातंत्र्यप्रिय असतात. याचे उदाहरण माँतेस्क्यू युरोपचे देतो. तसेच रशियाच्या उत्तर भागातील थंड हवामानामुळे ते नेहमी दक्षिणेकडील अशियाई भागावर आक्रमण करताना दिसतात.

याउलट उष्ण हवामानातील माणसे आळशी क्रियाशून्य असतात असे माँतेस्क्यू म्हणतो. उदा. आशियात गुलामगिरी अधिक आहे. उष्ण हवेमुळे पौरात्य देशांमध्ये स्त्री गुलामगिरी, बहुपत्नीत्व या पद्धतीही आढळतात. ज्या चुकीच्या पद्धती आहेत असे माँतेस्क्यू म्हणतो व या पद्धती राजकीय अनियंत्रित राजसत्तेला जवळच्या आहेत.

भूमी : माँतेस्क्यूच्या मते भूमी कसल्या प्रकारची आहे यावरून तेथील नागरिक व शासन व्यवस्था यांचे संबंध स्पष्ट होताना दिसतात. डोंगराळ प्रदेशातील लोकांमध्ये सपाट पातळीवर लोकांपेक्षा अधिक प्रतिकार क्षमता असते. अन्नाची उपलब्धता सहज होण्यासारखी असेल तर लोक आळशी बनतात. तर अन्नाची उपलब्धता सहज होण्यासारखी नसेल तर तेथील लोक काटक व धाडसी असतात. असे माँतेस्क्यूचे मत आहे.

एकंदरीत भौगोलिक घटक, हवामान, भूमी, अन्न यांचा परिणाम नागरिकांच्या मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्यावर होतो व अशा नागरिकांची शासनव्यवस्था ही एकंदरीत त्यांच्या मनोप्रवृत्तीवर अवलंबून असते. असे माँतेस्क्यू म्हणतो. सामाजिक आणि राजकीय वातावरण यावर त्या देशातील जनतेचे भवितव्य म्हणजे ती जनता दास्य वृत्तीने जगणार की व्यक्तीस्वातंत्र्याचा पाठपुरावा करणार हे अवलंबून असते, असे माँतेस्क्यूने स्पष्ट केले आहे. भूगोल व स्वातंत्र्य यांचा संबंध माँतेस्क्यूने व्यक्तिस्वातंत्र्याशी जोडलेला आहे, यावरून त्याची व्यक्तिस्वातंत्र्याबद्दल कळकळ दिसून येते.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-५

रिकाम्या जागा भरा.

- १) नागरिकांच्या जीवनमानावर वातावरण व ..... यांचा परिणाम होतो असे माँतेस्क्यू म्हणतो.
अ) भूमी   ब) विज्ञान   क) शिक्षण   ड) तंत्रज्ञान
- २) ..... हवामानातील माणसे आळशी व क्रियाशून्य असतात.
अ) उष्ण   ब) दमट   क) थंड   ड) समशितोष्ण
- ३) थंड हवामानामुळे माणसे ..... असतात.
अ) आळशी   ब) क्रियाशिल   क) शांत   ड) रानटी

- ४) उष्ण हवेमुळे ..... देशामध्ये स्त्री गुलामगिरी आढळते. असे माँतेस्क्यूचे मत आहे.
 अ) पौर्वात्य   ब) आशियाई   क) आफ्रिकन   ड) यापैकी नाही
- ५) डोंगराळ प्रदेशातील लोकांमध्ये प्रतिकार क्षमता ..... असते. असे माँतेस्क्यू म्हणतो.
 अ) अधिक   ब) कमी   क) मध्यम   ड) यापैकी नाही

४.२.८ मूल्यमापन

माँतेस्क्यूने मांडलेल्या सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत हा राज्यशासनामध्येच नव्हे तर सामाजिक शास्त्राचा संदर्भात महत्त्वाचा सिद्धांत ठरतो. त्याच्या मांडलेल्या विचारांमध्ये खालीलप्रमाणे टीका होताना दिसते.

१) सत्ताविभाजनाच्या सिद्धांतामध्ये माँतेस्क्यूने शासनाच्या तिन्ही घटकांचे म्हणजे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळ यांचे विभाजन स्पष्ट व संतुलीत मांडले असले तरी शासनाच्या संस्थांचे मिळून एक संघटीत स्वरूपाची अशी संस्था बनते व या संस्थेतील प्रत्येक घटक हा एकमेकांशी संबंधित असल्याने तो एकमेकांपासून विभागता येणार नाही असे टीकाकार म्हणतात.

२) शासन संस्थेची कार्यक्षमता योग्य पद्धतीने चालण्यासाठी सत्तेचे नव्हे तर सत्तेच्या कार्याचे विभाजन करणे आवश्यक आहे. पण माँतेस्क्यू सत्ताविभाजनाचे विश्लेषण करतो.

३) आधुनिक काळात लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना जोर धरत असल्याने विधिमंडळाच्या कार्याची व्याप्ती वाढली आहे. त्यामुळे सत्ताविभाजनाचा विचार करताना ही नवी परिस्थिती लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे माँतेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आजच्या काळात तंतोतंत लागू होत नाही.

४) माँतेस्क्यूच्या काळात संसदीय लोकशाही आजच्यासारखी प्रभावी नव्हती. आज मात्र कायदे मंडळ व कार्यकारी मंडळ एकाच पक्षाचे असतात. अशा परिस्थितीत या दोन्ही मंडळाची कार्ये अगदी काटेकोरपणे आपण अलग करू शकत नाही.

५) माँतेस्क्यूने मांडलेल्या भौगोलिक हवामान, भूमी व अन्न या घटकांचा परिणाम जनतेच्या मानसिकतेवर होतो व जनतेचे स्वास्थ्य त्या देशाची शासन व्यवस्था घडवत असते हे त्याचे विधान तंतोतंत लागू करता येणार नाही. या घटकाव्यतिरिक्त इतर अन्य घटकही शासनव्यवस्था तयार होत असताना प्रभावी ठरतात पण त्याचा विचार माँतेस्क्यूने केलेला नाही. उदा. शिक्षण, वैज्ञानिक प्रगती.

४.३ सारांश

१) माँतेस्क्यूने अडीचशे वर्षांपूर्वी मांडलेला सत्ता विभाजन सिद्धांताचे तत्त्व सत्तेच्या केंद्रीकरणाला विरोध दर्शवणारे आहे. जे आजच्या काळात तितकेच महत्त्वाचे ठरते.

२) आधुनिक लोकशाहीचा विचार करता व्यक्ती स्वातंत्र्य, विकेंद्रीकरण या संकल्पनांचा महत्त्वाचा आधार म्हणजे माँतेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत होय.

३) सत्ता विभाजन तत्त्वाद्वारे कायद्याची व्यापक कल्पना माँतेस्क्यूने मांडली पण ती फक्त राज्यशास्त्रापुरती मर्यादीत न राहता सर्व सामाजिक शास्त्रांना स्पर्शून जाणारी ठरली आहे.

४) माँतेस्क्यू क्रांतिवादी नव्हता, क्रांतीच्या मार्गाचा पुरस्कार त्याने केला नाही मात्र तो क्रांती विरोधकही नव्हता. त्याच्या विचारांचा समतोलपणा, बुद्धिवादी, वास्तववादी दृष्टीकोन ही त्याच्या लिखाणाची वैशिष्ट्ये होती.

५) 'स्पिरिट ऑफ द लॉज' या ग्रंथामध्ये मांडलेल्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचा उपयोग प्रथम अमेरिकेच्या राज्यघटनेत केला गेला. माँतेस्क्यूच्या विचारसरणीच्या प्रभावामुळे फ्रेंच राज्यक्रांतीपूर्व काळातील संविधानवादी चळवळीला चालना मिळाली.

४.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- **व्यवस्था** : एखादी गोष्ट पूर्ण करण्यासाठी निर्माण केलेली स्थिती. राज्याची कार्ये व्यवस्थित चालविण्यासाठी अवलंबलेली व्यवस्था म्हणजे राजकीय व्यवस्था होय.
- **पार्लमेंट** : संसद (विधीमंडळ)
- **कार्यकारी मंडळ** : धोरणांची अंमलबजावणी व कायद्याची कार्यवाही ही प्रमुख कार्ये पार पाडणारी यंत्रणा
- **विधीमंडळ (कायदेमंडळ)** : मुख्यतः कायदे करण्याचे कार्य करणारी शासकीय यंत्रणा.
- **न्यायमंडळ** : कायदे व राज्यघटना यांच्या आधारे खटल्यांमध्ये निर्णय देण्याचे कार्य करणारी शासकीय यंत्रणा.
- **महाजनसत्ता** : राजा जुलमी, अन्यायी असेल तर राज्यातील काही चारित्र्यसंपन्न, बुद्धिमान, कुलीन व्यक्ती एकत्र येऊन जनहिताच्या दृष्टीने राज्य ताब्यात घेऊन प्रशासन चालवते.
- **राजकीय स्वातंत्र्य** : मतदान, निवडणूक लढविणे, सार्वजनिक पदे स्वीकारणे, मताविष्कार इ. हक्क देणारे स्वातंत्र्य.
- **व्यक्तिस्वातंत्र्य** : संविधानापासून प्राप्त झालेले अधिकार
- **गुलामगिरी** : ज्या व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारचे अधिकार नसतात, जो मालकाची सेवा करतो अशी पद्धती.

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

१) माँतेस्क्यू २) 'स्पिरिट ऑफ द लॉज' ३) फ्रान्स ४) वैज्ञानिक ५) १७४८

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-२

- १) मानव २) राज्यघटना ३) माँतेस्क्यू ४) अनियंत्रित राजेशाही
५) सत्ताविभाजन ६) लोकशाहीचा

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-३

- १) व्यक्तिस्वातंत्र्याचा २) १७२९ ते १७३१ ३) व्यक्तिस्वातंत्र्य ४) पार्लमेंटरी
५) राजकीय स्वातंत्र्य

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-४

- १) लोकसत्ताक २) राज्यसत्ताक ३) अनिर्बंधित ४) लोकसत्ताक ५) एकतंत्री

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-५

- १) भूमी २) उष्ण ३) क्रियाशिल ४) पौर्वात्य ५) अधिक

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) माँतेस्क्यूचा सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
२) माँतेस्क्यूचे स्वातंत्र्याबद्दलचे विचार स्पष्ट करा.
३) माँतेस्क्यूने विविध शासन प्रकाराविषयी मांडलेल्या विचारांवर चर्चा करा.
४) भौतिक वातावरणाचा शासनव्यवस्थेवर कशा प्रकारे परिणाम होतो हे स्पष्ट करा.
५) माँतेस्क्यूच्या राजकीय विचारांचे टीकात्मक परिक्षण करा.

ब) टिपा लिहा.

- १) माँतेस्क्यूची सत्ताविभाजन संकल्पना.
२) सत्ता विभाजन सिद्धांत आणि शासन व्यवस्था
३) सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आणि स्वातंत्र्य
४) लोकसत्ताक शासन पद्धती विषयक माँतेस्क्यूचे विचार
५) भौगोलिक घटकांचा शासनव्यवस्थेवर होणारा परिणाम

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

1. Ebenstein W. (1960) Great Political Thinkers, Plato to the present : Oxford and IBH Publishing Co.
2. Lee Cameron McDonald (1962). Western Political Theory form its origins to the present, Harcourt, Brace and World, INC
3. Radheysham Chourasia History of Western Political Thought Vo. I and II
4. S. K. Sharma and Vrmila Sharma (2003). Western Political Thought (From Plato to Burke) Delhi. Atlantic Publishers and Distributers.
5. Willian Ebenstein, Plato the Present Modern Political Thought, The great Issues IInd Edition, Oxford and IBN Publishing Company.
6. डॉ. डोळे ना. य. : राजकीय विचारप्रवाहाचा अभ्यास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

सत्र ६ : घटक १
जॉर्ज विल्हेम फ्रेडरिक हेगेल

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
- १.२.१ द्वंदवाद/विरोधविकासवाद
- १.२.२ नागरी समाज
- १.२.३ राज्यविषयक विचार
- १.२.४ स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार
- १.२.५ हेगेलचे इतिहासासंबंधीचे विचार
- १.२.६ मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधीचे विचार
- १.३ सारांश/मूल्यमापन
- १.४ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.५ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

प्रस्तुत घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणांस

- हेगेलचा जीवन परिचय व ग्रंथरचना यांचा आढावा घेता येईल.
- हेगेलच्याद्वंदवादाचा अभ्यास करता येईल.
- हेगेलचे नागरी समाज व राज्यविषयक विचार समजून घेता येतील.
- हेगेलच्या स्वातंत्र्यविषयक व इतिहासविषयक विचारांची मीमांसा करता येईल.

१.१ प्रस्तावना

आदर्शवाद हा विचार तत्वज्ञानातील एक सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो. आदर्शवादी सिद्धांतालाच चैतन्यवादी सिद्धांत/ अध्यात्मिक सिद्धांत/ निरपेक्षवादी सिद्धांत म्हणूनही संबोधले जाते. आदर्शवादी सिद्धांत नीतिशास्त्रातून प्रेरणा घेतो. म्हणून त्याला चिद्वाद असेही म्हणतात.

आदर्शवादी राज्याला मानवाच्या सुखी जीवनाचे साधन न मानता ते राज्यालाच साध्य मानतात. राज्याकडे पाहताना श्रेष्ठ आदर्श तत्वे म्हणून पहावयाचे व भैतिक, आर्थिक सुखवादी दृष्टीकोन त्याज्य समजावयाचा, असे आदर्शवादी मानतात. ते 'राज्य कसे आहे', हे पाहण्यापेक्षा ते 'कसे असावे', यावर अधिक भर देतात. प्लेटो व अरिस्टॉटल यांच्या विचारांमध्येही आदर्शवाद डोकावताना दिसतो. रूसोचा सामुहिक ईहेचा सिद्धांतही आदर्शवादावरच आधारलेला आहे.

आधुनिक काळात आदर्शवादाची निर्मिती ही व्यक्तीवाद, उपयोगितावाद आणि उदारमतवाद यांच्या प्रतिक्रियेतून झाली, असे म्हणता येईल. ब्रिटनमधील औद्योगिक क्रांतीनंतर तेथील प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचे व जटील बनले, ते सोडविण्यास बेंथॅमचे विचार निरूपयोगी ठरले. बेंथॅमने मानवी स्वभावाचे केलेले चित्रण व विश्लेषण लोकांना पोकळ वाटू लागले. त्यावर उपाय म्हणूनच आदर्शवादी विचारांचा पाया जर्मन तत्ववेत्त्यांनी घातला त्याची सुरुवात इमॅन्युअल कांटने आपल्या 'Critique of pure reason' या ग्रंथात केली. या ग्रंथात कांटने विवेकशील कल्पनावादाचा (Rational Idealism) विचार विस्ताराने मांडला. प्रस्तुत प्रकरणात आपण हेगेलच्या राजकीय विचारांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

१.१.१ जीवन परिचय

हेगेलचा जन्म जर्मनीमधील स्टुटगार्ट या शहरी २७ ऑगस्ट, १७७० रोजी एका सुखवस्तू कुटुंबात झाला. हेगेलचे वडील महसूल खात्यात अधिकारी असल्यामुळे लहानपणापासूनच तो सुखात वाढला. त्याचे सर्व शिक्षण व्यवस्थितरित्या पार पडले. त्याचे प्राथमिक शिक्षण स्टुटगार्टच्या 'लॅटिन' स्कूलमध्ये तर माध्यमिक शिक्षण 'जिम्नॅशियम' मध्ये झाले. हेगेलने पादरी बनावे अशी त्याच्या वडीलांची इच्छा होती. १७८८ साली तो उच्च शिक्षणासाठी ट्युबिंगेन विद्यापीठात गेला. तत्वज्ञान व अभिजात साहित्याचा अभ्यास करून त्याने उच्च शिक्षण पूर्ण केले. वयाच्या केवळ २० व्या वर्षी हेगेलने 'Ph.D.' ही पदवी संपादन केली. हेगेलला मित्र खूप कमी होते. तरीही त्याला धर्मशास्त्र व अध्यात्म या विषयात रस असल्यामुळे होल्डरलीन व शेलिंग या प्राध्यापकांशी त्याची मैत्री झाली. त्यातूनच हेगेलला फ्रेंच राज्यक्रांतीविषयी आदर वाटू लागला. त्याने फ्रेंच राज्यक्रांतीचे 'बौद्धिक उषःकाल' असे वर्णन केले. उच्च शिक्षणानंतरच्या बर्न येथील तीन वर्षांच्या वास्तव्यात त्याने गिबन, माँटेस्क्यू आणि कांट यांच्या विचारांचा सखोल अभ्यास केला. तेथे त्याने खाजगी शिक्षक म्हणूनही काम केले.

वडीलांच्या मृत्यूनंतर हेगेल आपला मित्र शेलिंग याच्या मदतीने जेना विद्यापीठात व्याख्याता म्हणून नोकरी करू लागले. ऑक्टोबर १८०६ मध्ये नेपोलियनने जेनावर आक्रमण करून विजय मिळविला. हेगेलने नेपोलियनच्या या विजयाचे स्वागत केले. कारण त्या काळात तेथे मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार बोकळला होता. नेपोलियनच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हेगेलवर विशेष प्रभाव निर्माण झाला होता. १८०७ साली हेगेलने 'Phenomenology of mind' हा ग्रंथ लिहिला या ग्रंथात त्याने तत्वज्ञानाची गृहिततत्वे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने मांडली. यानंतर हेगेलला बर्लिन विद्यापीठात काम

करण्याची संधी मिळाली तिथे त्याने तत्वज्ञानाचा प्राध्यापक म्हणून काम केले. या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात झालेल्या युरोपियन क्रांतीमुळे त्याला दुःख झाले.

१४ नोव्हेंबर १८३१ रोजी कॉलन्याच्या साथीने हेगेलचे निधन झाले. हेगेल हा प्रखर राष्ट्रवादी, सर्वकष सत्तावादी तत्वज्ञ होता. दुर्बल झालेल्या जर्मनीला सबळ करायचे, जनतेत राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करून राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण करायचे, हे हेगेलचे उद्दिष्ट होते. हेगेलचे सर्व लिखाण जर्मन भाषेत आहे. त्याची भाषा ही अत्यंत क्लिष्ट, बोजड अशी आहे. त्याने इतिहास, नीतिशास्त्र, धर्म, तत्वज्ञान, कला, विज्ञान अशा अनेक विषयांवर लिखाण केले आहे.

१.१.२ ग्रंथरचना

हेगेलने धर्म, इतिहास, तत्वज्ञान, राजकारण, कला या विषयांवर लिखाण केले असले तरीही, राज्यशास्त्राच्या दृष्टीने त्याचे खालील चार ग्रंथ महत्वाचे आहेत.

1) The Phenomenology of mind (1807):

या ग्रंथात हेगेलने मानवी मनाच्या प्रवासाविषयीच्या विचारांची मांडणी केली आहे. त्याच्या मते, मानवी मनाचा हा प्रवास नैतिक जाणीवेपासून सुरू होतो. कालांतराने ही नैतिक जाणीव स्वजाणीवेत परावर्तित होते. त्यातून विवेक, आत्मा, धर्म असा त्याचा विकास होतो. काही काळाने ही नैतिक जाणीव स्वजाणीवेत परावर्तित होते. त्याचा शेवट आत्मज्ञानप्राप्तीत होतो. हेगेलच्या मते, विवेक हे ज्ञान मिळवण्याचे केवळ साधन नव्हे तर वास्तव व्यक्त करण्याचा तो एक मार्ग आहे. मानवाच्या आत्मविष्कारातून त्याला ज्ञान प्राप्त होते. ज्ञान हे आत्म्याला होणाऱ्या जाणीवेचा परिपाक असतो आणि ही जाणीव समाजाच्या अस्तित्वामुळे निर्माण होते. आत्म्याचा हा आविष्कार जेव्हा सामाजिक भावनेशी समरस होतो तेव्हा राज्याचे महत्त्व समजून येते.

2) Encyclopedea of philosophical Science (1817)

या ग्रंथात हेगेलने दंद्वाद या शास्त्रीय सिद्धांताची मांडणी केली आहे. हेगेलच्या मते, विचारातून तर्काची निर्मिती होते. तर्कातून विचाराची नाही. विचारप्रक्रियेतून वादाची (Thesis) निर्मिती होते. तो एका गृहीतकाच्या स्वरूपात असतो. कालांतराने त्याला प्रतिवाद (Anti-thesis) निर्माण होतो. वाद-प्रतिवाद यांच्या संघर्षातून एक नवा विचार निर्माण होतो. त्याला हेगेल संवाद (Synthesis) म्हणतो. त्याच्या मते, ही एक सहज प्रक्रिया असते. संवाद हा विशिष्ट कालखंडापुरता मर्यादित असतो. कालांतराने संवादाचा पुन्हा वाद बनतो. ही प्रक्रिया सातत्याने सुरू राहते. या माध्यमातूनच समाजाची उत्क्रांती होते. समाजाची ही उत्क्रांती राज्याची निर्मिती होऊन थांबते. या प्रक्रियेची शास्त्रीय मांडणी हेगेलने या ग्रंथात विस्ताराने केली आहे.

3) 'Philosophy of Rights' (1821)

या ग्रंथात हेगेलने राज्यविषयक विचारांची मांडणी केलेली आहे. हेगेलच्या मते, व्यक्ती आपले अधिकार आणि स्वातंत्र्याची व्याप्ती वाढविण्याचा प्रयत्न करीत असते, तर राज्यसंस्था कायद्याच्या

माध्यमातून व्यक्तीचे अधिकार व स्वातंत्र्य मर्यादित करण्याचा प्रयत्न करीत असते. यातून राज्य व व्यक्ती यांच्यातील संघर्षाला सुरुवात होते. हेगलेच्या मते, राज्य हे कुटूंब व नागरी समाज यातून विकास पावत असते. या संस्थांच्या माध्यमातून व्यक्तीचे व्यक्तिगत जीवन व सार्वजनिक जीवन आकार घेत असते. यामध्ये संघर्षाची, स्पर्धेची भावना नसून सहकार्याची, समन्वयाची भावना असते. या भावनेमुळे व्यक्तीला राज्याचे महत्व समजून येते. राज्य ही जुलूम करणारी संस्था नसून ती व्यक्तीचे अधिकार व मालमत्ता यांचे रक्षण करणारी संस्था आहे. यातूनच व्यक्तीला राज्याबद्दल आपलेपणा वाटू लागतो.

राज्यसंस्थेविषयी मांडणी केल्यानंतर हेगेल या ग्रंथात अधिकार व कायदा याविषयी मांडणी करतो. त्याच्या मते, व्यक्तीकडून कायद्याचे पालन केले जाते कारण राज्य हे आपल्या हिताचे रक्षण करणारी संस्था आहे, अशी त्याची धारणा झालेली असते. हेगेल व्यक्तिगत अधिकारांच्या बाबतीत व्यक्तीची बुद्धी आणि प्रज्ञा यांस अधिक महत्व देतो. सर्व व्यक्तिगत तत्वांच्या मुळाशी स्वतःविषयाची जाणीव असते.

राज्याचा आधार हा स्वतंत्र इच्छा असते. या स्वतंत्र इच्छेचे आविष्करण मानवी बुद्धीद्वारेच झाले पाहिजे. बुद्धीचा आविष्कार राज्याने केलेल्या कायद्याद्वारे होतो. राज्यातील सर्व संस्था राज्याशी निगडित राहून व्यक्तीच्या स्वतंत्र इच्छेचे आविष्करण करीत असतात. यातील सर्वात महत्वाची संस्था म्हणजे कुटूंबसंस्था होय. कुटूंबसंस्था व्यक्तीच्या व्यक्तिगत इच्छेचे आविष्करण करीत असते. नागरी समाजाद्वारे व्यक्तीला संरक्षण प्राप्त होते. पण या दोन्ही संस्थांपेक्षा राज्यसंस्था अधिक महत्वाची असते कारण त्याद्वारेच व्यक्तीच्या विवेकाला परिपूर्णता प्राप्त होते. राज्यातच व्यक्तिगत इच्छा व सामूहिक इच्छा यांचा मिलाफ होतो.

4) Philosophy of History (1837)

हेगेलने या ग्रंथात इतिहासाचे तत्वज्ञान विशद केले आहे. त्याच्या मते, इतिहासाचा अभ्यास हा बुद्धीप्रामाण्यवादी जगात मानवाने जाणीवपूर्वक करावा. या संकल्पात आत्मज्ञानाची कल्पना असते आणि हे एक ईश्वरीय कार्य असते. मानव प्राथमिक अवस्थेत रानटी जीवन जगत होता. कालांतराने त्यात विकास होत मानवी जीवनात कायदा व सुव्यवस्था निर्माण झाली. राज्यामुळे मानवाला अनेक लाभ होतात. त्यामुळेच मानवाने राज्याचे महत्व मान्य केले. जगाचा इतिहास मानवाला विविध राज्यांचा विकासपट उलगडून दाखवतो. त्यामुळेच निरनिराळ्या राज्यातील आंतरराष्ट्रीय घटना आणि घडामोडी या दृष्टीने विचार करणे शक्य होते.

हेगेलच्या मते, इतिहास ही एक सातत्याने चालणारी प्रक्रिया असून त्यातील युद्धे ही नैसर्गिक असतात, युद्धामुळे आंतरराष्ट्रीय प्रश्न सुटू शकतात. तसेच राज्यातील अंतर्गत प्रश्नही दंडशक्तीमुळेच सुटतात. युद्धे ही मानवी इच्छेतूनच घडतात. इतिहास ही एक व्दंदात्मक प्रक्रिया असून ती वाद - प्रतिवाद-संवाद या क्रमाने चालते. म्हणजेच जगाचा विकास हा अंतर्विरोधातून होतो. बुद्धिवाद माणसे क्रांती घडवून आणतात. इतिहासाचे ध्येय ही परिपूर्णत्व हेच असते.

१.१.३ प्रभाव

हेगेलच्या विचारांवर खालील गोष्टीचा प्रभाव होता.

१) आदर्शवाद हे ग्रीक राजकीय तत्वज्ञानाचे सारतत्व होते. सॉक्रेटिस-प्लेटो-अॅरिस्टॉटल यांच्या आदर्शवादी तत्वज्ञानाचा प्रभाव हेगेलवर होता. ग्रीकांच्या अभिजात राजकीय तत्वज्ञानाचा पाया हा नैतिकतेवर आधारलेला होता. ग्रीकांनी त्यांच्या एकूण राजकीय तत्वज्ञानाची मांडणी नैतिक मूल्यांभोवती केलेली होती. या नैतिक व तात्वीक अधिष्ठानातून त्यांचे राजकीय व सामाजिक जीवन आकाराला येत गेले. जगातील इतर अनेक तत्वज्ञांप्रमाणेच हेगेलवरही या अभिजात ग्रीक तत्वज्ञांचा प्रभाव होता.

२) हेगेलवर ख्रिश्चन धर्माचाही प्रभाव होता. पहिल्यापासूनच हेगेलला धर्मशास्त्र व अध्यात्म यात रस होता. राज्याच्या निर्मितीमागे ईश्वरीय अधिष्ठान असते, असे त्याचे मत होते. राज्य म्हणजे ईश्वराचा पृथ्वीवरील पदन्यास, असे तो स्पष्टपणे म्हणतो. त्याच्या भाषेवरही अध्यात्मिकतेचा लेप लावलेला दिसतो.

३) जर्मन विचारवंत इर्मन्युअल कांट आणि फिश्टे यांच्याही विचारांचा प्रभाव हेगेलवर होता. या तत्वज्ञांकडून हेगेलने आदर्शवाद, नितिशास्त्र, स्वातंत्र्य संकल्पना यांची प्रेरणा घेतली. यांच्याबरोबरच हेगेलवर रूसो आणि मॉटेस्क्यू यांच्या विचारांचाही प्रभाव होता.

४) इतर सर्व राजकीय विचारवंता प्रमाणेच हेगेलवर तत्कालीन परिस्थितीचा प्रभाव होता. हेगेलच्या काळात जर्मनी हा एकसंध राहिला नव्हता. हेगेलला जर्मनीच्या एकीकरणाचा ध्यास लागलेला होता. त्यातूनच त्याच्या प्रखर राष्ट्रवादी विचारांची निर्मिती झालेली दिसते.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ द्वंदवाद/ विरोधविकासवाद

विरोधविकासवादाची कल्पना ही प्राचीन आहे. त्याचा सर्वप्रथम वापर सॉक्रेटिसने केला. त्याने संवादातून सत्य शोधण्याचा प्रयत्न केला. प्लेटोनेही 'रिपब्लिक' ग्रंथात द्वंदवादाचे तत्व वापरले प्लेटोने आपल्या उच्च शिक्षणात द्वंद्वात्मकतेच्या तत्वाचा वापर केला. असे असले तरीही द्वंद्वात्मक सिद्धांताची शास्त्रीय मांडणी हेगेलनेच पहिल्यांदा केली. द्वंदवाद हे हेगेलच्या तत्वज्ञानाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य होय. विश्वाची निर्मिती, रचना, विकास व त्याचे विश्लेषण करण्यासाठी हेगेलन द्वंदवादाची पद्धती वापरली.

हेगेलच्या मते, या विश्वात जेवढ्या गोष्टी आहेत त्या सर्व द्वंद्वात्मक आहेत. प्रत्येक गोष्टीत सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन प्रकारचे संबंध असतात. त्यामुळे ती वस्तू द्वंद्वात्मक असते. विश्वातील प्रत्येक वस्तू जरी द्वंद्वात्मक असली तरी ती नष्ट होत नाही, कारण त्याच्या विरोधात एक प्रकारची एकता असते. त्यामुळे ती वस्तू, वस्तू म्हणून नष्ट न होता आपले अस्तित्व टिकवून ठेवते.

हेगेलच्या मते, विश्वातील प्रत्येक वस्तू गतीशिल असते आणि ही गतीशिलता, प्रगतीशिल असते. प्रत्येक वस्तूमध्ये होणारे परिवर्तन हे सकारात्मक असते. त्यादृष्टीने व्दंदात्मक प्रक्रिया ही मानवी इतिहासाला विकासाकडे घेऊन जाते. म्हणूनच हेगेल या ऐतिहासिक विकास प्रक्रियेला 'प्रगतीची आदर्श कल्पना' असे म्हणतो. या संपूर्ण प्रक्रियेत काही ठराविक नियम असतात. त्यानुसार विश्वाची निर्मिती आणि विकास विशिष्ट टप्याने, दिशेने आणि नियमाने होत असतो. या प्रक्रियेलाच व्दंदाद म्हणतात. विश्व, राज्य, समाज, संस्कृती, विचार यांच्या विकासाचे नियम तो स्पष्ट करतो. ते अमूर्तापासून मूर्त रूपात परावर्तीत होतात. म्हणूनच ते दृश्य व वास्तव आहे असे तो म्हणतो.

हेगेलने आपल्या संपूर्ण तत्वज्ञानाला विवेक व ज्ञान यांच्या आधारे प्रतिपादित केले आहे. हेगेलच्या मते, या विश्वातील प्रत्येक वस्तू ही गतीशिल आहे. म्हणूनच त्याचे अध्ययन हे विकासवादी दृष्टीकोनातून केले पाहिजे. व्दंदात्मक प्रक्रियेत होणारा विकास कधीही एका सरळ रेषेत होत नाही तर तो नेहमी वाकडयातिकडया, नागमोडी वळणाने होतो. हा विकास वाद- प्रतिवाद संवाद या मार्गाने होतो. या तिघांच्या ऐक्यानंतर त्या वस्तूचे सत् स्वरूप व्यक्त होते. यामध्ये होणारा बदल हा प्रथम गुणात्मक असतो व नंतर संस्थात्मक असतो. या विकास प्रक्रियेत कनिष्ठ दर्जाची वस्तू उच्च दर्जाच्या वस्तूत परावर्तित होते. हेगेलच्या मते, प्रत्येक वस्तूमध्ये निसर्गतःच विरोधी स्वरूपाची तत्वे अंतर्भूत असतात. या प्रक्रियेत प्रगतीविरोधी तत्वे नष्ट होतात. वाद व प्रतिवाद यांच्यासंघर्षात ती तत्वे प्रगतीला अनुकूल असतात ती तत्वे संवादात जातात व जी तत्वे प्रगतीला प्रतिकूल असतात ती मागे पडतात, नष्ट होतात.

हेगेलच्या मते, जगातील प्रत्येक वस्तू वाद - प्रतिवाद-संवाद यातील अवस्थांमधून जाऊन निर्माण होते. वाद आणि प्रतिवाद यांच्या संघर्षातून नवा विचार, तत्व, (संवाद) जन्माला येते. पण हा संवाद कायमस्वरूपी नसतो. संवाद ही नवनिर्मिती असते. संवाद हा व्दंदात्मक असल्यामुळे कालांतराने संवाद पुन्हा वाद बनतो. त्यावर पुन्हा प्रतिवाद निर्माण होतो. त्यांच्या संघर्षातून पुन्हा संवाद निर्माण होतो. म्हणजेच व्दंदात्मक विकासाची ही प्रक्रिया अखंडितपणे नागमोडी, वाकडयातिकडया मार्गाने सुरू राहते. हेगेलच्या मते, या प्रक्रियेतून प्रत्येक वेळी ते नवे तत्व निर्माण होते ते पूर्णतः नवे असते. इतिहास हा गतीशिल, प्रगतीशिल असल्यामुळे ही नवनिर्मिती प्रगतीशिल असते. या प्रक्रियेत निर्माण होणारी प्रत्येक वस्तू मागील अवस्थेपेक्षा अधिक विकसित, प्रगत असते. प्रत्येक वेळी वस्तूमध्ये होणारा बदल हा नवा असतो. हेगेलच्या मते, प्रत्येक टप्यातील वस्तुला नंतरची वस्तू विरोध करित असते. म्हणून त्यामध्ये संघर्ष होत असतो. नव्याने निर्माण होणारी प्रत्येक वस्तू अधिक उन्नत व गुणात्मक दृष्ट्या अधिक विकसित असते. म्हणजेच वस्तुचा विकास हा विरोधातून होत असतो.

हेगेलच्या मते, प्रत्येक वस्तुच्या नाशाची बीजे त्या वस्तूत सुप्त अवस्थेत असतात. म्हणजेच प्रत्येक वस्तू स्वतः च्या नाशाची बीजे घेऊनच जन्माला आलेली असते. परंतु स्वतःचा नाश होताना ती वस्तू नव्या वस्तुला जन्म देते. ती नवीन वस्तू पुर्वीच्या वस्तुपेक्षा अधिक विकसित असते, म्हणजे

विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यात परस्परविरोधी तत्वांचे मिश्रण असते. भारतीय तत्वज्ञानात या सिद्धांताला 'उत्पत्ती-स्थिती-लय' म्हणतात. हेगेलच्या मते, कोणत्याही वस्तूतील वास्तविकता त्या वस्तूच्या प्रतिकूल वस्तुशी तुलना करूनच समजू शकते. थोडक्यात विराध हा प्रगतीचा नियम आहे.

हेगेलचे व्दंदात्मक प्रक्रिया कशी घडून येते, हे अनेक उदाहरणे देऊन स्पष्ट केले आहे. त्याच्या मते, स्त्रीला वाद समजले तर पुरूषला प्रतिवाद म्हणावे लागेल, स्त्री-पुरूष दोघांच्या संयोगातून मुले जन्माला आली, की कुटूंबसंस्था निर्माण होते, म्हणजेच कुटूंब हा संवाद समजावा, लोकशाहीचा या संदर्भात विचार करावयाचा झाला तर राजसत्ता हा वाद समजावा लागले. तिला विरोध करणारी लोकशाही ही प्रतिवाद ठरते. या दोहोंच्या अंतर्विरोधातून मर्यादित राजसत्ता किंवा वैधानिक राजसत्ता हा संवाद जन्माला येईल. हेगेलने व्दंदावाद इतिहासाच्या सहाय्याने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हेगेल ग्रीक राज्याला वाद मानतो. त्यानंतर रोमन साम्राज्य निर्माण झाले त्याला तो प्रतिवाद समजतो. या दोहोंच्या संघर्षातून जे जर्मन राष्ट्रराज्य निर्माण झाले, त्याला तो संवाद म्हणतो. म्हणजेच व्दंदात्मक प्रक्रियेचा आधार घेऊन जर्मन राष्ट्राला हेगेलने अंतिम सत्य मानले.

हेगेलने राज्याप्रमाणेच राज्यातील इतर सामाजिक संस्थानाही व्दंदात्मकतेचा सिद्धांत लागू केला आहे. हेगेलने कुटूंबसंस्थेला सामाजिक विकासाचे प्राथमिक रूप मानले आहे, तर समाजाला त्याने कुटूंबाचा प्रतिवाद मानले आहे. या दोहोंच्या संघर्षातून राज्यसंस्था निर्माण होते. त्याला तो संवाद म्हणतो. हेगेलच्या मते, राज्यसंस्था ही मानवाच्या सामाजिक विकासाचे सर्वोच्च रूप असते.

★ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

योग्य ते पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा

१) हेगेलच्या मते, जगातील कोणतीही वस्तू ..... अवस्थांमधून जाऊन निर्माण होते.

अ) एक	ब) दोन
क) तीन	ड) चार

२) विरोध विकासावादाचा सर्व प्रथम वापर ..... याने केला.

अ) सॉक्रेटिस	ब) प्लेटो
क) अॅरिस्टॉटल	ड) हेगेल

३) हेगेलने ..... ला सामाजिक विकासाचे प्राथमिक रूप मानले आहे.

अ) कुटूंबसंस्था	ब) नागरी समाज
क) राज्य	ड) वरील सर्व

४) हेगेलच्या मते, वाद - प्रतिवाद संवाद या प्रक्रियेत होणारा बदल प्रथम कोणता असतो.

अ) मात्रात्मक

ब) गुणात्मक

क) संस्थात्मक

ड) कोणताही नाही

५) हेगेलच्या मते, प्रत्येक गोष्टीत किती प्रकारचे संबंध असतात.

अ) एक

ब) दोन

क) तीन

ड) चार

१.२.२ नागरी समाज

आधुनिक काळात 'नागरी समाज' हा परवलीचा शब्द बनला आहे. ही एक आधुनिक संकल्पना आहे. त्याची सुरुवात सामाजिक करारवादी विचारवंतांपासून झाली. त्यांच्या मते, राज्याच्या निर्मितीसाठी स्वतंत्र असे नागरिक एकत्र येतात व त्यांच्याकडून नागरी समाजाची निर्मिती होते. नागरी समाजाची व्यवस्थितरित्या मांडणी प्रथम हेगेलने केली. नागरी समाज अनेक प्रश्न निर्माण करतो, प्रत्येकजण त्याची व्याख्या स्वतःच्या मतानुसार करित असतो. आधुनिक काळात नागरी समाज निर्मितीमागे अधिकार आणि त्याबरोबरच कर्तव्यांची जाणीव, जागृती असणारा नागरिकांना समूह असतो, असे अभ्यासकांचे मत आहे. तो जागरूक नागरिकांचा समूह संस्थांचे जाळे निर्माण करतो आणि त्या माध्यमातून आपल्या गरजांची पूर्तता करतो. यातून मानवाला एका समृद्ध जीवनाची प्राप्ती होते. हेगेलने आपले नागरी समाजविषयक विचार 'फिलॉसॉफी ऑफ राईट' या ग्रंथात मांडलेले आहेत.

हेगेलने नागरी समाज व राज्य यात भेद केला आहे. नागरी समाजाची कल्पना हेगेलच्या सिद्धांताचे महत्वाचे अंग आहे. हेगेलच्या मते, राज्याची निर्मिती कुटूंबसंस्था आणि नागरी समाज यांच्या अंतर्विरोधातून होते. कुटूंब वाद असेल तर नागरी समाज प्रतिवाद आणि राज्य हे संवाद आहे. नागरी समाज म्हणजे राज्याचे असे स्वरूप, की ज्यात समूहाला, समाजाला स्वतंत्र व्यक्तींचा समूह मानले जाते. ज्यामध्ये व्यक्ती समाजातील अन्य घटकांच्या सहाय्याने आपल्या गरजा पूर्ण करित असते. हेगेलच्या मते, नागरी समाज हा कुटूंबाला ज्या गोष्टी करता येणे शक्य नाही त्या गोष्टी करतो. कुटूंबसंस्था ही मानवाच्या वैयक्तिक हितसंबंधांचे जतन करणारी संस्था आहे. कुटूंबसंस्थेचा उद्देश आपल्या लोकांचे संरक्षण व त्याच्या मूलभूत स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करणे हा असतो. कुटूंबसंस्था अधिक व्यापक प्रश्न हाताळू शकत नाही. मात्र नागरी समाजात व्यक्ती व संस्था अधिक व्यापक सामाजिक हिताचा विचार करण्याला प्राधान्य देतात. विचारक्रमामध्ये नागरी समाज राज्यापूर्वी येत असला तरी कालक्रमानुसार राज्य प्रथम अवतरते.

हेगेलच्या मते, नागरी समाज हा तीन गोष्टींनी बनला आहे.

१) गरजांची व्यवस्था (System of Needs)

हेगेलच्या मते, नागरी समाज निर्मितीत गरजांची व्यवस्था महत्वाची भूमिका पार पाडते. नागरी समाजात व्यक्ती एकमेकांशी गरजेच्या व आवश्यकतेच्या सूत्रात बांधलेली असते. नागरी समाज परस्पर सहाय्य व सहकार्यावर आधारलेला असतो. नागरी समाज ही एक अशी व्यवस्था असते, ज्यात व्यक्तीच्या विभिन्न स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण होत असतात. मानवाच्या या गरजा पूर्ण होण्यासाठी व्यक्तींकडून संस्थांचे जाळे निर्माण केले जाते. अशी गरजांची व्यवस्था नसती तर मानव समाजात राहिला नसता. म्हणजेच नागरी समाजाच्या माध्यमातून मानवाच्या अनेकविध स्वरूपाच्या गरजा भागविल्या जातात, त्यामुळे मानवाचे जीवन सुखी व समृद्ध बनते.

२) कायद्याची व्यवस्था (System of Law)

नागरी समाजातील मालमत्तेचे व्यवस्था व त्याचे योग्य वितरण करण्यासाठी, तसेच सर्वांच्या न्याय्य गरजा भागविण्यासाठी कायद्यांची व नियमांची व्यवस्था केली जाते. कायद्याच्या व्यवस्थेमुळेच मानवाला समाजात राहता येते व आपल्या उपजिवीकेची साधने प्राप्त करता येतात. समाजात कायदा नसल्यास अराजकता निर्माण होण्याची शक्यता असते. कायद्याच्या माध्यमातून नागरी समाजाला ऐक्याच्या सूत्रात बांधता येते. सर्व समाजाचे नियमन कायद्याआधारे झाले पाहिजे. हेगेलच्या नागरी समाजात कायदेमंडळ, न्यायमंडळ, पोलिस, तुरुंग या गोष्टी कायद्याच्या व्यवस्थेत येतात. अशा प्रकारची कायद्याची व्यवस्था निर्माण केल्याशिवाय नागरी समाजाचा विकास होत नाही. व्यक्तीने स्वतःच्या उपजिवीकेसाठी जी साधने कष्ट करून मिळविलेली असतात त्याचा उपभोग त्यालाच घेण्याचा अधिकार असतो. तो अधिकार नागरी समाज व्यक्तीला देत असतो. हेगेलने नागरी समाजात राज्याचा बराच भाग समाविष्ट केला आहे.

३) बहुविधतेची व्यवस्था (System of Pluralities)

हेगेलच्या मते, नागरी समाजात विविधता असते. प्रत्येक नागरी समाज हा बहुविध स्वरूपाचा असतो. ज्यात अनेक भाषिक, वांशिक, विचाराचे लोक असतात. हेगेलच्या मते, प्रत्येकाने समाजातील ही बहुविधता मान्य केली पाहिजे. समाजातील बहुविधतेमुळेच नागरी समाजाचा विकास होत असतो. ही नागरी समाजातील बहुविधता मान्य करून तिची व्यवस्था करावी. हेगेलच्या मते, असा बहुविध समाज एका नागरी समाजात बांधला जातो तेव्हा त्याच्या नियमनाचे काम ही व्यवस्था करते.

हेगेलने नागरी समाजाच्या विचारांमधूनच आपल्या राज्याविषयक विचारांची मांडणी केलेली आहे. राज्य आणि नागरी समाजातील संबंध हे परस्परावलंबित्व व परस्पर विरोध अशा दोन्ही प्रकारचे असतात. सेबाईनच्या मते, हेगेलचे राज्य म्हणजे अशी उपयोगी संस्था नव्हे, की ती सार्वजनिक सेवा, कायद्याची अंमलबजावणी, पोलिस, औद्योगिक आणि आर्थिक हित यात सामंजस्य निर्माण करेल. राज्य आवश्यकतेनुसार मार्गदर्शन व नियंत्रण करेल. नागरी समाज बुद्धिमत्तापूर्ण,

निरीक्षण आणि नैतिकता यासाठी राज्यावर अवलंबून राहतो. असे असले तरी राज्य, नागरी समाजाचा उपयोग करून घेत असते.

हेगेलने कुटूंब, नागरी समाज आणि राज्य यांची मांडणी नैतिक दृष्टीकोनातून केलेली आहे. त्याच्या मते, राज्य व नागरी समाज हयांत परस्परसंबंध असावेत पण ते श्रेष्ठ व कनिष्ठ अशा प्रकारचे असावेत. हेगेलच्या मते, राज्य हे ब्रम्हयाचे विकसित रूप आहे. नागरी समाज राज्यातच सफलता किंवा पूर्णत्व प्राप्त करू शकतो. कुटूंबसंस्था ही सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे तर नागरी समाज विशेष भेदात्मक स्वरूपाचा आहे. या दोहोंत व्दंवादात्मक विरोधाभास आहे आणि त्यांच्या समन्वयातून, एकरूपतेतून राज्याची निर्मिती होते.

★ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

खालीलपैकी योग्य ते पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

- १) हेगेलने नागरी समाजविषयक विचार..... ग्रंथात मांडलेले आहे.
अ) फिलॉसॉफी ऑफ राइट
ब) फिलॉसॉफी ऑफ हिस्ट्री
क) सायन्स ऑफ लॉजिक
ड) फिनॉमिनॉलॉजी ऑफ माईंड.
- २) हेगेलच्या मते, राज्याची निर्मिती, कुटूंबसंस्था व ..... याच्या अंतर्विरोधातून होते.
अ) राज्य
ब) नागरी समाज
क) समाज
ड) वरील सर्व
- ३) हेगेलच्या मते, नागरी समाज..... गोष्टींनी बनलेला असतो.
अ) एक
ब) दोन
क) तीन
ड) चार
- ४) हेगेलने कुटूंब, नागरी समाज व राज्य याची मांडणी ..... दृष्टीकोनातून केलेली आहे.
अ) सामाजिक
ब) राजकीय
क) आर्थिक
ड) नैतिक
- ५) हेगेलच्या मते, कालक्रमानुसार ..... प्रथम अवतरते.
अ) कुटूंब
ब) समाज
क) राज्य
ड) व्यक्ती

१.२.३ राज्यविषयक विचार

हेगेलने राज्यविषयक विचारांची मांडणी 'Philosophy of History' या ग्रंथात केलेली आहे. हेगेलच्या सर्व राजकीय विचारांत राज्यविषयक विचारांना अधिक महत्वाचे मानले जाते. हेगेलने चैतन्यवाद आणि वदंवाद यांच्या आधारे राज्याची निर्मिती आणि त्याचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. हेगेलच्या मते, राज्याची उत्पत्ती म्हणजे विवेकाचा परिणाम आहे. राज्याची निर्मिती चैतन्यातून झालेली आहे. राज्याची उत्पत्ती म्हणजे मानवी विवेकाची उत्पत्ती आहे. विश्वातील सर्व वस्तू म्हणजे आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीचा प्रयत्न करित असलेली आत्म्याची अनेक रूपे आहेत. या वस्तू अभौतिक जगातून भौतिक जगात वनस्पती व प्राणी यांच्या रूपात प्रगती करित येतात. जोपर्यंत आत्मा मानवी जीवनाच्या अपूर्ण चेतनेच्या अवस्थेत राहतो, तोपर्यंत ही प्रगती सतत चालू राहते. हेगेलच्या मते, राज्याच्या ठायी मानवाच्या विकासात, इतिहासाच्या प्रगतीच्या वाटचालीत जे अंतर्विरोध निर्माण झालेले असतात, ते दूर होतात. राज्य हे व्यक्तीच्या इच्छा आणि स्वतंत्र प्रज्ञा यांच्यामार्फत आविष्कृत होणारे आत्मसत्य आहे. राज्य ही प्रत्यक्षात अवतरलेली नैतिक कल्पना आहे.

हेगेलच्या मते, राज्याची उत्पत्ती ही कोणत्याही सामाजिक करारातून झालेली नाही. राज्याचा उगम हा जाणीवरहित असतो. कारण राज्य दैवी योजनेनुसार निर्माण झालेले असते. राज्य ही संस्था केवळ नैतिक किंवा बौद्धिक पातळीवर चर्चा करणारी संस्था नसून ती ईश्वरी आहे. हेगेलच्या मते, 'राज्य हे भूतलावर उमटलेला परमेश्वराचा पदन्यास आहे', राज्य हे मानवी उत्क्रांतीतून निर्माण झालेली संस्था आहे. कारण राज्याची निर्मिती हा मानवी विवेकाचा परिणाम असतो व राज्य स्वतःला वस्तुनिष्ठ स्वरूपात प्रकट करित असतो मनुष्याची सर्व आध्यात्मिक सत्यता त्याला राज्यमार्फतच मिळते. राज्याची उत्क्रांती ही व्यक्ती, कुटूंब, समाज या क्रमाने झालेली आहे.

राज्य हे हेगेलच्या विरोध विकासवादातील आणि मानवी विवेकाच्या उत्क्रांती मधील अंतिम टप्पा आहे. हेगेलच्या मते, राज्याची निर्मिती कुटूंबसंस्था आणि नागरी समाज यांच्या अंतर्विरोधातून होते. कुटूंब हा वाद असेल तर नागरी समाज हा त्याचा प्रतिवाद असतो. या दोहोंच्या संघर्षातून, समन्वयातून राज्यरूपी संवादाची निर्मिती होते. सामाजिक व नैतिक संस्थेत कुटूंबसंस्था ही सर्व प्रथम असते, कुटूंबाचा आधार हा पारस्परिक प्रेम व त्यागाची भावना असते. हेगेल कुटूंबाला वाद म्हणतो. नागरी समाजात प्रत्येकाला नेहमी संघर्ष व स्पर्धेला सामोरे जावे लागते, कारण त्या आधारेच तो आपल्या हिताचे रक्षण करू इच्छितो. कुटूंबातील प्रेमाची जागा नागरी समाजात संघर्ष व स्पर्धा घेते. नागरी समाज हा कुटूंबाचा प्रतिवाद असतो. मानवाच्या विकासात यामुळे जे अडथळे निर्माण होतात ते दूर करण्याच्या आवश्यकतेतून राज्याची निर्मिती होते. राज्यात कुटूंबसंस्था व नागरी समाजातील गुण उतरतात व दोष नाहीसे होतात. मानवातील सर्व प्रकारचे अंतर्विरोध राज्यात नष्ट होतात. सामाजिक उत्क्रांतीत विचारवदंवादाचा अंतिम आविष्कार म्हणून राज्य सर्वश्रेष्ठ असते.

राज्य ही सामान्य इच्छा, विवेक आणि नैतिकता यांच्या समन्वयातून निर्माण झालेली सर्वश्रेष्ठ संस्था असते. व्यक्ती हा राज्याचा अविभाज्य भाग असते. हेगेलच्या मते, राज्य आणि व्यक्ती यांचा संबंध शरीर व त्याचे इतर अवयव यांच्यासारखा असतो. राज्य या परिपूर्ण संस्थेचा नागरिक हा परिपूर्ण भाग असून त्याला एक नैतिक मूल्य असते. मात्र या नागरिकरूपी अवयवाला शरीरापासून अलग केल्यास त्याला काहीच अर्थ राहत नाही. व्यक्तीची सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, अध्यात्मिक, आर्थिक अंगे राज्यामुळेच निश्चित होतात. त्यामुळे इतर सर्व सामाजिक संस्थापेक्षा राज्यसंस्था सर्वश्रेष्ठ ठरते. हेगेलच्या मते, या भूतलावर राज्य हीच सर्वश्रेष्ठ शक्ती असून तिच अंतिम साध्य असते. व्यक्ती राज्यासाठी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करायला सदैव तत्पर असली पाहिजे कारण राज्यातच व्यक्तीचा सर्वार्थाने विकास होऊ शकतो. म्हणूनच राज्य हे साधन नसून साध्य असते.

हेगेलच्या राजकीय विचारात राज्य हे बुद्धिवादी तत्व असून ती एक परिपूर्ण संस्था आहे. ऑरिस्टॉटल प्रमाणेच हेगेल राज्यातील सर्व लहानसहान संस्थांचे ध्येय हे राज्याच्या ध्येयातच अंतर्भूत असते असे म्हणतो. राज्यातील इतर सर्व संस्था व्यक्तीच्या निरनिराळ्या गरजा पूर्ण करीत असतात. आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठीच मानव या संस्थांशी जोडला जातो. त्यामुळे मानवासाठी त्या संस्था आवश्यक ठरतात. परंतु त्यांचे अस्तित्व हे राज्याच्या कृपेवर अवलंबून असते. राज्यातील सर्व संस्था या आपल्या मर्यादित कार्यक्षेत्रात कार्य करीत असतात. त्याचे संघटन व बांधणी ही राज्यासारखीच असते. परंतु राज्यापेक्षा त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नसते. त्यांचे स्थान व दर्जा दुय्यम असतो. राज्याच्या नियंत्रण आणि मार्गदर्शनाशिवाय त्या संस्था कार्य करू शकत नाहीत.

हेगेलने आपल्या तत्वज्ञानात राज्याला श्रेष्ठ मानले असून व्यक्तीला गौण मानले आहे. कारण राज्य नैतिकतेची निर्मिती करते, स्वातंत्र्य देते तसेच स्वातंत्र्याचे रक्षणही करते. राज्यातच व्यक्ती खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्याचा उपभोग होऊ शकते. व्यक्ती मिळून राज्य बनते. त्यामुळे हेगेलने राज्याला एक अजस्र मानव मानले आहे. हेगेलच्या मते, राज्य व्यक्तींसाठी नसते तर व्यक्ती राज्यासाठी असते. व्यक्तीने राज्यासाठी सर्वस्व अर्पण करण्यासाठी तत्पर असले पाहिजे. व्यक्तीच्या इच्छा या राज्याच्या इच्छेतच समाविष्ट झालेल्या असतात. व्यक्तीला राज्य देईल तितकेच अधिकार प्राप्त होतात. इतर कोणतेही अधिकार व्यक्तीला प्राप्त होत नाहीत. राजाज्ञेचे पालन करण्यातच खरे स्वातंत्र्य आहे, असे हेगेल म्हणतो. क्रांतीचा अधिकार हेगेल नागरिकांना देत नाही. अशाप्रकारे हेगेलने सर्वकष शासनपध्दतीचा पुरस्कार केलेला दिसतो.

हेगेलच्या मते, राज्य हेच अंतिम सार्वभौम असते. राज्याच्या सार्वभौमत्वाचा अंतिम आविष्कार शासन संस्थेद्वारे राज्यघटना, आंतरराज्यीय संबंध आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध या माध्यमातून होत असतो. हेगेलच्या मते, शासनसंस्थेच्या तीनही अंगांना समान महत्व असते. शासनसंस्था कोणतीही असो, त्यामध्ये लोकांच्या इच्छा - आकाक्षांना महत्व असतेच. हेगेल, राज्य आणि व्यक्ती, राज्य आणि सार्वभौमत्व असा फरक करत नसल्यामुळे तो शासनसंस्थेच्या संदर्भात एकसंघ कायदेमंडळ

तत्पर कार्यकारी मंडळ आणि राजपद यांना महत्व देतो. कायदेमंडळाच्या कामात राजा कार्यकारी सत्ता व लोक या तिघांचाही समावेश असतो. हेगेलच्या मते, कायदेमंडळात जे राष्ट्राचे प्रतिनिधी येतील ते फुटकळ व्यक्तींचे प्रतिनिधी असता कामा नयेत. कारण त्यांना लोकांची इच्छा कळत नाही. हेगेल कार्यकारी मंडळात नोकरशाहीचा समावेश करतो. राजपदाला तो विशेष महत्व देतो. कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांच्यात मतभेद होऊन राज्याच्या ऐक्याचा भंग करू नये यासाठी त्यांच्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी राजपदाची आवश्यकता असते. हेगेल जेव्हा राजसत्तेचा विचार करतो, तेव्हा राजा हा शासनसंस्थेचा सर्वोच्च प्रमुख असतो. हेगेलच्या मते, राजपदामुळे राज्यात ऐक्य निर्माण होते. घटनात्मक राजसत्तेत घटनेतील तत्वे आणि घटनेनुसार केलेले कायदे यांचे नियमन करणारा सर्वश्रेष्ठ प्रतिनिधी म्हणजे राजा असे तो मानतो. त्याच्या मते, सार्वभौम असलेल्या लोकांचे प्रतिनिधीत्व प्रत्यक्ष राजाच करतो. हेगेलने घटनात्मक राजेशाहीचा पुरस्कार केलेला आहे. त्याने लोकांची इच्छा, लोकांचे सार्वभौमत्व या कल्पनांना थारा दिलेला नाही.

हेगेलच्या मते, संपूर्ण विश्वात अनेक राज्ये निर्माण होतात. त्यांच्यात सतत स्पर्धा सुरू असते. या स्पर्धेतून संघर्षाची निर्मिती होऊन युद्धाची शक्यता वाढते. इमॅन्युअल कांटने विश्वशांतीसाठी राज्यांची एक आंतरराष्ट्रीय संघटना निर्माण व्हावी अशी कल्पना मांडली. मात्र हेगेलला ही कल्पना मुळीच पसंत नव्हती. हेगेलच्या मते, विरोध, संघर्ष हा विकासाचा नियम आहे. हेगेलच्या व्दंदात्मक विचार प्रक्रियेत संघर्षातून परिवर्तन ही प्रक्रिया अपरिहार्य आहे. संघर्ष हा जीवनाचा प्रधान हेतू असून कोणतीही स्थिती संघर्षाशिवाय दीर्घकाळपर्यंत स्थिर राहू शकत नाही. त्यामुळे हेगेल युद्धाचे समर्थन करतो. त्याच्या मते, युद्ध हे स्थिर राज्यासाठी आवश्यक असते. युद्धाला तो न्याय्य मानतो. चैतन्यमय असणारे राज्य युद्धामुळे अधिकच चैतन्यमय बनून तळपते. युद्धामुळे राज्याचे नागरिक जागरूक बनून राज्याच्या रक्षणासाठी सदैव सिद्ध आणि तत्पर बनतात असे त्याचे मत होते.

★ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- १) हेगेलने राज्यविषयक विचार कोणत्या ग्रंथात मांडले आहेत?
- २) हेगेलच्या मते, राज्याची निर्मिती हा कशाचा परिणाम असतो?
- ३) हेगेल कोणला सार्वभौम मानतो?
- ४) हेगेल शासनसंस्थेच्या संदर्भात कोणत्या घटकांना महत्व देतो?
- ५) हेगेलने कोणत्या शासनव्यवस्थेचा पुरस्कार केला आहे?

१.२.४ स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार

हेगेलच्या स्वातंत्र्यविषयक विचारांचा अभ्यास करताना जर्मनीतील तत्कालिन परिस्थिती लक्षात घेणे महत्वाचे आहे. त्यावेळी जर्मनी अनेक लहानलहान भागात विभागला गेला होता. हेगेलला जर्मनीच्या एकीकरणाचा ध्यास लागलेला होता. त्यामुळे व्यक्तीने राज्यातच विलीन होऊन जावे असे त्याला वाटत होते. जर्मन नागरिकांना एक स्वतंत्र राष्ट्र बनविण्याची हेगेलची इच्छा होती. हेगेलपूर्वी स्वातंत्र्याची मांडणी 'इमॅन्यूअल कांट' या जर्मन विचारवंताने केली होती. त्याच्या विचारांचा प्रभाव हेगेलवर होता. हेगेल कांटच्या स्वतंत्रतेच्या कल्पनेला नकारात्मक मानतो. हेगेलच्या मते, मानवी हृदयात स्वातंत्र्यासंबंधी जी सर्वोत्कृष्ट कल्पना आहे जिचे मूर्त स्वरूप म्हणजे राज्य होय. कांटच्या मते, विवेक हा व्यक्तीच्या अंतःकरणात असतो तर हेगेलच्या मते, विवेकाचे साकार रूप म्हणजे राज्य होय. राज्य स्वतः एक साध्य असून ही स्वातंत्र्याच्या प्रसार करण्याचे ते एक साधन ही आहे. त्याच्या मते, जगाचा इतिहास म्हणजे स्वातंत्र्याच्या चेतनेची प्रगती होय, मानवी विवेक राज्याच्या कायद्याच्या रूपाने अभिव्यक्त होतो. स्वातंत्र्य म्हणजेच विवेकाचा आदेश होय, एखाद्या व्यक्तीचा विवेक तत्कालीन कारणाने किंवा अस्थायी कारणाने भ्रष्ट होऊन सार्वजनिक हिताऐवजी व्यक्तिगत हिताकडे अधिक झुकू शकतो. पण राज्याच्या कायद्याद्वारे व्यक्त होणाऱ्या विवेकात सार्वजनिक हिताचीच भावना असते त्यामुळे राज्याचा विवेक कधीही भ्रष्ट होत नाही. म्हणूनच खरे स्वातंत्र्य राज्याच्या कायद्यांच्या पालनातच आहे. हेगेलच्या मते, राज्याला स्वतःच्या इच्छा व स्वतःचे व्यक्तित्व असते. व्यक्ती राज्याचा सदस्य बनल्यानंतर त्याच्या इच्छेचे प्रतिनिधीत्व राज्य करते. राज्याची इच्छा व्यक्ती इच्छेचे सार नसून त्यापेक्षा श्रेष्ठ असते. यालाच हेगेल सामान्य इच्छा म्हणतो, राज्याच्या इच्छेतच सर्व सदस्यांच्या इच्छा तसेच त्यांचे व्यक्तित्व विलीन होते.

स्वातंत्र्याच्या संदर्भात हेगेलच्या दोन कल्पना आहेत.

१) व्यक्तिगत स्वातंत्र्य:- ही ब्रिटिश संकल्पना तो अयोग्य मानतो. हेगेल म्हणतो यामध्ये फक्त व्यक्तिगत आशय असतो.

२) नागरी स्वातंत्र्य :- या कल्पनेत हेगेल राष्ट्राची महत्वाकांक्षा आणि ऐक्य यांना जोडतो.

हेगेलच्या मते, स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ बंधनाचा अभाव नव्हे. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार हे तो अमान्य करतो. कारण स्वातंत्र्याला एक सामाजिक आशय असतो. व्यक्ती आणि समाज यांच्या सहकार्याशिवाय स्वातंत्र्य प्राप्त होऊ शकत नाही. कर्तव्य पालन, स्वातंत्र्य, उत्तरदायित्व, आज्ञापालन अशी परस्परांशी सांगड हेगेल घालतो.

हेगेलने स्वातंत्र्याच्या संदर्भात जगाच्या इतिहासाचे विश्लेषण केलेले आहे. त्याच्या मते, पौर्वात्य अवस्थेत राजेशाही हीच एकमेव शासनपध्दती होती. राजा ही एकमेव व्यक्ती स्वतंत्र होती व इतर सर्व गुलाम होते. या अवस्थेत लोकांना आपल्या अधिकारांची जाणीव नव्हती. दुसऱ्या ग्रीक अवस्थेत स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण झाली, तर रोमन या तिसऱ्या अवस्थेत काही लोक स्वतंत्र असतात याचे

भान निर्माण झाले. याच्या उलट सर्व लोक स्वतंत्र असतात असे जर्मनांना वाटते. हेगेलच्या मते, आजपर्यंत फक्त व्यक्तीस्वातंत्र्याचा विचार झाला. आता समाजकार्यात गती देणारा जर्मन नागरिक याचा विचार झाला पाहिजे. त्याबरोबरच राज्याच्या स्वातंत्र्याचाही विचार झाला पाहिजे. कारण स्वातंत्र्य हे स्वयंप्रेरित असल्यामुळे ते फक्त राज्यातच प्राप्त होऊ शकते. त्यामुळे व्यक्तीने आपले व्यक्तिगत स्वातंत्र्य राज्याच्या स्वातंत्र्यातच विलीन करून टाकावे.

हेगेलची स्वातंत्र्य संकल्पना अलौकिक, दिव्य वाटते, हेगेलने राज्यामार्फत व्यक्तीला श्रेष्ठत्व मिळवून दिले. त्याच्या मते, येथे व्यक्ती पृथगात्म राहत नसून ती राज्याचा अविभाज्य भाग बनते. राज्याच्या इच्छेतच व्यक्तीचे स्वातंत्र्य असते. राज्य हेच व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे प्रतीक असते. राज्यातच व्यक्तीचे जीवन व स्वातंत्र्य सार्थकी लागते.

★ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-३

खालीलपैकी योग्य ते पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

- १) हेगेलपूर्वी स्वातंत्र्य संकल्पनेची मांडणी ..... या जर्मन विचारवंताने केली.
 अ) जे. एस. मिल   ब) इमॅन्युअल कांट   क) मॉटेस्क्यू   ड) रूसो
- २) स्वातंत्र्याच्या संदर्भात हेगेलच्या ..... कल्पना आहेत.
 अ) एक   ब) दोन   क) तीन   ड) चार
- ३) हेगेलच्या मते, स्वातंत्र्याला .... आशय असतो.
 अ) सामाजिक   ब) नैतिक   क) कायदेशीर   ड) राजकीय

१.२.५ हेगेलचे इतिहासासंबंधी विचार

हेगेलने 'Philosophy of History' या ग्रंथात आपले इतिहासविषयक तत्वज्ञान मांडले आहे. हेगेलने 'मानवी इतिहास' या विषयावर १८२२ ते १८२४ या दरम्यान तसेच १८३१ मध्ये व्याख्याने दिली, या व्याख्यानाच्या आधारे हेगेलने त्याची इतिहास मीमांसा लिहिली, हेगेलच्या मते, ऐतिहासिक घटनांच्या क्रमात एक प्रकारचा अपरिहार्य विकास आढळून येतो. त्याचे सामाजिक व राजकीय तत्वज्ञान इतिहासाच्या अभ्यासावर व इतिहासाच्या इतर सामाजिक शास्त्राशी असलेल्या संबंधावर केंद्रीत झालेले आहे.

हेगेलने आपल्या इतिहास मीमांसेत विश्वचैतन्याचे तत्व गृहीत धरले आहे. त्याच्या मते, विश्वाचा विकास हा मानवी विवेकाचे परिणाम असतो. "इतिहास म्हणजे मानवी आत्म्याने आत्मशोधनासाठी केलेली तिर्थयात्रा आहे". हेगेलच्या मते, इतिहासाच्या वेगवेगळ्या अवस्थांमध्ये विश्वचैतन्याची आत्मशोधनासाठीची जी अस्वस्थता आहे ती मानवी जीवनातील पेचप्रसंगावेळी अभिव्यक्त होत असते. हेगेलने स्वतःच्या पद्धतीने इतिहासाचा अभ्यास केला आहे. हेगेलच्या मते,

इतिहासात विश्वचैतन्याच्या प्रवासात तीन गोष्टी महत्वाच्या असतात. एक, व्यक्तीच्या मनात स्वातंत्र्य व अधिकाराबद्दल निर्माण झालेले तीव्र भान. दोन, स्वातंत्र्य व अधिकारांच्या जाणीवेतून निर्माण केलेली राज्याची रचना. तीन, मानव स्वातंत्र्याचा शोध घेत असतो व ते त्याला तत्वज्ञानाच्या अभ्यासातून मिळते. हेगेलच्या मते, इतिहासाचा विकास हा चार अवस्थांमधून झाला.

१) पौर्वात्य अवस्था :-

या अवस्थेत हेगेलने पौर्वात्य देशांचा आढावा घेतला आहे. यात आशिया खंडातील इराण, इराक, भारत, चीन, सुमेरिया या देशांचा समावेश केला आहे. या अवस्थेत विवेकाचा विकास झाला नव्हता. येथे राजेशाही हा शासनप्रकार अस्तित्वात होता आणि राजा ही एकमेव व्यक्ती स्वतंत्र होती व इतर सर्व गुलाम होते. या अवस्थेत स्वातंत्र्य व अधिकारांबद्दलची कोणतीही जाणीव नव्हती. याला तो पौर्वात्य हुकूमशाही म्हणतो.

२) ग्रीक अवस्था :-

या अवस्थेत मानवाला स्वातंत्र्य व अधिकाराचे भान आले होते. ग्रीक संस्कृतीत उमरावशाही व लोकशाही विकसित झाल्या, व्यक्तीस्वातंत्र्याचा विकास झाला.

३) रोमन अवस्था -

या अवस्थेत स्वातंत्र्य व अधिकारांबद्दल लोकांमध्ये पुरेशी जाणीव निर्माण झालेली होती. रोमन संस्कृतीत राष्ट्रीय संघटना अधिक शाक्तिशाली झाल्या, परंतु व्यक्तिस्वातंत्र्यावर मर्यादा आल्या.

४) जर्मन अवस्था :-

हेगेलच्या मते इतिहासाची ही शेवटची अवस्था आहे. यामध्ये राष्ट्रराज्याची निर्मिती होते. येथे विश्वचैतन्याचा आत्मप्रवास थांबतो व त्याला स्वतःची ओळख पटते. येथे हेगेलने जर्मन राज्याचे दैवीकरण केले आहे. मात्र ही जर्मन अवस्था म्हणजे सध्याचे जर्मन राष्ट्र नव्हे.

अशाप्रकारे हेगेलने आपल्या 'इतिहासाचे तत्वज्ञान' या ग्रंथात मानवी विकासाच्या वरील अवस्थांची ऐतिहासिक मीमांसा केलेली आहे.

★ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-४

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) हेगेलने इतिहासविषयक विचार कोणत्या ग्रंथात विशद केले आहेत?
- २) हेगेलच्या मते, इतिहासाचा विकास किती अवस्थांमधून होतो?
- ३) हेगेलने आपल्या इतिहास मीमांसेत कोणते तत्त्व गृहीत धरले आहे?

१.३ सारांश/मूल्यमापन

हेगेल जगातील एक महान प्रतिभावंत आदर्शवादी तत्त्वज्ञ समजला जातो. हेगेलने राजकीय तत्त्वज्ञानात नव्या विचारांची भर घातल्याचे दिसून येते. हेगेलने द्वंद्ववाद, राष्ट्रवाद, नागरी समाज विकासवाद व राज्यविषयक विचार मांडले आणि त्यातून राजकीय विचारात मोलाची भर घातली. मात्र हेगेलच्या विचारांवर, सिद्धांतांवर अनेक विचारवंतांनी प्रखर टीका केली आहे. हेगेलच्या विचारांवरील महत्त्वाचा आक्षेप म्हणजे त्याच्या विचारांची गूढता आणि व्यामिश्रता होय. हेगेलचे विचार हे समजायला कठीण व त्याची भाषा ही अत्यंत क्लिष्ट वाटते. त्यामुळेच त्याच्या विचारांचा मोठ्या प्रमाणात विपर्यास करण्यात आला. त्यातूनच हेगेलला साम्यवाद आणि फॅसिस्टवाद यांचा जनक म्हटले गेले.

हेगेलच्या द्वंद्वत्मक विकासवादावरही टीका झाली. हेगेलने द्वंद्ववाद इतिहासाला लावला. परिणामी अर्थवाद आणि आर्थिक व्यवहार यांची उकल करणे अवघड झाले. पुढे मार्क्सने हेगेलचे ऐतिहासिक परिवर्तनाचे हे साधन भौतिकवादाला लावले व त्यानेच हेगेलला सर्वशक्तिमान वाटणारे राज्य विरून जाईल असे भाकीत केले. टीकाकारांच्या मते, तो लोकशाहीचाही विरोधक आहे. हेगेलने राज्याच्या तुलनेत व्यक्तीला दुय्यम स्थान दिलेले आहे. हेगेलच्या आंतरराष्ट्रीय आणि आंतरराज्यीय संबंध विषयक विचारावरही बरीच टीका झाली. हेगेलचे आंतरराष्ट्रीय संबंध हे आंतरिक शांतता आणि सुरक्षितता, विचारात न घेता केवळ राज्यातील प्रादेशिक घटकांनी परस्परांशी कसे संबंध ठेवावेत एवढ्यापुरतेच मर्यादित करतात. हेगेल हा युद्धाचा पुरस्कार करतो. त्याच्या विचारांमुळेच प्रथम व द्वितीय महायुद्ध झाले, असे टीकाकार म्हणतात.

अशाप्रकारे हेगेलच्या राजकीय विचारांवर टीका होत असली तरी हेगेलने राजकीय विचारांमध्ये मोलाची भर घातलेली आहे हे नाकारता येत नाही.

१.५ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) हेगेलच्या द्वंद्वत्मकतेचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
- २) हेगेलचे नागरी समाजविषयक विचार विशद करा.
- ३) हेगेलच्या राज्याविषयक विचारांची चर्चा करा.

ब) टिपा लिहा.

- १) हेगेलचे इतिहासविषयक विचार.
- २) हेगेलचे स्वातंत्र्य विषयक विचार.

१.६ संदर्भग्रंथ

- १) डॉ. डोळे ना. य : राजकीय विचाराचा इतिहास
- २) डॉ. देव विजय, डॉ. गोसावी शरद, डॉ. आपटे संज्योत : पाश्चात्य राजकीय विचारवंत
- ३) डॉ. अमृतकर प्रशांत : पाश्चिमात्य राजकीय विचार
- ४) शृंगारपुरे अरविंद : भारतीय तथा पाश्चिमात्य राजकीय विचार
- ५) गर्दे दि. का : पाश्चात्य राजकीय विचार प्रवाह
- ६) डॉ. जोशी सुधाकर : पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत
- ७) प्रा. पाटील बी.बी. : पाश्चात्य राजकीय विचार

घटक २ कार्ल मार्क्स

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
  - २.२.१ ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत
  - २.२.२ मार्क्सचे भांडवलशाहीबद्दलचे विचार
  - २.२.३ अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत
  - २.२.४ वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत
  - २.२.५ कामगार क्रांती व साम्यवाद
  - २.२.६ मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधी विचार
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

२.० उद्दिष्टे (Objectives)

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास-

- कार्ल मार्क्सचा जीवन परिचय होऊन त्यांच्यावर प्रभाव पाडणारे घटक समजून घेता येतील.
- मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत स्पष्ट करता येईल.
- मार्क्सचा भांडवलशाहीबद्दलचा दृष्टीकोन समजून घेता येईल.
- मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत स्पष्ट करता येईल.
- वर्गसंघर्षाबाबतचे मार्क्सचे विचार समजून घेता येतील.
- कामगार क्रांती, कामगारांची हुकूमशाही व साम्यवाद याविषयीचे मार्क्सचे विचार स्पष्ट करता येतील.
- मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधीचे विचार जाणून घेता येतील.

२.१ प्रास्ताविक (Introduction)

एक थोर साम्यवादी विचारवंत म्हणून कार्ल मार्क्स अजरामर झालेला आहे. या घटकात आपण कार्ल मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद, भांडवलशाहीबाबतचे विचार, अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत, वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत, कामगार क्रांती, कामगारांची हुकूमशाही व साम्यवाद, राज्यसंस्थेबाबतचे विचार समजून घेणार आहोत. त्यासाठी कार्ल मार्क्सचा जीवन परिचय, ग्रंथलेखन आणि त्यांच्या विचारांवर पडलेला प्रभाव जाणून घेणे आवश्यक आहे.

■ जीवन परिचय :

जागतिक साम्यवादी क्रांतीचा पुरस्कर्ता, सक्रिय क्रांतिकारक, शास्त्रीय समाजवादी विचारांचा प्रवर्तक, प्रतिभावान समाजशास्त्रज्ञ अशा महान विचारवंताचा जन्म ५ मे १८१८ रोजी प्रशियाच्या (जर्मनी) त्र्येरे प्रांतातील टेरेस (ट्रायर) या गांवी एका मध्यवर्गीय ज्यू कुटुंबात झाला. मार्क्सच्या वयाच्या ६ व्या वर्षी (१८२४) त्याच्या कुटुंबाने ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला होता. त्याचे वडील व्यवसायाने वकील होते. मॅकआयव्हर या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाच्या मते, कार्लच्या बालमनावर धर्मांतराचा सांस्कृतिक आघात झाल्यामुळे सर्व धर्माविषयी त्याच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न झाला असावा. मार्क्स लहानपणापासून अत्यंत बुद्धिमान, प्रतिभासंपन्न, वृत्तीने स्वतंत्र व आग्रही मनाचा होता. त्यांच्याकडे दुर्दम्य आत्मविश्वास होता.

मार्क्सचे शालेय जीवन शेतकरी व कामगार कुटुंबातील मुलांच्या सानिध्यात गेले होते. लहानपणापासूनच त्याच्या बुद्धीचे असामान्यत्व दिसू लागले होते. वयाच्या १७ व्या वर्षी बॉन विद्यापीठात तो कायद्याचा विद्यार्थी म्हणून दाखल झाला. इ.स. १८३५ साली कायद्याची पदवी संपादन केल्यानंतर बॉन विश्वविद्यालयात अध्यापनाचे काम करण्याचा त्याचा विचार होता परंतु त्याच्या क्रांतिकारी विचारांमुळे तिथे त्याला नोकरी मिळाली नाही. पुढील शिक्षणासाठी मार्क्स बर्लिन विश्वविद्यालयात दाखल झाला. तेथे त्याने तत्त्वज्ञान, इतिहास, साहित्य यांचा अभ्यास केला. वयाच्या २३ व्या वर्षी १८४१ साली मार्क्सने 'डॉक्टर ऑफ फिलॉसॉफी'(Ph.D.) ही पदवी मिळविली. अध्यापनकार्यात त्याला विशेष रुची होती. परंतु त्याच्या जहाल व क्रांतिकारक विचारांनी कोणत्याच विश्वविद्यालयात त्याला नोकरी मिळाली नाही. त्यामुळे त्याने पत्रकारिता सुरू केली. 'व्हेनिस टाईम्स' या वृत्तपत्राचा सहाय्यक संपादक व नंतर संपादक म्हणून आपले विचार मांडण्यास सुरुवात केली. त्याच्या कठोर विचारांमुळे त्याला ती ही नोकरी सोडावी लागली. बॉन विद्यापीठात असताना मार्क्सची जेनी नावाच्या युवतीशी ओळख झाली होती. १८४३ साली तिच्याशी त्याने विवाह केला. ती आपल्या पतीच्या जीवनात सहधर्मचारिणी म्हणून सुजाणतेने, तळमळीने व सक्रियतेने सहभागी झाली होती. क्रांतिकारक विचारांमुळे व लिखाणामुळे मार्क्सला सरकारने जर्मनी सोडून जाण्याचा आदेश दिला. १८४४ मध्ये मार्क्स जर्मनी सोडून फ्रान्सला गेला.

फ्रान्समध्ये मार्क्सने फ्रेंच समाजवादी साहित्याचा अभ्यास केला. पॅरिस येथे फ्रेंच साम्यवादाचा अभ्यास करित असताना विविध क्रांतिकारी गुप्त संघटनांशी त्याचा संबंध आला. फ्रेंच कम्युनिस्ट विचारवंत कॅबेट, क्रांतिकारक तत्त्ववेत्ता प्रूडॉ, रशियन क्रांतिकारक बाकुनिन यांच्याशी त्याची भेट झाली. फ्रान्समध्येच त्याची आर्थिकदृष्ट्या श्रीमंत असलेल्या डॉ. फ्रेडरिक एंजल्सची भेट झाली. परस्परांच्या विचारांमुळे ते प्रभावीत झाले, त्याचे रूपांतर दोघांतील मैत्रीत झाले. याच मित्राने पुढे

माक्सला ग्रंथनिर्मितीसाठी आर्थिक मदत केली. दोघांनी मिळून अनेक पुस्तके लिहिली, जर्मन विरोधी लिखानामुळे फ्रेंच सरकारनेही माक्सची फ्रान्समधून हकालपट्टी केली. त्यानंतर माक्स बेल्जियमला गेला व नंतर इंग्लंडला रवाना झाला. याचदरम्यान १८४८ मध्ये इंग्लंडमध्ये त्याने एंजल्सच्या मदतीने 'साम्यवादी पक्षाचा जाहिरनामा' (कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो) हा ग्रंथ प्रकाशित केला. लंडनमधील मुक्कामात पहिली काही वर्षे त्याला अत्यंत हलाखीत काढावी लागली. दारिद्र्य, आजारपण व दुर्दैवी घटना याचे आघात या कुटूंबावर होत राहिले. पुढील आयुष्य त्याने इंग्लंडमध्येच व्यतीत केले. इ.स. १८४६ साली माक्स पहिल्या आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेच्या कार्यकारिणीचे सभासद म्हणून निवडून आला. औद्योगिक उत्पादनात तंत्रज्ञानाचा वापर होऊ लागल्यामुळे कामगारांची स्थिती बिकट बनत चालली होती. कामगारांच्या चळवळीतही माक्स अग्रेसर होता. भांडवलशाही व्यवस्थेचे निर्मूलन झाल्याखेरीज मानवी समाजाची उभारणी अशक्य आहे. त्यासाठी त्याने कामगारांच्यात संघटितपणा वाढविण्यासाठी आवाहन केले की, "जगातील कामगारांनो, एक व्हा, गमावण्यासारखे तुमच्यापाशी काहीच नाही. जिंकण्यासाठी मात्र जग आहे."

१८६७ साली माक्सचा 'दास कॅपिटल' (Das Capital) या विशाल ग्रंथाचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला त्याच ग्रंथाचा दुसरा व तिसरा भाग माक्सच्या मित्राने एंजल्सने प्रसिद्ध केला. कामगार चळवळीतील माक्सचा सक्रिय सहभाग, लेखन कार्य, घरचे अठरा विश्व दारिद्र्य यामुळे त्याची प्रकृती खालावली. पत्नी उमराव घराण्यातील असूनदेखील तिने पतीच्या नशीबात, श्रमात सर्वतोपरी मदत केली, प्रसंगी घरातील मौल्यवान चीजवस्तू, दागिने गहाण ठेवले. अशा बिकट परिस्थितीत एंजल्स या मित्राने त्यांना वारंवार आर्थिक मदत केली. १८८१ साली माक्सच्या पत्नीचा व १८८३ मध्ये त्याच्या लाडक्या मुलीचा मृत्यू झाला. या दोन्ही आघातामुळे तो अधिकच खंगला आणि आजारी पडला. या महान विचारवंताचे १४ मार्च १८८३ मध्ये निधन झाले. कार्लमाक्स आपल्या समाजवादी, क्रांतीकारी विचारांमुळे, लेखनामुळे संपूर्ण विश्वात अजरामर झाला. त्यावेळी डॉ. एंजल्सने म्हटले, 'युगानुयुगे माक्सचे नाव आणि कार्य जीवंत राहिल.'

■ माक्सची ग्रंथरचना

कार्ल माक्स प्रतिभासंपन्न लेखक होता. आपले संपूर्ण आयुष्य त्याने लेखन, वाचन करण्यात घालविले. दारिद्र्याचे चटके सतत बसत असतानाही त्याने लेखनाचे कार्य शेवटपर्यंत सोडले नाही. त्याने आपल्या विविध ग्रंथाद्वारे समाजवादी विचार, भांडवलशाही समाजातील दोष, कामगारांचे आर्थिक, सामाजिक शोषण, वर्गसंघर्ष, वर्गविरहीत समाज याबाबतचे विचार मांडले. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाच्यादृष्टीने त्याचे काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. Holy Family (1845)
2. The Poverty of Philosophy (1847)
3. The Communist Manifesto (1848)
4. The Critique of Political Economy (1859)
5. Value, Price and Profit (1865)
6. Das Capital (1867)

7. The Civil war in France (1870-71)

8. Class Struggle in France

माक्सने वरील महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले आहेत. माक्स केवळ ग्रंथ लिहून स्वस्थ बसला नाही तर त्यातील विचार प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी तो आयुष्यभर झगडला. त्याच्या या ग्रंथापैकी 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' आणि 'दास कॅपिटल' हे दोन महत्त्वपूर्ण ग्रंथ म्हणून ओळखले जातात. या ग्रंथांची आपण थोडक्यात ओळख करून घेऊ.

१) कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो (Communist Manifesto)

कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो हा ग्रंथ इ.स. १८४८ मध्ये माक्स आणि एंजल्सने संयुक्त रितीने लिहिला. यालाच 'साम्यवादी पक्षाचा जाहिरनामा' असेही म्हटले जाते. या ग्रंथात आर्थिक संघर्ष, वर्गसंघर्ष, भांडवलशाहीची विनाशाकडे चाललेली वाटचाल याबाबतचे विचार मांडले आहेत. भांडवलशाहीत कामगारांच्या शोषणामुळे त्याचे अंतकरण पिळवटून निघाले होते. त्याने जगातील सर्व कामगारांना एकत्रित येण्याचे, एकजुटीने लढण्याचे आवाहन केले. 'जगातील कामगारांनो एकत्र व्हा, तुम्हाला काहीही गमवायचे नाही, गमवायचे आहे ते दुःख आणि जिंकायचे आहे ते जग.' असे कळकळीचे आवाहन त्याने या ग्रंथात केले. साम्यवादी लोक या ग्रंथाला 'बायबल' प्रमाणे मानतात. इतिहासात राजकीय विचारांचा एक उत्कृष्ट व अग्रेसर ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाची गणना केली जाते. जगातील प्रमुख भाषांमध्ये त्याचे भाषांतर झाले आहे. साम्यवादाची ओळख करून देणारा ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाकडे पाहिले जाते.

२) दास कॅपिटल (Das Capital)

हा ग्रंथ माक्सने इ.स. १८६७ मध्ये लिहिला. माक्सचे तत्त्वज्ञान सांगणारा एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाला श्रेष्ठ स्थान आहे. या ग्रंथाचे तीन खंड असून पहिला खंड १८६७ मध्ये प्रकाशित झाला व राहिलेले दोन खंड त्याच्या मित्राने एंजल्सने १८८५ व १८९४ साली प्रकाशित केले. या ग्रंथात त्याने भांडवलशाहीचे वर्णन केले आहे. ऐतिहासिक भौतिकवाद, अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत, भांडवलशाहीतील दोष, राज्यविरहीत समाज याविषयीचे विचार मांडले आहेत. भांडवलशाहीत भांडवलदार स्वतःहून आपले विरोधक निर्माण करतो, अतिरिक्त संपत्तीला त्याने चोरी मानले आहे, ज्यात दारिद्र्य, बेकारी, शोषण इत्यादी दोष राहणार नाहीत अशा राज्याची प्रस्थापना करण्याचे विचार त्याने या ग्रंथात मांडले आहेत. या त्याच्या विचारातून १९१७ साली रशियात क्रांती झाली.

■ माक्सवरील प्रभाव :

माक्स हा महान क्रांतिकारी, संघर्षप्रिय आणि शास्त्रीय समाजवादी विचारवंत होता. माक्सच्या विचारांवर तत्कालीन परिस्थितीचा प्रभाव होताच पण इतर अनेक घटकांचा आणि विचारवंतांच्या विचारांचा प्रभाव पडला होता तो पुढीलप्रमाणे -

१) इंग्लंडच्या औद्योगिक क्रांतीचा प्रभाव

इंग्लंडच्या औद्योगिक क्रांतीचा फार मोठा प्रभाव त्याच्या विचारांवर पडला. औद्योगिक क्रांतीमुळे इंग्लंडमध्ये एक नवीन अर्थव्यवस्था निर्माण झाली होती. एका बाजूने औद्योगिक विकास

होत असताना दुसऱ्या बाजूला कामगारांची आणि सर्वसामान्य जनतेची आर्थिक स्थिती खालावत चालली होती ही स्थिती मार्क्सने इंग्लंडच्या वास्तव्यात जवळून पाहिली होती. त्यातूनच त्याचे भांडवलशाही विरोधी तत्त्वज्ञान निर्माण झाले.

२) फ्रान्समधील तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव

फ्रान्सच्या वास्तव्यात मार्क्सने फ्रान्सच्या आदर्शवादी समाजवादाचे पुरस्कर्ते केबे, बाकुनिन प्रूधॉ, सेंट सायमन, चार्ल्स कोरियर, लेगे यांच्या समाजवादी विचारांचा अभ्यास केला. त्याचा प्रभाव मार्क्सवर पडला.

३) हेगेलच्या विचारांचा प्रभाव

हेगेलच्या विचारांचा मार्क्सवर फार मोठा प्रभाव पडला होता. बॉन व बर्लिन विद्यापीठात असताना मार्क्सने हेगेलच्या 'फिलॉसॉफी ऑफ राईट' या ग्रंथाचा अभ्यास केला होता. त्यातून त्याने द्वंद्ववादाची प्रेरणा घेतली. हेगेलच्या वैचारिक बौद्धिक द्वंद्ववादाला त्याने भौतिकवादी स्वरूप दिले. मार्क्सच्या मते, 'हेगेलचा द्वंद्ववाद जो डोक्यावर उभा होता, त्याला मी पायावर उभे केले' अशाप्रकारे हेगेलच्या तत्त्वज्ञानातून मार्क्सने भौतिकवादी विचारांची प्रेरणा घेतली.

४) एंजल्सचा प्रभाव

एंजल्स आणि मार्क्स यांची मैत्री ऐतिहासिक स्वरूपाची होती. मार्क्सच्या विचारांवर सर्वात जास्त प्रभाव एंजल्सचा पडला होता ते श्रेष्ठ मित्रत्वाचे प्रतिक होते. एंजल्सच्या प्रभावामुळेच मार्क्स साम्यवादाकडे अधिक आकर्षित झाला. एंजल्सच्या मदतीनेच त्याला 'दास कॅपिटल' ग्रंथ प्रकाशित करणे शक्य झाले.

५) वृत्तपत्र व्यवसायाचा प्रभाव

मार्क्सने तत्त्वज्ञानात पीएच.डी. प्राप्त केल्यानंतर नोकरीसाठी प्रयत्न केले परंतु त्याच्या जहाल विचारांमुळे सरकारने त्याला जर्मनी सोडण्याचा आदेश दिला. नंतर तो वृत्तपत्र व्यवसायात काम करू लागला. त्यावेळी त्याला श्रमिक वर्गाच्या परिस्थितीचे आकलन झाले, दारिद्र्याची जाणीव झाली. स्वतःला त्याचे चटके सहन करावे लागले. त्यामुळे संपूर्ण जगातील अर्थव्यवस्था बदलली पाहिजे या विचारांची प्रेरणा त्याला मिळाली.

याबरोबरच फ्रान्समधील वर्गसंघर्ष व राज्यक्रांती तसेच अँडम स्मिथ, रिकार्डो, विल्यम थॉमसन, सेंट सायमन, जे. एस. मिल, कॅबेट इत्यादी समाजवादी विचारवंतांच्या आर्थिक, सामाजिक विचारांचा प्रभाव कार्ल मार्क्सवर पडला होता.

अशाप्रकारे विविध देशातील सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती, स्वतःच्या जीवनातील विविध प्रसंग, विविध विचारवंतांचे विचार यातूनच त्याच्या विचारांची जडणघडण झाली होती व विशिष्ट विचारसरणी स्वीकारली होती.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- १) कार्ल मार्क्स आणि एंजल्स यांनी 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' हा ग्रंथ कोणत्या साली प्रसिद्ध केला ?
- २) मार्क्सचा जन्म कोणत्या वर्षी व कोणत्या देशात झाला ?
- ३) इ.स. १८६७ मध्ये मार्क्सने कोणता ग्रंथ लिहिला ?
- ४) मार्क्स यांच्या कोणत्या ग्रंथाला साम्यवादाचे बायबल असे म्हणतात ?
- ५) कार्ल मार्क्स या समाजवादी, क्रांतिकारक विचारवंताचे निधन कोणत्या वर्षी झाले ?

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत (Theory of Historical Materialism)

कार्ल मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांताला द्वंद्ववाद किंवा विरोधविकासवाद किंवा आर्थिक नियतीवाद या नावानेदेखील संबोधले जाते. हेगेलचा विरोध विकास म्हणजेच द्वंद्ववाद याचा प्रभाव कार्ल मार्क्सवर पडला होता. मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत हेगेलच्या विरोधविकासवादी सिद्धांतावर आधारलेला आहे. ऐतिहासिक भौतिकवाद वरीलप्रमाणे विविध नावांनी ओळखला जात असला तरी मार्क्सने मात्र 'इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ' (इकॉनॉमिक इंटरप्रेटेशन ऑफ हिस्ट्री) असा शब्दप्रयोग केला आहे. इतर संज्ञा एंजल्सने मांडल्या आहेत.

मार्क्सचा भौतिकवादी सिद्धांत समजून घेण्यापूर्वी भौतिकवाद म्हणजे काय? हे समजून घेणे आवश्यक आहे. भौतिकवाद निसर्गाचे अस्तित्व मान्य करतो. निसर्ग म्हणजे ग्रह, तारे, सूर्य, चंद्र, पृथ्वी, पर्वत, झाडे, समुद्र, जंगले, प्राणी तसेच विचारशक्ती आणि जाणीव असलेला मानव होय. या सर्वांवर नियंत्रण करणारी अतिमानवी शक्ती, परमेश्वर वगैरे काहीही नसते. निसर्ग स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असतो. पृथ्वीवर मानव निर्माण होण्याअगोदरपासून निसर्ग आहे. भौतिकवादामुळे मनुष्य चूकीच्या समजुतीतून मोकळा होतो. मृत्यू, देव आणि इतर अतिमानवी शक्तीचे भय नाहीसे होते. पृथ्वीवरचे आपले जीवन श्रेष्ठ मानून ते कसे चांगले जगता येईल ते भौतिकवाद सांगतो. मृत्यूनंतरच्या सुखाची वाट पाहण्यात अर्थ नसतो. भौतिकवादाचा मनुष्याच्या बुद्धिवर व प्रतिष्ठेवर विश्वास आहे. मानवाच्या बुद्धिवर भौतिकवादाचा विश्वास असल्याने परमेश्वराची दया भाकण्याची, आशिर्वाद मागण्याची गरज त्याला वाटत नाही. मानवाला मदत करणारी वा शासन करणारी अशी कोणतीही अतिमानवी शक्ती अस्तित्वात नसते. भौतिकवादाचा स्वीकार केलेला माणूस कपाळावर हात मारून माझे नशीबच खोटे, दैवच खोटे म्हणून निराश होणार नाही. बुद्धिवर विश्वास असल्याने तो आत्मविश्वासपूर्वक स्वतःमध्ये बदल करतो.

मार्क्सने हेगेलच्या सिद्धांतातून केवळ बौद्धिक तत्त्वे घेतली. हेगेल अध्यात्मवादी होता तर मार्क्स पूर्ण भौतिकवादी होता. हेगेलच्या सिद्धांताला त्याने क्रांतिकारी स्वरूप दिले. भौतिकवादाच्या आधारे इतिहासातील विरोध विकासवादाचा (द्वंद्ववाद) सिद्धांत मार्क्स व एंजल्स यांनी मांडला.

■ विरोध विकासवाद (द्वंद्ववाद) (Dialectical Materialism)

माक्सने हेगेलचे द्वंद्ववादी तत्त्व स्वीकारून आपल्या विचारांची मांडणी केली. परंतु हेगेलचा अध्यात्मवादी पाया मात्र त्याने मान्य केला नाही. म्हणजेच माक्सचा विरोधविकासवाद (द्वंद्ववाद) हेगेलपेक्षा वेगळा आहे. माक्सच्या शब्दात, "My Dialectical method is not only different from the Hegelian but is its direct opposite." "माझा विरोधविकासवाद हा हेगेलपेक्षा वेगळा आहे, नव्हे पूर्णपणे त्याच्या उलट आहे." सृष्टीमध्ये होणाऱ्या सर्व परिवर्तनाचे कारण विचार आहे असे हेगेल मानतो तर माक्सच्या मते समाजपरिवर्तनाचा मूळ आधार आर्थिक आहे. हेगेल आदर्शवादी विचारवंत होता. त्याच्या मते, भौतिक जग हे कल्याणसृष्टीचे प्रतिबिंब असते. भौतिकसृष्टीला स्वतंत्र अस्तित्व नसते. कल्पनासृष्टीत प्रथम बदल होतात व त्यानुसार भौतिक सृष्टीत बदल घडवून आणले जातात. कल्पनासृष्टीत म्हणजेच विचारात प्रगती कशी होते, हे स्पष्ट करण्यासाठी हेगेलने विरोध विकासवादी तत्त्व मांडले. कल्पनासृष्टीचा विकास होण्यासाठी संघर्ष आवश्यक असतो. द्वंद्ववाद ही वादविवाद करण्याची एक विचारपद्धती आहे असे हेगेल मानतो. त्याच्या मते, प्रथम एक विचार किंवा कल्पना (Thesis), मांडली जाते. त्या विचाराला किंवा कल्पनेला विरोधी कल्पना (Antithesis) आपोआप निर्माण होते. या दोन परस्पर विरोधी विचारातून संघर्ष होऊन सुसंवादी विचार (Synthesis) निर्माण होऊन वैचारिक प्रगती होते. थोडक्यात वाद, प्रतिवाद आणि सुसंवाद अशारितीने कल्पनासृष्टीत विरोध विकासानुसार बदल होतात व त्याचा परिणाम भौतिक सृष्टीत बदल करण्यासाठी केला जातो असे हेगेलचे मत होते.

माक्सने भौतिक जगाच्या विकासाचे तीन टप्पे सांगितले. वाद (Thesis), प्रतिवाद (Antithesis) आणि संवाद (Synthesis) हे विरोधविकासवादाचे तत्त्व माक्सने हेगेलच्या तत्त्वज्ञानातून घेतले. हेगेलच्या विरोधविकासवादाचा स्वीकार माक्सने केला परंतु हेगेलचा आदर्शवाद व अध्यात्मवाद पूर्णपणे नाकारला. हेगेलच्या काल्पनिक, आदर्श विचारांना फाटा दिला. माक्सने मानवी इतिहासाचे वास्तववादी स्पष्टीकरण केले आहे. त्याच्या मते, भौतिक वस्तूंच्या प्राप्तीसाठी मनुष्य सतत प्रयत्न करीत असतो. वस्तुप्राप्तीसाठी मानवी जीवनात सतत संघर्ष होत असतो. भौतिक वस्तूंचे उत्पादन करीत असतानाच मानवाचे परस्परसंबंध निश्चित होत असतात. समाजातील या आर्थिक संबंधावरच समाजाची जडणघडण होत असते. उत्पादन साधने असणारा गट आणि उत्पादनाची साधने नसणारा असा दुसरा गट ह्या दोन्ही गटातील परस्परसंघर्षातून समाज एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीत जात असतो.

भांडवलशाही समाजव्यवस्थेत भांडवलदार हा वाद (Thesis), मजूर वर्ग हा प्रतिवाद (Antithesis) असतो. या दोन वर्गांच्या संघर्षातून नवी साम्यवादी समाजरचना असा सुसंवाद (Synthesis) निर्माण होतो. अशाप्रकारे माक्सने विश्वाच्या परिवर्तनाचे वास्तववादी चित्रण केले. विश्वाच्या विकासात नेहमी संघर्ष होत असतात व त्या संघर्षातून विश्वाचा विकास होत असतो. माक्सने परिवर्तनाचा आधार आर्थिक असल्याचे सांगून उत्पादन साधने गतिमान व बदलणारी असतात. त्यांच्यात परिवर्तन झाले की समाजातही परिवर्तन होते असे मत मांडले. विरोधातून, संघर्षातून विकास होतो असे विरोधविकासवादाचे तत्त्व माक्सने सांगितले. 'हेगेलचा द्वंद्ववाद डोक्यावर उभा होता, तो मी पायावर उभा केला.' असे माक्स म्हणतो.

माक्सच्या द्वंद्ववादाची वैशिष्ट्ये :

माक्सने द्वंद्ववादाचा भौतिकवादाचा सिद्धांत नवीन समाजव्यवस्था प्रस्थापनेसाठी स्पष्ट केला. समाज नेहमीच वर्गप्रधान राहिलेला आहे. दोन वर्गात संघर्ष होऊन नवीन सामाजिक व्यवस्था निर्माण होत आली आहे. परंतु माक्सला अशी एक नवीन सामाजिक व्यवस्था निर्माण करावयाची होती की जिथे कोणतेही वर्ग राहणार नाहीत व वर्गविहीन समाजाची स्थापना होऊ शकेल हे त्याच्या द्वंद्ववादाचा भौतिकवादाचे ध्येय आहे. द्वंद्ववादाचा भौतिकवादाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

१) प्रत्येक वस्तू गतिशील व विकसनशील असते

माक्सच्या द्वंद्ववादानुसार प्रत्येक वस्तूला गती असते. कोणतीही वस्तू स्थितीशील नसते. त्यामुळे जसजसा काळ लोटतो तसतसे त्या वस्तूत परिवर्तन होते. अशाप्रकारचे परिवर्तन सतत चालू असते. जुन्या वस्तूचा नाश व नवीन वस्तूची निर्मिती असा विकासाचा क्रम सतत चालू असतो.

२) माक्सचा द्वंद्ववाद क्रांतिकारी स्वरूपाचा आहे

माक्सने सामाजिक क्रांतीवर भर दिला होता. त्याच्या मते, राजकीय क्रांतिमुळे सत्ता एका वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गाकडे जाते व फरक एवढाच पडतो की, शोषणाची शक्ती एका वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गाकडे हस्तांतरित होते, शोषितांचा वर्ग तसाच राहतो. सामाजिक क्रांतिमुळे समाजातील संपूर्ण वर्गांचाच नाश होतो व नंतर मुक्त समाजव्यवस्था निर्माण होते.

३) प्रत्येक वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूशी संघर्ष

माक्सच्या मते, विश्वाच्या विकासात सदैव संघर्ष सुरू असतो. विश्वातील प्रत्येक वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूशी संघर्ष होत असतो. वस्तू-वस्तूतील विरोधामुळेच संघर्ष अटळ असतो. त्यातूनच समाजात परिवर्तन होत असते.

४) परिवर्तन गुणात्मक व मात्रात्मक

माक्सच्या द्वंद्ववादानुसार वस्तूत होणारे परिवर्तन गुणात्मक व मात्रात्मक अशा दोन्ही स्वरूपाचे असते. जसे ज्वारीच्या दाण्याच्या अंकुराचे अनेक दाण्यात परिवर्तन मात्रात्मक आहे पण पाण्याचे बर्फात परिवर्तन होणे गुणात्मक स्वरूपाचे आहे. कोणतेही परिवर्तन द्वंद्वामुळेच होते असे माक्सचे मत होते.

५) भौतिक जगाचाच विचार

माक्सने विरोध विकासवादामध्ये भौतिक जगाचाच विचार केला. त्याच्या मते, भौतिक जग आणि त्यातील भौतिक पदार्थ हेच खरे सत्य आहे. विश्वाचे वास्तविक ज्ञान केवळ भौतिकवादाद्वारेच प्राप्त होऊ शकते यावर त्याचा ठाम विश्वास होता. यासाठी त्याने वाद, प्रतिवाद आणि संवाद अशा विकासाच्या तीन अवस्था सांगितल्या. त्याच्या मते, ज्वारीचा दाणा वाद, रोपटे प्रतिवाद आणि नवीन ज्वारीचे दाने हा संवाद आहे.

■ मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद

मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत स्पष्ट करण्यासाठी विरोधविकासवाद (द्वंद्ववाद) सांगितला. द्वंद्ववादाचा उपयोग त्याने सामाजिक विकासाची व्याख्या करण्यासाठी केला. आजपर्यंतच्या समाजाचा विकास कसा झाला? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी त्याने इतिहासाचा अभ्यास केला. इतिहासाचे आर्थिकदृष्ट्या विश्लेषण केले. ऐतिहासिक बदलास आर्थिक घटकच कारणीभूत असतो असे त्याचे मत होते.

■ उत्पादन पद्धती – सामाजिक संबंधाचा निकष

मार्क्सच्या मते, उत्पादन पद्धतीमुळे समाजात परस्पर संबंध निश्चित होत असतात. उत्पादनाची साधने ज्याच्या मालकीची त्यांचा एक वर्ग आणि ज्यांच्या हातात उत्पादनाची साधने नसतात परंतु त्यांना श्रम व कष्ट करावे लागतात असा दुसरा वर्ग असतो. उत्पादनाची साधने गतीशील आणि सतत बदलणारी असतात. उत्पादनाची पद्धती आणि वस्तूंच्या विनिमयाची पद्धती यातून समाजातील व्यक्तींचे परस्पर संबंध निश्चित होत असतात. प्रारंभीच्या काळात उत्पादनाची साधने सामुहिक मालकीची होती. सरंजामशाहीत सरंजामदार, जमीनदार, धनिक लोकांच्या हातात उत्पादन साधनांची मालकी होती. त्यांचा एक वर्ग आणि कुळांचा, गुलामांचा दुसरा वर्ग होता. भांडवलशाहीत उत्पादनाची साधने भांडवलदारांकडे गेली. त्यांचा एक वर्ग निर्माण झाला व कारखान्यात काम करणारे मजूर, कामगार यांचा दुसरा गट निर्माण झाला. अशाप्रकारे उत्पादन साधनांच्या मालकीतून इतिहासात मानवाचे परस्पर संबंध निर्माण झाले. समाजरचनेत जे वर्ग निर्माण होतात त्यांच्यात संघर्ष होतो व समाजाचा आर्थिक विकास होतो, असे मार्क्सचे मत होते.

■ आर्थिक घटकांचा समाजव्यवस्थेवर परिणाम

मार्क्सच्या मते, आर्थिक संबंध मनुष्याची सामाजिक, राजकीय, अध्यात्मिक तत्त्वे निश्चित करीत असतात. व्यक्तीचे भौतिक जीवनातील स्थान, व्यक्तीच्या विचाराला दिशा देण्याचे कार्य आर्थिक घटक करीत असतो. जुन्या उत्पादन पद्धतीला विरोध करणारी नवीन उत्पादन पद्धती निर्माण होते. जुन्या व नवीन उत्पादन पद्धतीत संघर्ष होतो. त्यात नवीन उत्पादन पद्धती श्रेष्ठ ठरते. अशा संघर्षातून समाजरचनेचे परिवर्तन होते. समाजातील विविध घटकात त्यामुळे परिवर्तन होत असते. उत्पादनपद्धतीच्या अनुषंगानेच समाजातील राजकीय, कायदेशीर, तात्वीक, संबंध प्रस्थापित होत असतात. उत्पादनशक्ती व उत्पादन संबंध यांच्यामध्ये जोपर्यंत सुसंगती असते तोपर्यंतच समाजाचा विकास होत असतो. जेव्हा उत्पादनसंबंध व उत्पादनशक्ती या आर्थिक घटकात विसंगती निर्माण होते तेव्हा त्याचा परिणाम समाजव्यवस्थेवर होत असतो. साहजिकच समाजाची अवस्था इतिहासाच्या एका कालखंडातून दुसऱ्या कालखंडात जात असते.

■ धर्माला गौण स्थान

ऐतिहासिक भौतिकवादात मार्क्सने धर्माला काहीच स्थान दिले नाही. मार्क्सच्या मते, 'धर्म म्हणजे अफूची गोळी आहे.' धर्म म्हणजे एक नशा आहे; ती अफूच्या नशेप्रमाणे आहे. नशा साधारणतः दुःख विसरण्यासाठी केली जाते. तसेच दुःखाला विसरण्यासाठी धर्माचा आश्रय घेतला जातो. धर्माच्या नशेत मनुष्य सुखी जीवनाचे चित्र रेखाटतो परंतु ती त्याची शुद्ध फसवणूक असते.

मनुष्याच्या या भावनेचा फायदा भांडवलदार घेत असतात. लोकांनी धर्माच्या नशेतच रहावे, सुखी होण्याची त्यांनी केवळ स्वप्ने पहावीत. यातच भांडवलदारांचे हित असल्यामुळे भांडवलदार धार्मिक स्थळे बांधून दुःखीजणांच्या आश्रयाची व्यवस्था करतात. भांडवलशाहीत धर्माला अधिक स्थान असते. मार्क्सच्या विचारात मात्र धर्माला अजिबात स्थान नाही.

मार्क्सच्या मते, समाजाचे वर्तमान स्वरूप एकाएकी निर्माण झालेले नाही. समाजात परिवर्तन होत गेले. इतिहासात समाजाला विविध अवस्थेतून जावे लागले, भविष्यातही अनेक अवस्थांतून जावे लागणार आहे. ऐतिहासिक काळात समाजाचा विकास कसा होत गेला व समाजाला वर्तमान स्वरूप कसे प्राप्त झाले हे मार्क्सने ऐतिहासिक बदलाच्या पुढील पाच अवस्थातून सांगितले आहे.

- १) आदिम व्यवस्था किंवा प्राचीन साम्यवाद
- २) गुलामगिरीचा काळ
- ३) सरंजामशाहीची अवस्था
- ४) भांडवलशाहीचा कालखंड
- ५) समाजवादी अवस्था

१) आदिम व्यवस्था किंवा प्राचीन साम्यवाद (Primitive Communism)

ही मानवी विकासाची प्रारंभिक अवस्था मानली जाते. या अवस्थेत लोक समुहवृत्तीतून सामाजिक जीवन जगत होते. कंदमुळे, फळे खाऊन आणि प्राण्यांची शिकार करून उदरनिर्वाह करीत होते. त्यावेळी व्यक्तीगत संपत्ती नव्हती. समाजात वर्गभेद नव्हता. त्यामुळे वर्गसंघर्षही नव्हता. उत्पादनाची साधने अत्यंत अविकसीत होती. दगडापासून बनविलेल्या हत्यारांचा वापर करून लोक आपले संरक्षण करीत असत. उत्पादनाच्या साधनावर समुहाची मालकी होती व उत्पादनाचा लाभ सर्वांना मिळत होता. सर्वच गोष्टींवर सार्वजनिक अधिकार होता. म्हणून मार्क्स याला प्राचीन साम्यवादाचे युग म्हणतो.

२) गुलामगिरीचा काळ (Slavery)

प्राचीन साम्यवादात काळाच्या ओघात परिवर्तन होत गेले, लोकसंख्या वाढत गेली, मनुष्याच्या गरजा वाढू लागल्या. उपजिवीकेसाठी नवीन साधनांची आवश्यकता वाढू लागली. शेती व्यवसायास सुरुवात झाली. कुटूंबसंस्था निर्माण झाली. जमिनीवर खाजगी मालकी प्रस्थापित झाली. ज्या व्यक्तीजवळ शेती व संपत्ती होती तो मालक झाला. शक्ती आणि संपत्ती थोड्या लोकांच्या हातात एकवटल्या. इतर लोक त्यांच्या आश्रयावर राहू लागले. त्यामुळे समाजात स्वामी (मालक) व दास (गुलाम) निर्माण झाले. गुलाम आपल्या स्वामीसाठी राबत होते. उदरनिर्वाहासाठी मजुरी करीत होते. अशाप्रकारे समाजात मालक-गुलाम असे दोन वर्ग निर्माण झाले व गुलामगिरीचे युग आले.

३) सरंजामशाहीची अवस्था (Feudalism)

सरंजामशाही अवस्थेला सामंतशाहीची अवस्था असेही म्हटले जाते. गुलामगिरीच्या युगातून समाजाने सामंतशाहीत पदार्पण केले. स्वामी-गुलाम वर्गसंघर्षातून राजसत्ता निर्माण झाली. राजाने

आपल्या सहकारी काही व्यक्तींना जमिनी दिल्या. त्या व्यक्ती जमिनदार किंवा सामंत बनल्या. त्यांनाच सरंजामदार किंवा जमिनदार म्हटले जात असे. सरंजामदार वर्ग हा शेतकरी व शेतमजूर यांच्याकडून शेतात काम करवून घेत असे. या शेतात राबणाऱ्या वर्गाला भूदास असे म्हटले जात. भूदास शेतात राबत. त्याच्या मोबदल्यात त्यांना उदरनिर्वाहापुरते अन्नधान्य मिळत होते. सामंतांनी शेतमजुरांचे खूप शोषण केले, मोबदलाही अत्यल्प दिला जात असे, त्यामुळे मजूरवर्गात असंतोष निर्माण होऊन त्यातून सरंजामदार-भूदास यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला.

४) भांडवलशाहीचा कालखंड (Age of Capitalist Society)

सरंजामशाहीत मजूर वर्गाचे अतोनात शोषण होत असल्यामुळे त्यांच्यात असंतोष निर्माण झाला होता. राजा व सरंजामदार ह्यांच्याविरुद्ध मजुरांचा संघर्ष झाला. १६८८ मध्ये इंग्लंडमध्ये रक्तहीन राज्यक्रांती झाली आणि १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये क्रांती झाली. पुढील काळात शास्त्रीय व तांत्रिक शोधामुळे उत्पादनात वाढ झाली. मोठमोठे उद्योगधंदे निर्माण होऊन उद्योगधंद्यांचे केंद्रीकरण झाले. उत्पादनाच्या साधनांवर एकाधिकार निर्माण झाला. समाजातील जुनी व्यवस्था बदलली व नव्या युगाचा आरंभ झाला. मोठ्या उद्योगधंद्यामुळे लहान उद्योगधंदे नष्ट झाले. नवनवीन यंत्रे निर्माण झाली. मोठ्या उद्योगधंद्यातील उत्पादनाची साधने ज्यांच्याजवळ होती ते भांडवलदार झाले. त्यांनी राजकीय सत्ताही आपल्या ताब्यात घेतली. श्रमिक लोक पोटासाठी भांडवलदारावर अवलंबून राहू लागले. भांडवलदार श्रमिकांना कमी वेतन देऊन अधिक काम करवून घेऊन त्यांची पिळवणूक करू लागला. त्यामुळे समाजात भांडवलदार-श्रमिक असे दोन वर्ग निर्माण झाले. श्रमिकांना शोषण असह्य झाले त्यामुळे त्यांचा संघर्ष सुरू झाला.

५) समाजवादी अवस्था (Socialism)

समाजवादी अवस्थेला साम्यवादी समाजरचना असेही म्हटले जाते. मार्क्सने भांडवलशाहीत होणारे मजुरांचे आर्थिक शोषण व त्यातून होणारा वर्गसंघर्ष याचे स्पष्टीकरण करून नवीन समाजव्यवस्था कशी प्रस्थापित करता येईल याचे विवेचन "A contribution to the Critique of Political Economy" या ग्रंथात केले आहे. मार्क्सच्या मते, समाजवाद म्हणजे भांडवलदार व साम्यवाद यामधील अंतरिम व्यवस्था होय. मार्क्सचा समाजवाद आणि समाजवाद यामध्ये बरेच अंतर आहे. मार्क्सचा समाजवाद म्हणजे श्रमिकांची हुकूमशाही होय. भांडवलशाहीत भांडवलदार आणि श्रमिक यांच्यातील संघर्ष अत्यंत तीव्र स्वरूपात होत जाऊन त्याचे रुपांतर क्रांतीत होऊ शकते. भांडवलदार जेवढ्या जास्त प्रमाणात कामगारांचे शोषण करतील तसे कामगारांच्यातील असंतोष वाढत जाऊन कामगारवर्गाची क्रांती होऊन, कामगार वर्गाची हुकूमशाही निर्माण होईल. काही काळ कामगारांची हुकूमशाही राहिल्यानंतर उत्पादनसाधनांची व संपत्तीची मालकी समाजाची होईल. समाजात कोणताही वर्ग राहणार नाही, वर्गविहीन समाजाची निर्मिती होईल. त्यामुळे वर्गसंघर्षही होणार नाहीत व राज्यसंस्थेची गरज भासणार नाही. समाज राज्यविरहित होईल व साम्यवादी समाजव्यवस्था निर्माण होईलच असे मार्क्सने म्हटले आहे.

मार्क्सच्या मते, 'आजपर्यंतचा इतिहास म्हणजे वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे. परस्परविरोधी वर्गांच्या संघर्षातून विकास होत आलेला आहे. वर्गसंघर्षाच्या परिणामातून शेवटी साम्यवादी

समाजव्यवस्था स्थापन होईल. अशाप्रकारे मार्क्सने इतिहासाच्या भौतिकवादी मीमांसेतून एका नव्या समाजवादी समाजरचनेची कल्पना मांडली आहे.

मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादावरील टीका

मार्क्सने मांडलेल्या ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारांवर विविध विचारवंतांनी पुढील आधारावर टीका केली आहे.

१) मानवी जीवनात धर्माला महत्त्वाचे स्थान

मार्क्सने धर्मावर अत्यंत कठोर टीका केली आहे. धर्माला अफूची गोळी म्हटले आहे. पण मार्क्स हे विसरतो की, मनुष्याला भौतिक वस्तूंचा जसा मोह असतो तसाच अध्यात्मिक सुखाचाही तो भुकेला असतो. मनुष्य जीवनात धर्माला महत्त्वाचे स्थान आहे. एखाद्या गोष्टीतून मानवाला प्रेरणा मिळत असेल तर त्याला विरोध करण्यात अर्थ नाही. धर्म मनुष्याच्या जीवनातील आशास्थान असते. भौतिक वस्तूंनी जर सुख प्राप्त झाले असते तर कुठेच नैराश्य दिसले नसते.

२) राज्यविहीन समाजाचे वर्णन काल्पनिक

मार्क्सने केलेले राज्यविहीन समाजाचे वर्णन काल्पनिक स्वरूपाचे वाटते. कारण तशा प्रकारचा समाज आतापर्यंत कोठेही निर्माण झाला नाही व भविष्यातही होण्याची शक्यता नाही. उलट राज्याची आवश्यकता दिवसेंदिवस वाढतच आहे. त्यामुळे राज्य ही अत्यावश्यक संस्था आहे ती विरून न जाता भक्कम बनत आहे.

३) अपूर्ण व एकांगी सिद्धांत

मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवादाचे केलेले विवेचन एकांगी व अपूर्ण वाटते. या सिद्धांताने आर्थिक तत्वालाच प्राधान्य दिले. आर्थिक घटकच परिवर्तनाला कारणीभूत आहे असे मार्क्सने म्हटले. वास्तविक आर्थिक तत्वाबरोबरच मनुष्याच्या भावना, द्वेष, राग, विचार, धार्मिक विरोध, देशप्रेम या घटकांचादेखील इतिहास घडविण्यात महत्त्वाचा वाटा आहे. या घटकांकडे मार्क्सने दुर्लक्ष केले आहे.

४) विकासात राष्ट्रीय चळवळीचे महत्त्व

विविध चळवळींचे मानवी समाजाचा इतिहास बदलण्यात महत्त्वाचे योगदान आहे. राष्ट्रवादी विचारांतून निर्माण झालेल्या विविध राष्ट्रीय चळवळींमुळेही इतिहासात परिवर्तन झाले आहे, अशा चळवळींचे महत्त्व नाकारता येणार नाही.

५) थोर पुरुषांचे कार्य

ऐतिहासिक परिवर्तन करण्यामागे अनेक थोर पुरुषांनी महत्त्वाचे योगदान दिलेले असते. त्यांच्या कार्याचे महत्त्व नाकारता येणार नाही. गौतम बुद्ध, येशू ख्रिस्त, मार्टिन ल्यूथर, टॉलस्टॉय, महात्मा गांधी यांनी मानवी व्यवहाराला नवीन दिशा देण्याचे कार्य केले आहे. इतिहास घडविण्यात अशा थोर व्यक्तींचे कार्य व व्यक्तिमत्त्व कारणीभूत ठरले आहे. मात्र याचा विचार मार्क्सने कोठेही केलेला नाही.

६) विचारात विरोधाभास

टीकाकारांच्या मते, मार्क्सच्या विचारात विरोधाभास आढळतो. इतिहास गतिशील आहे असे तो म्हणतो आणि इतिहासाची गती राज्यविहीन समाज निर्माण झाल्यानंतर थांबेल असेही तोच म्हणतो. राज्यविरहित समाजरचना शेवटची अवस्था असेल तर इतिहासाला गतिशील कसे म्हणता येईल? अशाप्रकारे मार्क्सच्या या विचारात विसंगती वाटते.

७) समाजाची विभागणी चुकीची

इतिहासाच्या प्रत्येक अवस्थेत मार्क्सने समाजाची दोन वर्गात विभागणी केली आहे. ती चुकीची वाटते. उत्पादनाची साधने मालकीची असणारा एक श्रीमंत वर्ग आणि उत्पादनाची साधने हातात नसणारा, श्रम करणारा गरीब वर्ग अशा दोन वर्गात विभागणी करून त्यांच्यात वर्गसंघर्ष होतो असे म्हटले आहे, परंतु या दोन वर्गांशिवाय समाजात तिसरा वर्ग म्हणजे मध्यम वर्ग असतो व तोही समाजाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. याकडे मार्क्सचे दुर्लक्ष झाले आहे. अशी टीकाकारांनी टीका केली आहे.

८) केवळ आर्थिक शक्ती सत्ताप्राप्तीचा मार्ग नव्हे

मार्क्सच्या मते ज्याच्याकडे आर्थिक शक्ती आहे, उत्पादनाची साधने ज्याच्या मालकीची आहेत ते राजकीय सत्ता प्राप्त करतात व राजकीय सत्तेचा उपभोग घेतात. टीकाकारांच्या मते आर्थिक शक्तीशिवाय बुद्धी, साहस व कपट या मार्गानेही राजकीय सत्ता प्राप्त करता येते. केवळ तो एकमेव मार्ग नाही.

९) उत्क्रांतीच्या मार्गानेही विकास

क्रांतीच्या मार्गाने किंवा विरोध विकासाच्या पद्धतीने समाजात बदल होतात असे मार्क्सने म्हटले आहे. परंतु टीकाकारांच्या मते क्रांती ऐवजी उत्क्रांतीच्या मार्गानेही समाजात बदल घडवून आणता येतात. वर्गसंघर्षाऐवजी वर्गसमन्वय घडवूनही विकास घडवून आणता येतो व तो समाजाला पोषक ठरतो.

मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादावर टीकाकारांनी जरी टीका केली असली तरी या सिद्धांताचे महत्त्व कमी होत नाही. जेवढ्या जास्त प्रमाणात टीका होते तेवढा जास्त सत्यांश त्या विचारात असतो. मार्क्सने मानवी जीवनात आर्थिक कारणाला जे महत्त्व दिले त्याचा परिणाम इतिहासावर कसा झाला याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्यामुळे इतिहासाचे योग्य चित्र दाखविण्याचे कार्य या सिद्धांताने केले असे म्हणावे लागेल.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-२

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- १) द्वंद्वत्मक विरोध विकासवादाची कल्पना कार्ल मार्क्सने कोणाकडून घेतली?
- २) 'धर्म ही अफूची गोळी आहे' असे कोणी म्हटले आहे?
- ३) मार्क्सच्या मतानुसार पदार्थात होणारे परिवर्तन कोणकोणत्या प्रकारचे असते?

४) मार्क्सने ऐतिहासिक बदलाच्या किती अवस्था सांगितल्या आहेत?

५) विरोधविकासवादालाच कोणत्या नावाने संबोधले जाते?

२.२.२ मार्क्सचे भांडवलशाहीबद्दलचे विचार

मार्क्सने भांडवलशाही व्यवस्थेचे सखोल व तर्कसंगत चिंतन केले होते. आर्थिक दृष्टीकोनातून मानवी समाजाचे विश्लेषण मार्क्सने केले. पैसा, यंत्रे, मालमत्ता, इमारती, मजुरी यांना मार्क्सने भांडवल ही संज्ञा वापरली. वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगतीमुळे औद्योगिकीकरण झाले. उद्योग चालविण्यासाठी आवश्यक असणारी यंत्रसामग्री उभारण्यासाठी भांडवल आवश्यक असते त्यामुळे भांडवलदार (बुइर्वा-Bourgeois) निर्माण झाले. उत्पादनाच्या साधनांची मालकी त्यांच्या हाती आली. साहजीकच उत्पादनाचे वितरणही त्यांच्याच हाती आले. भांडवलशाहीत उद्योगांमध्ये काम करणारा मजुरांचा वर्गही निर्माण होतो. मजुरांजवळ फक्त श्रमशक्ती असते. बाजारातील वस्तूप्रमाणे मजुरांना मिळेल त्या किंमतीत आपले श्रम विकावे लागतात. भांडवलदार कमीत कमी किंमत देऊन मजुरांचे श्रम विकत घेतो व नफा मिळवितो. त्यामुळे भांडवलदार अधिकाधिक श्रीमंत होत जातात व मजूर अधिकाधिक गरीब बनत जातो.

भांडवलशाहीत उत्पादनाची साधने, कामगारांचे पगार, मजुरी, वितरण, नफा यावर भांडवलदारांचे नियंत्रण असते. भांडवलदार कमीत कमी मजुरी देऊन जास्तीत जास्त उत्पादन काढीत असतो. मजुरांना त्यांच्या श्रमाच्या प्रमाणात मजुरी देत नाही. उत्पादित वस्तू बाजारात विकून जादा नफा मिळवित असतो ही प्रक्रिया अखंडपणे चालू असते. परिणामी संपत्तीचे केंद्रीकरण होते.

औद्योगिक प्रगतीच्या काळात भांडवलदार वर्गांनी कारखाने सुरू केले. यंत्रांचा, विजेचा शोध लागल्यामुळे उत्पादन वाढले. ग्रामीण उद्योगधंदे आणि कुटिरोद्योग कमी होऊ लागले. काही बंदही पडले. त्यामुळे ग्रामीण भागातील बेकार तरुणांनी शहरांकडे धाव घेतली. कारखान्यांसमोर मजुरांच्या रांगा लागल्या. याचाच फायदा भांडवलदारांनी उचलला. कमी मजुरीत मजूर उपलब्ध होऊ लागले. भांडवलदारांनी आर्थिक शक्तीद्वारे राजकीय सत्ता मिळविली व आपल्याला अनुकूल कायदे करून घेतले. भांडवलदारांच्या नफ्याचे प्रमाण वाढले. संपत्तीचा ओघ त्यांच्याकडेच जाऊ लागला. याउलट मजुरांची अवस्था झाली. मजुरीत वाढ झाली नाही. दिवसेंदिवस बारा ते चौदा तास कारखान्यात काम करूनही मजुरीचे प्रमाण वाढले नाही. त्यामुळे त्यांच्या दारिद्र्यात वाढ झाली, त्यांची क्रयशक्ती कमी झाली. पोटाला चिमटे देऊन तो कसेबसे जीवन जगू लागला. कुटूंबाचा खर्च भागविला जाणे शक्य झाले नाही. श्रमजीवी वर्ग अधिक गरीब होऊ लागला.

भांडवलशाहीत श्रमिकांचे दिवसेंदिवस अधिकच शोषण होत गेले. त्याचा परिणाम भांडवलदार व श्रमिक असे दोन प्रमुख वर्ग समाजात निर्माण झाले. त्यांच्यात संघर्ष होणे अपरिहार्यच होते. मालकाला कामगाराने कामावर आले पाहिजे यासाठी सक्ती करण्याची गरज नाही. कामगार 'स्वेच्छेने' नोकरी स्वीकारतात. उदरनिर्वाहासाठी त्यांच्याकडे दुसरे साधन नसल्यामुळे उपाशीपोटी मरण्यापेक्षा कारखान्यात कामाला जातात. भांडवलशाहीत माणूस विकला जात नाही तर त्याचे श्रम विकले जातात. सरंजामशाही किंवा गुलामगिरीच्यासारखे उघडे नागडे शोषण नाही पण त्यापेक्षा कितीतरी अधिक पटीने शोषण चालू असते.

भांडवलशाहीचा विनाश

मार्क्सच्या मते, भांडवलशाही व्यवस्थेचा विनाश अटळ असतो. कारण भांडवलशाहीतच तिच्या विनाशाची बीजे पेरलेली असतात. भांडवलदार हा नफ्याच्या मागे लागलेला असतो त्यामुळे समाजाचे आर्थिक शोषण तो सतत करित असतो. समाजाचे शोषण अनेक वर्षे चालल्यानंतर शेवटी समाज इतका दरिद्री बनतो की, त्याचे शोषण अशक्य होते. परंतु भांडवलदार नफा मिळवितच रहातो. त्यासाठी तो जगातील इतर देशांत बाजारपेठा शोधतो व आपल्या वस्तू खपवितो. त्यासाठी राज्याच्या सत्तेचा वापर तो करतो. सुरक्षित बाजारपेठेसाठी वसाहती आणि साम्राज्य निर्माण करतो. अनेक राष्ट्रे अशा बाजारपेठा मिळाव्यात म्हणून प्रयत्न करित असतात. त्यांच्यात परस्पर संघर्ष, युद्धे उद्भवतात व त्यात भांडवलशाही राष्ट्रे नष्ट होतात.

राष्ट्राच्या अंतर्गतही भांडवलदारांचा परस्परांशी संघर्ष, स्पर्धा चालू असते. मागणीपेक्षा जास्त उत्पादन, बेकारी, आर्थिक मंदी, अनिर्बंध स्पर्धा इत्यादी गोष्टी फोफावत जातात. मजूर वर्ग आपल्या अन्यायाविरुद्ध संघटित होतो. तो भांडवलदारांच्याविरुद्ध आवाज उठवितो. संघटित मजूर क्रांती करून भांडवलशाही व्यवस्था संपुष्टात आणतो. अशाप्रकारे भांडवलदार मजुरांचे जेवढ्या जास्त प्रमाणात शोषण करतात. तेवढ्या लवकर भांडवलशाहीचा विनाश ठरलेला असतो, असे मार्क्स म्हणतो. भांडवलदार स्वतःच्या नाशास कारणीभूत ठरणारा कामगार वर्ग निर्माण करतात. आपल्या मृत्यूचा खड्डा ते स्वतःच खणून ठेवतात. कामगारवर्ग आपल्या जन्मापासून भांडवलदारवर्गाविरुद्ध लढा देत असतो. प्रारंभी तो व्यक्तीशः लढतो. नंतर सर्व कामगार संघटीत होऊन लढतात. हा लढा ते विशिष्ट भांडवलदारांविरुद्ध न देता उत्पादन साधनाविरुद्धही देतात म्हणून त्यांचा विजय व भांडवलदारांचा पाडाव निश्चित असतो.

■ भांडवलशाहीची काही वैशिष्ट्ये

१) **नफा मिळविणे** : भांडवलशाहीत नफा मिळविणे हा महत्त्वाचा उद्देश असतो. समाजसेवा, राष्ट्रसेवा, मानवसेवा असा उद्देश न ठेवता जास्तीत जास्त नफा मिळविणे. त्यासाठी नवीन यंत्रे आणणे, कमी मजुरी देणे, उत्पादन वाढविणे व नफा मिळविणे हे भांडवलदारांचे ध्येय्य असते.

२) **कामगारांचे शोषण** : भांडवलदार वर्गाने अतिनफ्याची महत्त्वाकांक्षा ठेवल्यामुळे श्रमिकांना श्रमाच्या प्रमाणात मजुरी दिली जात नाही. कामाच्या वेळेचे बंधन नसते. जास्तीत जास्त वेळ काम करवून घेऊन, कामगारांचे शोषण केले जाते. उपाशी मरण्यापेक्षा मालक म्हणतील तितके तास काम करण्यास कामगार तयार होतात. कारण त्यांना श्रम साठवता येत नाहीत.

३) **दारिद्र्यात वाढ** : मजुरांची वाढती उपलब्धता आणि भांडवलदारांनी आणलेली नवीन यंत्रे यामुळे बेकारीत व दारिद्र्यात वाढ होते. मानवी श्रमाची कामे यंत्रे करतात. मजूर वर्ग कामाच्या शोधात दारोदारी फिरू लागतो. साहजिकच दारिद्र्यात वाढ होते.

४) **मक्तेदारीत वाढ** : भांडवलशाहीत समाजातील मोजक्या, मूठभर लोकांच्या हातात संपत्तीचे केंद्रीकरण झालेले असते. उत्पादनाची मालकी, उत्पादन साधनांची मालकी त्यांच्याकडेच असते. कोणते उत्पादन घ्यायचे, खरेदी-विक्री, किंमत, नफा, वितरण या सर्वांवर त्यांचीच मक्तेदारी निर्माण होते.

५) राज्यसंस्थेचा वापर स्वतःसाठी : भांडवलदार वर्ग आपले वर्गीय संबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी राजकीय सत्ता हस्तगत करीत असतो. आपल्याला अनुकूल आणि श्रमिकांना प्रतिकूल असे कायदे करवून घेतो. आर्थिक क्षेत्राबरोबरच सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातही आपले वर्चस्व निर्माण करतो. राज्यसंस्था एक पिळवणूकीचे साधन बनते.

६) सामाजिक प्रश्नांत वाढ : भांडवलशाहीतून आणि औद्योगिकरणातून अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात. वीज, वाहतुकीची साधने, तंत्रज्ञान यामुळे शहरीकरणात वाढ होते. ग्रामीण लोकांचा शहराकडे ओघ वाढतो. ग्रामीण लघुउद्योग बंद पडू लागतात. शहराला झोपटपट्टी, जुगार, चोरी, गुन्हेगारी अशा समस्या भेडसावू लागतात.

७) कामगार-भांडवलदार संघर्ष : भांडवलदार कामगारांच्या शोषणाची परिसीमा गाठतो. दुसरीकडे कामगार आपल्या गरिबीचे आणि अन्यायाचे टोक गाठल्यानंतर संघर्ष करण्यास तयार होतो. संघटना निर्माण करतो, सर्व कामगार एकत्र येतात त्यातून दोन्ही वर्गात संघर्ष होतो. संघर्षाचा शेवट कामगारांच्या विजयात आणि भांडवलदारांच्या नाशात होतो.

■ मार्क्सच्या भांडवलशाही सिद्धांतावरील टीका

मार्क्सने भांडवलशाहीतील केंद्रीकरण, तिचा विनाश इ. विचार मांडले, परंतु अनेक टीकाकारांनी त्यावर पुढीलप्रमाणे टीका केली आहे.

१) भांडवलशाहीत कामगारांचा विजय आणि भांडवलदारांचा विनाश हे मार्क्सचे विचाराचे सूत्र पूर्ण सत्य नाही अशी टीका केली जाते. भांडवलशाहीचे अस्तित्व कायम राहावे कामगार-मालक दोन्ही वर्गांच्याही हिताचे असते. त्यांच्यात द्वंद्व असले तरी दोघेही समन्वयाने ते मिटवितात असे टीकाकारांचे मत आहे.

२) समाजाच्या विकासासाठी भांडवलशाही आवश्यक असते असे टीकाकारांनी म्हटले आहे. भांडवलदार स्वतःसाठी नफा कमवितो तो अनेकवेळा सामाजिक, शैक्षणिक, सार्वजनिक कामासाठी पैसा मदत म्हणून देत असतो. त्याच्या मदतीवर अनेक सामाजिक, शैक्षणिक संस्था उभ्या राहतात. बेकारांना काम मिळते त्यामुळे सामाजिक विकासासाठी भांडवलशाही आवश्यक आहे.

३) टीकाकारांच्या मते, भांडवलशाहीमुळे राष्ट्राचे उत्पादन वाढून आर्थिक प्रगती होते. जीवनावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनामुळे जनतेच्या गरजा पूर्ण होतात. समाजाची व पर्यायाने राष्ट्राची प्रगती होते.

मार्क्सच्या भांडवलीशाहीविषयी विचारांवर वरीलप्रमाणे टीका असली तरी या व्यवस्थेतील दोष दाखविण्याचा त्याने प्रयत्न केला. ही व्यवस्था शोषण करणारी आहे तिच्यात पैसा हेच सर्वस्व मानून मानवी जीवनाचे मूल्य नष्ट होत जाते हे दाखवून देण्याचे कार्य मार्क्सने केले.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-३

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

१) भांडवलशाही व्यवस्थेत उत्पादन साधनांची मालकी कोणाकडे असते ?

- २) मार्क्सने भांडवलदारांना काय म्हटले आहे?
- ३) भांडवलशाहीत कोणत्या दोन वर्गात संघर्ष होतो?
- ४) भांडवलशाहीचा महत्त्वाचा उद्देश काय असतो?
- ५) भांडवलशाहीच्या विनाशाची बीजे कशात असतात?

२.२.३ अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत (Theory of Surplus Value)

भांडवलदार श्रमिकांचे शोषण कशा रितीने करतात हे दाखवून देण्यासाठी कार्ल मार्क्स यांनी आपल्या 'दास कॅपिटल' (Das Capital) या ग्रंथात 'अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत' मांडला आहे. मजुरांचे शोषण भांडवलशाहीत कसे होते आणि गरीब अधिक गरीब, तर श्रीमंत अधिक श्रीमंत कसे होतात हे मार्क्सने या सिद्धांतातून शास्त्रीय दृष्टीकोणातून सिद्ध केले आहे. मार्क्सच्या मते, कोणत्याही वस्तूचे मूल्य (किंमत) हे त्या वस्तूवर किती प्रमाणात श्रम खर्च झालेत ह्यावरून ठरते. मार्क्सच्या या विचारांवर रिकार्डोच्या विचारांचा प्रभाव पडला आहे. कामगार आणि त्याचे श्रम हेच एकमेव अतिरिक्त मूल्य निर्माण करणारे साधन ठरते. एखाद्या वस्तूची निर्मिती करण्यासाठी जे श्रम लागतात त्या श्रमावर त्या वस्तूचे मूल्य ठरविले जाते असे मार्क्स म्हणतो. श्रम हे मूल्याचे कारण आणि परिणाम आहे. श्रम हे तत्त्व पायाभूत मानून मार्क्सने अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत मांडला.

भांडवलदार मजुराला त्याच्या श्रमाचा पुरेपूर मोबदला न देता, कमी मोबदल्यात अधिक वस्तू उत्पादन करून घेतात व अधिक नफा मिळवितात. मजुरांचे आर्थिक शोषण करून नफा मिळविण्याची ही जी पद्धती आहे त्यालाच 'नफ्याचा सिद्धांत' असेही म्हटले जाते.

मार्क्सच्या मते, प्रत्येक वस्तूचे मूल्य तिच्या आवश्यकतेनुसार किंवा उपयोगितेनुसार ठरविले जाते. तसेच त्या वस्तुनिर्मितीसाठी खर्च केल्या जाणाऱ्या श्रमानुसारही वस्तूचे मूल्य ठरविले जाते. मार्क्सने यापैकी दुसऱ्या तत्त्वाचा स्वीकार केला. मार्क्सच्या मते, वस्तूचे मूल्य हे तिच्यावर खर्च झालेल्या सामाजिक श्रमावरून ठरते. बाजारात विक्रीसाठी आलेल्या वस्तूंमध्ये एक समान बाब असते ती म्हणजे ती वस्तू तयार करण्यासाठी खर्च केले जाणारे सामाजिक श्रम होय. मानवी श्रमाशिवाय कोणतीही वस्तू निर्माण होत नाही. निरनिराळ्या वस्तूंची किंमत कमी अधिक असते कारण ज्या वस्तूच्या निर्मितीसाठी जास्त श्रम व वेळ खर्च होतो त्या वस्तूची किंमत जास्त असते. मजुराजवळ उत्पादननिर्मितीसाठी लागणारे भांडवल व अन्य साधने नसतात. कामगाराकडे फक्त श्रम हा घटकच असतो. मजुराजवळ उत्पादनाची साधने नसल्यामुळे त्याला भांडवलदाराच्या कारखान्यात आपले श्रम विकावे लागतात. आपल्या श्रमाच्या मोबदल्यात जी मजुरी मिळेल त्याच्यावर कुटूंबाचा उदरनिर्वाह करावा लागतो. मजुराला आपल्या श्रमाचा साठा करून ठेवता येत नाही. त्यामुळे भांडवलदार त्यांच्या असहाय्यतेचा फायदा घेऊन त्यांची पिळवणूक करतात.

मार्क्सच्या मते, 'अतिरिक्त मूल्य' म्हणजे मजुराने निर्माण केलेल्या व त्याला मिळणाऱ्या मूल्यातील अंतर होय. एखाद्या वस्तुनिर्मितीसाठी दिली जाणारी जी मजुरी असते तिच्यापेक्षा त्या वस्तूची बाजारातील किंमत जास्त असते. म्हणजे जेवढी जास्त किंमत असते किंवा तफावत असते तिला 'अतिरिक्त मूल्य' असे मार्क्सने म्हटले आहे. अतिरिक्त मूल्य म्हणजे मजुराने निर्माण केलेल्या आणि भांडवलदाराला प्रत्यक्ष मिळणाऱ्या मूल्यातील अंतर होय. थोडक्यात अतिरिक्त मूल्य म्हणजे

भांडवलदार एखाद्या वस्तूची ग्राहकाकडून घेत असलेली किंमत वजा वस्तूला निर्मितीसाठी लागलेला कच्चा माल व मजुराला दिलेली मजुरी होय. मार्क्सच्या मते, भांडवलदार कमावीत अलेला हा नफा म्हणजे श्रमिकांचे शोषण आहे. कारण वस्तूला जी किंमत येते ती मजुरांच्या श्रमामुळे, त्यामुळे मजुराला त्याच्या श्रमाचा योग्य वाटा मिळाला पाहिजे. भांडवलदार तो देत नाहीत, श्रमिकांवर अन्याय करतात. श्रम नाशिवंत असतात अशा परिस्थितीत त्यांच्या लाचारीचा फायदा भांडवलदार घेतात.

कामगाराची मजुरी आणि त्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाची बाजारातील किंमत यात जे अंतर असते ते अतिरिक्त मूल्य होय. जसे खुर्ची तयार करण्यासाठी मजुराला ३० रुपये मिळतात. खुर्चीसाठी लागणाऱ्या सामुग्रीची किंमत ३० रुपये आहे. अशाप्रकारे खुर्चीची किंमत ६० रुपये झाली ती खुर्ची भांडवलदार बाजारात १०० रुपयाला विकतो. म्हणजेच ४० रुपये त्याचा नफा झाला. यालाच मार्क्स अतिरिक्त मूल्य म्हणतो. नफ्यावर केवळ भांडवलदाराचा अधिकार राहू नये तर श्रमिकांनाही त्यातील वाटा मिळाला पाहिजे. अतिरिक्त मूल्य भांडवलदारांच्या खिशात जाते. श्रमावरून वस्तूचे मूल्य ठरते. नुसत्या लाकडाच्या ठोकळ्याला बाजारात फारशी किंमत नसते त्यापासून खुर्ची बनविल्यानंतर त्याच लाकडाच्या ठोकळ्याची किंमत वाढते. खुर्चीवर कलाकुसर करण्यासाठी जेवढे जास्त श्रम लागतील तेवढी त्या खुर्चीची किंमत वाढते.

अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत आपण कामाच्या तासाच्या आधारेही समजून घेऊ शकतो. समजा एक कामगार दररोज १० तास काम करतो आणि ५० वस्तू निर्माण करतो. त्या ५० वस्तूंचा कारखानदाराची मालकी असते. तो त्या ५० वस्तू प्रत्येकी १० रु. प्रमाणे विकतो व ५०० रुपये मिळवितो. मजुराला मजुरी देण्याइतके काम तो मजूर ५ तासातच करीत असतो. १० तासांपैकी ५ तासांचे श्रम आवश्यक असतात. कारण त्या ५ तासातच तो मजूर त्याला मिळणाऱ्या मजुरीइतके मूल्य निर्माण करतो. प्रत्यक्षात त्याला १० तास श्रम करावे लागतात. याचा अर्थ तो ५ तास अतिरिक्त जादा काम मालकासाठी करतो हेही अतिरिक्त मूल्य झाले.

कामगारांच्या या अतिरिक्त श्रमातून निर्माण होणारे मूल्य मालक एकटाच खातो. यालाच अतिरिक्त मूल्य असे मार्क्सने म्हटले आहे. मालक अतिरिक्त मूल्य सतत वाढविण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी तो कामगारांकडून जास्तीत जास्त तास काम करून घेतो. मजुरी मात्र तेवढीच देतो. मजुरांचे शोषण करतो.

अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांताचे परिणाम

मार्क्सच्या मते, अतिरिक्त मूल्य मिळविण्यासाठी भांडवलदार विविध मार्गांचा अवलंब करतात, श्रमिकांच्या लाचारीचा फायदा उठवतात. श्रमिकांना आपले श्रम विकण्याशिवाय पर्याय नसतो. कारण श्रम नाशिवंत असतात. श्रमाचा साठा करून ठेवता येत नाही. रोजच्या रोज काम मिळाले तर मजुरी मिळत असते. काही वेळा भांडवलदार कारखाने बंद ठेवून उत्पादन बंद करतात. माल साठवून ठेवतात व किंमती वाढल्यावर तो विकतात व अधिक नफा मिळवितात. त्यामुळे भांडवलदारांच्या अतिरिक्त मूल्य मिळविण्याच्या धोरणाचे परिणाम समाजात दिसतात.

- १) श्रमिकांना त्याने केलेल्या श्रमाच्या मोबदल्यात वेतन मिळत नाही.
- २) भांडवलदार अधिकाधिक श्रीमंत बनतात तर श्रमिकांची गरिबी वाढत जाते.

- ३) भांडवलदार-कामगार यांच्यातील दरी वाढत जाते व दोहोत वर्गीय संघर्ष सुरू होतो.
- ४) संपत्तीचे केंद्रीकरण भांडवलदारांच्या हातात होते.
- ५) भांडवलदार आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी राजकीय सत्तेचा वापर करतात.

अतिरिक्त मूल्य सिद्धांतावरील टीका (दोष)

मार्क्सच्या अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांतावर विविध दृष्टीकोनातून टीका केली जाते.

१) केवळ मानवी श्रमामुळे वस्तूचे मूल्य ठरत नाही

मार्क्सच्या मते, कामगारांच्या श्रमामुळेच वस्तू निर्माण होतात. श्रमशक्ती उत्पादनात महत्त्वाची आहे. वास्तविक श्रमाबरोबरच भांडवल, यंत्रसामुग्री, व्यवस्थापन, कच्चा माल, बाजारपेठ या सर्वांचा सहभाग वस्तूचे मूल्य ठरविण्यामध्ये असतो. केवळ मजुरांच्या श्रमामुळे वस्तूचे मूल्य ठरते असे, म्हणणे संयुक्तक नाही.

२) मानसिक श्रमाकडे दुर्लक्ष

अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत केवळ शारीरिक श्रमाला महत्त्व देतो. मानसिक श्रमाकडे दुर्लक्ष केले आहे. उत्पादनात मानसिक श्रमदेखील महत्त्वाचे असतात. योग्य नियोजनासाठी विशेषज्ञांची गरज असते. नियोजनात गडबड झाली तर पूर्ण उत्पादन प्रक्रिया बंद पडू शकते. याकडे या सिद्धांताने दुर्लक्ष केले आहे.

३) भांडवलदारांची जोखीम महत्त्वाची

या सिद्धांतात भांडवलदारांची जोखीम लक्षात घेतली नाही. भांडवलदारांनी जोखीम घ्यायची, नुकसान झाले तर सोसायचे व नफ्याचा वाटा मात्र कामगारांना द्यायचा हे विचार तर्कशुद्ध वाटत नाहीत. जर फायद्यात कामगारांना समान वाटा पाहिजे तर नुकसान भरपाईत देखील त्याला समान वाटेकरी मानले पाहिजे.

४) इतर खर्चाचा विचार नाही

कोणतीही वस्तू तयार करताना भांडवलदारांना मजुरीशिवाय इतर बराच खर्च करावा लागतो. त्यामध्ये यंत्राची झीज, जागेचे भाडे, गुंतवलेल्या भांडवलावरील व्याज, कर, कच्चा माल, बाजारपेठ, मालाची सुरक्षितता या गोष्टींवर होणाऱ्या खर्चाचा मार्क्सने विचार केला नाही.

५) भांडवलशाहीच्या गुणांकडे दुर्लक्ष

मार्क्सने भांडवलशाहीकडे द्वेषातून पाहिले आहे अशी टीका केली जाते. भांडवलशाहीत काही गुणही असतात यावर मार्क्सचा विश्वास नसावा. भांडवलशाहीत केवळ दोषच असते तर ती केव्हाच नष्ट झाली असती परंतु आजही भांडवलशाही टिकून आहे.

६) कामगारांचे कल्याण

भांडवलदारांवर कामगारांच्या कल्याणाची जबाबदारी असते. त्यांच्या आरोग्यासाठी, सुव्यवस्थेसाठी बराच खर्च करावा लागतो. आकस्मिक घडणाऱ्या अपघातासाठी मोबदला द्यावा लागतो या खर्चाचा समावेश अतिरिक्त मूल्य सिद्धांतात केलेला नाही.

७) तर्कशास्त्राच्या दृष्टीने योग्य नाही

मार्क्सने मांडलेला अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत तर्कशास्त्राच्या दृष्टीने योग्य नाही. भांडवलदारांविरुद्ध श्रमिकांना क्रांती करण्यासाठी प्रोत्साहन देणारा हा सिद्धांत आहे. त्याने केवळ कामगार वर्गाचाच विचार केला आहे. भांडवलदारांच्या बाजूने विचार केला नाही. कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी कामगार व भांडवलदार यांच्यात सामंजस्य निर्माण होणे गरजेचे असते. कामगारांना भांडवलदारांच्याविरुद्ध भडकविणे योग्य नाही. त्यामुळे हा सिद्धांत तर्कशुद्ध वाटत नाही.

अशाप्रकारे कार्ल मार्क्सच्या अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांतावर टीका होत असली तरी या सिद्धांताचे महत्त्व कमी होत नाही. या सिद्धांताने कामगारांचे, शोषण कसे केले जाते हे दाखवून दिले. कामगारांना जागृत करून संघटित करण्याचे कार्य या सिद्धांताने केले. श्रमिकांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे याची जाणीव भांडवलदारांना करून देण्यास आणि कामगारांच्या होणाऱ्या आर्थिक शोषणास मर्यादा घालण्यास हा सिद्धांत उपयुक्त ठरला आहे.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-४

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- १) मार्क्स यांनी कोणत्या ग्रंथात अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत मांडला आहे?
- २) मार्क्सच्या मतानुसार कोणत्याही वस्तूचे मूल्य कशावरून ठरते?
- ३) जेव्हा एखाद्या वस्तुनिर्मितीसाठी दिल्या जाणाऱ्या मजुरीपेक्षा त्या वस्तूची बाजारातील किंमत जास्त असते. तेव्हा पडणाऱ्या तफावतीला मार्क्सने काय म्हटले आहे?
- ४) अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत कोणी मांडला?
- ५) मजुरांचे आर्थिक शोषण करून नफा मिळविण्याची जी पद्धत आहे त्याला काय म्हटले जाते?

२.२.४ वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत (Theory of Class Struggle)

मार्क्सच्या मते, इतिहासाचा आधार द्वंद्वत्मक भौतिकवाद आहे. इतिहासाच्या भौतिकवादाचाच एक भाग म्हणजे वर्गसंघर्ष होय. त्याच्या मते प्रत्येक वस्तूत दोन परस्पर विरोधी तत्त्वे असतात. त्या दोन तत्त्वांच्या संघर्षातून पदार्थाचा विकास होत असतो. सुरुवातीपासून समाजात दोन परस्परविरोधी वर्ग राहात आले आहेत. आपल्या हितसंबंधाचे रक्षण करताना त्या दोघात संघर्ष होतो.

मार्क्सने 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' या ग्रंथात वर्गसंघर्षाचे विश्लेषण केले आहे. त्याच्या मते, "आजपर्यंतचा संपूर्ण समाजाचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचाच इतिहास होय." प्राचीन काळापासून समाजाच्या प्रत्येक अवस्थेत परस्परविरोधी दोन वर्ग निर्माण झाल्याचे दिसून येते. स्वामी-गुलाम,

उच्चकुलीन-सामान्य, जमीनदार-भूदास, कारखानदार-कामगार इ. एक वर्ग उत्पादनाच्या साधनांची मालकी असणारा तर दुसरा आपल्या अस्तित्वासाठी लढणारा, श्रम करणारा होय. एक वर्ग शोषक तर दुसरा शोषित असतो. दोन्ही वर्गांचा सतत संघर्ष चालत आलेला आहे. त्या संघर्षातून समाजाची उन्नती होत असते.

प्राचीन काळात मालकी आणि गुलाम, मध्ययुगामध्ये सरंजामदार आणि कुळे, भूदास तर आधुनिक भांडवलशाहीत भांडवलदार आणि मजूर असे वर्ग निर्माण झाले आहेत. भांडवलशाहीत श्रीमंत, धनिक वर्ग आपल्या संपत्तीच्या आणि उत्पादन साधनांच्या जोरावर श्रमिक, मजूर वर्गावर अन्याय, जुलूम करीत असतो. मार्क्सने संघर्षाची पुढीलप्रमाणे कारणे सांगितली आहेत.

१) दोन्ही वर्ग परस्पर पूरक तरीही संघर्ष

समाजातील दोन्ही वर्ग परस्परांला पूरक असतात तरीही त्यांच्यात संघर्ष होतो. भांडवलशाहीत भांडवलदार श्रमिकांशिवाय उत्पादन करू शकत नाही व श्रमिक कारखान्यात श्रम केल्याशिवाय जगू शकत नाहीत. तरीही त्यांच्यात संघर्ष होत असतो. कारण भांडवलदार अधिकाधिक नफा मिळविण्यासाठी श्रमिकांचे शोषण करतात, त्यांच्यावर अन्याय, जुलूम करतात. राजकीय आणि सामाजिक संस्थांचा उपयोग आपल्या स्वार्थासाठी करतात. मजुरांच्यात ज्यावेळी अन्यायाची जागृती होते ते संघटीत होतात तेव्हा दोहोंच्यात संघर्ष होतो.

२) समाजातील आर्थिक विषमता

समाजात असणारी आर्थिक विषमता हे संघर्षाचे मूळ कारण असते. मानवी इतिहासाच्या प्रारंभापासून एक वर्ग साधनसंपन्न तर दुसरा साधनविहीन राहिलेला आहे. त्यामुळे वर्गसंघर्ष इतिहासाचा स्थायी भाव आहे. ज्याच्या हाती उत्पादनाची साधने नाहीत तो वर्ग आपल्या अस्तित्वासाठी साधनसंपन्न वर्गाशी लढतो.

३) श्रमिकांची अस्तित्वाची लढाई

श्रमिकांचे अस्तित्व त्यांच्या श्रमाच्या विक्रीवर अवलंबून असते. श्रम विकत घेण्याची ताकद फक्त भांडवलदार वर्गाजवळ असते. भांडवलदार श्रमिकांचे श्रम अल्प मोबदल्यात विकत घेतो. जेवढी मजुरी भांडवलदार देतो तेवढ्यावर श्रमिकांना समाधान मानावे लागते व आपले अस्तित्व टिकवून ठेवावे लागते. कारण श्रम साठवून ठेवता येत नाहीत. त्यामुळे जगण्यासाठी, आपल्या अस्तित्वासाठी भांडवलदारांच्या बरोबर संघर्ष करावा लागतो.

४) शासकांचा आपल्या हितासाठी संघर्ष

शासक वर्ग आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी शासित वर्गाबरोबर संघर्ष करीत असतो. राजकीय व सामाजिक संस्थांचा उपयोग स्वतःच्या हितासाठी करून घेतो. परिवर्तनाला तो विरोध करतो. जुनी व्यवस्थाच टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. याउलट शोषित वर्ग जुनी व्यवस्था नष्ट करून नवीन व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी धडपडत असतो. त्यामुळे दोहोत वर्गसंघर्ष होतो.

मार्क्सच्या मते, भांडवलशाहीत भांडवलदार वर्ग उत्पादन साधनांच्या मालकीमुळे मजूरवर्गाची पिळवणूक करतो. भांडवलदार मजूरवर्गाची जेवढी जास्त पिळवणूक करतो तेवढी त्याची विनाशाकडे

वाटचाल करण्याची गती वाढत असते. मार्क्सच्या मते, 'भांडवलदार आपली थडगी आपणच खणीत असतात' जेवढे मजुरांचे जास्त शोषण होईल तेवढ्या अधिक प्रमाणात मजूरवर्ग संघटित होतो व भांडवलशाहीविरोधी संघर्ष करतो. भांडवलशाहीची वाटचाल विनाशाकडे होते. श्रमिक अधिक संघटित होऊन क्रांती करतात. उत्पादनाच्या साधनांवर वर्चस्व प्रस्थापित करतात. अशाप्रकारे भांडवलशाही नष्ट होते. काही काळ श्रमिकांची हुकूमशाही निर्माण होते व नंतर वर्गविहीन समाज निर्माण होतो. त्यामुळे संघर्षाचा प्रश्नच राहणार नाही असे मार्क्सचे मत होते.

■ वर्ग संघर्षाची वैशिष्ट्ये

१) मानवी इतिहास वर्गसंघर्षाचा : प्राचीन काळापासून कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाची समाजरचना होती. त्या दोन्ही वर्गांमध्ये संघर्ष झाल्याचे दिसून येते. भांडवलशाहीत भांडवलदार आणि कामगार यांच्या लढ्याने उग्र स्वरूप धारण केले.

२) संघर्षाचे स्वरूप आर्थिक असते : मानवी इतिहासातील सर्व वर्ग संघर्षांचे मूळ आर्थिक स्वरूपाचे असते. इतिहासातील सर्व घडामोडी आणि परिवर्तन याच्या पाठीमागे आर्थिक प्रेरणा असतात. उत्पादनाची साधने हाती असणारा आणि नसणारा या दोन्ही वर्गात संघर्ष झाल्याचे दिसून येते.

३) या संघर्षाचे स्वरूप द्वंद्वत्मक : मार्क्सने सांगितलेल्या वर्गसंघर्षाचे स्वरूप द्वंद्वत्मक आहे. दोन्ही वर्ग परस्परांना पूरक व पोषक असूनदेखील विरोध विकासवादाच्या माध्यमातून हा वर्ग संघर्ष होत असतो.

४) राज्य हे शोषणाचे साधन : ज्यांच्या हाती उत्पादनाची साधने असतात तो आर्थिकदृष्ट्या सबल वर्ग राजकीय सत्ता हस्तगत करतो व भांडवलशाहीचा पूरक आणि श्रमिकांना मारक असे कायदे तयार करतो त्यामुळे कामगारांचे आर्थिक, सामाजिक शोषण होते म्हणून मार्क्सने राज्याला पिळवणुकीचे साधन म्हटले.

५) वर्गसंघर्षात श्रमिकांचा विजय : भांडवलशाहीत या वर्गसंघर्षात भांडवलशाहीचा नाश आणि श्रमिक कामगार वर्गाचा विजय निश्चित असतो. वर्गसंघर्षानंतर कामगारांची सत्ता प्रस्थापित होते. भांडवलशाही संपुष्टात येते.

■ वर्गसंघर्षावरील टीका

कार्ल मार्क्सने वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत मांडून अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्रात मोलाची भर घातली. त्याच्या या सिद्धांतावर पुढीलप्रमाणे टीका केली जाते.

१) मध्यम वर्गाचा विचार केला नाही : मार्क्सने वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत मांडताना समाजातील शासक आणि शासीत भांडवलदार-कामगार अशा दोन वर्गांचाच विचार केला. समाजातील सर्वात मोठा असणारा मध्यम वर्ग याचा कुठेही उल्लेख केला नाही. वास्तविक भांडवलदार व मजूर यांच्यात संतुलन निर्माण करण्याचे काम मध्यम वर्ग करतो. परंतु मार्क्सने या वर्गाकडे दुर्लक्ष केले आहे.

२) **समाजाला हानीकारक सिद्धांत** : समाजाच्या व्यवस्थेसाठी सहानुभूती व बंधुभावाची आवश्यकता असते पण समाजाला युद्धभूमी बनविण्याचे कार्य वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांताने केले. त्यामुळे वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत द्वेषावर आधारित असून तो समाजाला हानीकारक आहे.

३) **अव्यवहार्य सिद्धांत** : आतार्यंतचा मानवी इतिहास हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे असे मार्क्सने म्हटले, परंतु त्यास कोणताही पुरावा नाही. शास्त्रीय दृष्टीकोनातून या सिद्धांताचे समर्थन करता येत नाही. उलट या सिद्धांतामुळे समाजात दुष्कृत्याला बळ मिळेल त्यामुळे हा सिद्धांत अव्यवहार्य वाटतो.

४) **संघर्षातून विकास हे चुकीचे गृहीत** : मार्क्सने वर्ग संघर्षाच्या सिद्धांतात 'संघर्षातून विकास' होतो ही कल्पना गृहीत धरली आहे ती चुकीची आहे. कारण 'सहकार्यातूनही विकास' होतो हे इतिहास अभ्यासावरून लक्षात येते.

५) **गरीब-श्रीमंत विभाजन योग्य नाही** : वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतामुळे समाजाचे गरीब-श्रीमंत वर्गात विभाजन केले ते चुकीचे आहे. कारण त्याचे कोणतेही निकष नाहीत. गरीब कोणाला म्हणायचे व श्रीमंत कोणाला याबाबत कोणतेही निकष नाहीत. दोन्ही वर्गात विभाजन करणे योग्य नाही. वर्गसंघर्षांमुळे परस्परांतील द्वेष भावना उफाळून येते. त्यांच्यातील सामंजस्य नाहिसे होते.

६) **मजुरांच्या हिताकडे भांडवलदारांचे लक्ष नसते हे चुकीचे** : भांडवलदार मजूर वर्गाचे हित, कल्याण पाहत नाहीत स्वतःचाच स्वार्थ पाहतात व कामगारांची पिळवणूक करून जास्तीत जास्त नफा कमावतात त्यामुळे दोहोत संघर्ष होतो असे मार्क्सचे मत होते. परंतु अशाप्रकारचा संघर्ष इंग्लंड, अमेरिकामध्ये घडून आला नाही उलट तेथे मजूर वर्गाने भांडवलदारांशी मिळते जुळते घेतले अहे व भांडवलदारांनी मजुरांच्या हिताच्या अनेक गोष्टी केल्या आहेत. त्याचे वेतन, राहणीमान सुधारले आहे.

७) **मजुरांचे संघटन चुकीची कल्पना** : मार्क्सची वर्गसंघर्षाची कल्पना कामगारांच्या संघटितपणावर अवलंबून असते. परंतु 'जगातील सर्व कामगारांनो एक व्हा' असे मार्क्सने आवाहन केले होते. परंतु सर्व कामगार एक होऊन भांडवलदारांच्या विरुद्ध संघर्ष करतीलच याची खात्री देता येत नाही. सर्वच देशातील मजूर संघर्षाचाच मार्ग स्वीकारतील असेही नाही. त्यामुळे मार्क्सची ही कल्पनाही चुकीची वाटते.

८) **वर्गविरहित समाजाची कल्पना फोल** : मार्क्सने वर्गसंघर्षाची कल्पना मांडून वर्गविहीन समाजाची कल्पना केली होती ती फोल ठरली आहे. रशियात मार्क्सच्या विचारानुसार क्रांती झाली परंतु त्याच्या विचाराप्रमाणे साम्यवादी समाजरचना निर्माण झाली नाही. समाज वर्गविरहित न बनता राज्यकर्त्यांचा नवा वर्ग व सर्वसामान्यांचा वर्ग असे दोन वर्ग निर्माण झाले आहेत.

अशाप्रकारे कार्लमार्क्सच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतावर टीका होत असली तरीही या सिद्धांताने कामगारांना संघटित होण्याची प्रेरणा दिली. आपल्या हक्कांची जाणीव करून दिली. तसेच भांडवलदारांनाही कामगारांच्या हिताची जाणीव करून दिली. आर्थिक शोषणाला प्रतिबंध घालण्याचे कार्य या सिद्धांताने केले आहे. त्यामुळे या सिद्धांताचे महत्त्व कमी होत नाही.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-५

खालील वाक्यातील रिकाम्या जागा भरा.

- १) “आजपर्यंतचा जगाचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचाच इतिहास होय” असे ..... यांनी म्हटले आहे.
- २) ..... या ग्रंथात मार्क्सने वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत मांडला आहे.
- ३) मजूर व ..... हे भांडवलशाही समाजव्यवस्थेतील प्रमुख दोन वर्ग होय.
- ४) मार्क्सने सांगितलेल्या वर्गसंघर्षाचे स्वरूप ..... होते.
- ५) भांडवलदार व कामगार यांच्यातील संघर्षानंतर ..... समाजाची कल्पना मार्क्सने मांडली होती.

२.२.५ कामगार क्रांती व साम्यवाद

कामगारांची क्रांती (Proletarian Revolution)

भांडवलशाही समाज व्यवस्थेतील वर्गसंघर्षाचा व श्रमिकांच्या शोषणाचा अंत करण्याचा एकमेव उपाय म्हणजे क्रांती होय असे मार्क्सचे मत आहे. कामगारांनी भांडवलशाहीविरोधी क्रांती करून समाजरचना बदलावी असे मार्क्स म्हणतो.

भांडवलदार व मजूर यांच्यातील संघर्ष मंदगतीने होऊन समाज परिवर्तन होणार नाही. त्यासाठी कामगारांनी जलद गतीने संघटीत होऊन राजकीय क्रांती घडवून आणली पाहिजे असे मार्क्सचे मत होते. कामगारांनी भांडवलदारांशी असणारे संबंध अधिक तीव्र स्वरूपाचे करून भांडवलदारांची सत्ता लवकरात लवकर उलथवून टाकावी. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेतील शोषक वर्ग जेव्हा क्रांतिकारी भूमिका घेऊन उभा राहतो तेव्हाच प्रस्थापित समाजव्यवस्था उलथून टाकली जाते असे मार्क्स म्हणतो. मुलाचा जन्म होण्यासाठी मातेच्या प्रसूतीवेदना अधिकाधिक तीव्र बनव्या लागतात. तसा नवीन गुणात्मक व प्रगत समाज निर्माण होण्यासाठी समाजात प्रचंड अस्थिरता, अशांतता मजबूत प्रस्थापित समाजरचनेवर प्रचंड आघात करावेत. कामगारांनी क्रांती घडवून आणताना नवसमाजाची प्रसववेदनाच समजावी आणि साम्यवादी क्रांती घडवून आणावी.

मार्क्सच्या मते, नवसमाज निर्मितीसाठी हिंसाचार, रक्तपात झाला तरी चालेल, भिऊन चालणार नाही. कारण भांडवलदार वर्ग गप्प बसणार नाहीत. भांडवलदार अधिक, स्वार्थी असतात. आपल्या संपत्तीच्या जोरावर कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करून श्रमिकांच्याविरुद्ध लढा देऊ शकतात. भांडवलदार राजकीय सत्तेवरील पकड सहजासहजी सोडणार नाहीत म्हणून सर्व कामगारांनी संघटित होऊन प्रसंगी बलिदान देऊन क्रांती केलीच पाहिजे. असा संदेश मार्क्सने ‘कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो’ ग्रंथात दिला आहे.

मार्क्सच्या मते, कोणतीही नवीन समाजरचना आपोआप निर्माण होत नसते. त्यासाठी कामगार वर्गाने संघटीत होऊन जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत. कामगारांनी एकत्र येऊन क्रांतीचा मार्ग

स्वीकारला तरच भांडवलशाहीचा नाश होईल. क्रांतीच्या वणव्यात सामील झाल्याने कामगारांचे काहीही नुकसान होणार नाही. उलट क्रांती नंतरचा काळ हा कामगार वर्गासाठी उज्वल असेल.

मार्क्सच्या मते, सामाजिक क्रांती ही इतिहासाची प्रेरक शक्ती असते. कोणतीही क्रांती सामाजिक प्रगतीला प्रोत्साहन देते. क्रांतीनंतर समाजात परिवर्तन घडत असते. मार्क्सच्या कामगारांच्या क्रांतिकारी परिवर्तनाचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे १९१७ साली सोव्हिएत रशियात घडून आलेली क्रांती होय. या क्रांतीतून सोव्हिएत रशियात साम्यवादी समाजरचनेचा उदय झाला.

■ कामगारांची हुकूमशाही (Dictatorship of Proletariat)

वर्गसंघर्षातून अपरिहार्यपणे निर्माण होणारी अवस्था म्हणजे कामगारांची हुकूमशाही ही अवस्था होय. भांडवलशाही नष्ट करण्यासाठी कामगारांच्या हातात राजकीय सत्ता सुपुर्द करणे आवश्यक आहे. समाजवादाच्या दिशेने वाटचाल करणेसाठी, वर्गविरहीत, राज्यविरहित समाजरचना निर्माण करण्यासाठी कामगारांची हुकूमशाही स्थापन करावी लागेल असे मार्क्सने म्हटले आहे.

मार्क्सने आपल्या 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' या ग्रंथात म्हटले आहे की, "कामगार वर्ग भांडवलदारांच्या हातून भांडवल क्रमाक्रमाने हिसकावून घेण्यासाठी, सर्व उत्पादन साधने सरकारच्या म्हणजे राज्यकर्तावर्ग या नात्याने संघटित झालेल्या कामगार वर्गाच्या हाती देण्यासाठी आपल्या राजकीय वर्चस्वाचा उपयोग करील." क्रांतीनंतर शासकीय यंत्रणेवर कामगारांच्या नेत्यांचे वर्चस्व राहिल. कामगारांच्या नेत्यांची हुकूमशाही प्रस्थापित होईल. कामगारांची हुकूमशाही कायमस्वरूपी राहणार नाही तर ती संक्रमणकाळापुरतीच राहिल असे मार्क्सचे मत होते.

संक्रमणकाळात शासनसंस्थेचे स्वरूप कामगारांच्या हुकूमशाहीचे राहिल आणि तिच्याकडून काही महत्त्वाची कार्ये करवून घेतली जातील ती पुढीलप्रमाणे -

- १) कामगारांची सत्ता अधिक स्थिर करणे.
- २) उत्पादनाची सर्व साधने समाजाच्या मालकीची करणे.
- ३) कामगारांच्या हुकूमशाहीचा विरोध करणाऱ्या गटांचा बिमोड करणे.
- ४) भांडवलशाहीचा पूर्ण नाश होईपर्यंत कामगारांची अधिसत्ता चालू ठेवणे.

मार्क्सने आपल्या 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' ग्रंथात कामगारांच्या अधिसत्तेने समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याच्या दृष्टीने कोणती कार्ये करावीत याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे केले आहे.

- १) मालमत्तेचे सर्व वारसा हक्क नाहीसे करणे.
- २) जमिनीच्या मालमत्तेची वैयक्तिक मालकी नष्ट करून सार्वजनिक हेतू गृहीत धरून ती भाडेपट्टीने लोकांना देणे.
- ३) परदेशात पळून गेलेल्या तसेच बंडखोर लोकांची मालमत्ता जप्त करून घेणे.
- ४) कर्जे किंवा आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी राष्ट्रीय बँकांची निर्मिती करावी व त्याची व्यवस्था राज्याकडे असावी.

- ५) व्यक्तीच्या उत्पन्न वाढीबरोबरच वाढत्या उत्पन्नावर आयकर लावणे.
- ६) वाहतुकीची, दळणवळणाची सर्व साधने राज्याच्या हाती द्यावीत.
- ७) कारखानदाराची तसेच उत्पादननिर्मितीच्या साधनांची वाढ करावी.
- ८) श्रम करण्याची जबाबदारी सर्वांचीच आहे. विशेषतः शेती व्यवसायात सर्वांनी श्रम करावे.
- ९) नापिक जमिनीची मशागत व सुधारणा सामूहिक पद्धतीने करावी.
- १०) उत्पादनाची साधने व शेती यात समन्वय साधून विकास करावा.
- ११) ग्रामीण व शहरी भेद कमी करणे. सर्वांवर करांचा समान भार टाकणे.
- १२) लहान मुलांचे कारखान्यातील काम बंद करावे.
- १३) सार्वजनिक शाळांतून सर्व मुलांना मोफत शिक्षणाची व्यवस्था करावी.

वरीलप्रमाणे कार्ये कामगारांच्या हुकूमशाहीने पार पाडावीत व ती विशिष्ट काळापर्यंतच पूर्ण करावीत असे मार्क्सने सुचविले आहे. कारण साम्यवादी समाजरचना निर्माण झाल्यानंतर कामगारांची अधिसत्ता राहणार नाही. कामगारांची हुकूमशाही ही संक्रमणकाळातील अवस्था आहे.

साम्यवादी समाजरचना (The Communist Society)

मार्क्सने साम्यवादी समाजरचनेचे जे वर्णन केले आहे ते अशक्य वाटण्याइतके आदर्शवादी आहे. मार्क्सच्या मते, वर्गविहीन (Classless) व राज्यविहीन (Stateless) समाजव्यवस्था म्हणजेच साम्यवादी समाजरचना होय. समाजातील भांडवलशाही मोडून काढण्यासाठी कामगारांनी क्रांती करावी आणि क्रांतीच्या विजयानंतर काही काळासाठी कामगारांची हुकूमशाही प्रस्थापित करावी ती राज्याऐवजी तांत्रिक स्वरूपाची प्रशासकीय यंत्रणा राहिल. मार्क्स म्हणतो वर्गभेद आणि वर्गविरोध यांनी युक्त असलेला जुना भांडवलवादी समाज नाहीसा होऊन एक सहकारी समाज अस्तित्वात येईल. समाज मुक्त आणि समताधिष्ठीत असेल. व्यक्तीजीवन सामूहिक स्वरूपाचे असेल. एक व्यक्ती समाजासाठी, समाज व्यक्तीसाठी कार्य करील. श्रमाला महत्त्व दिले जाईल. समाजात शासक आणि शोषित असे वर्गच राहणार नाहीत. समाज वर्गविहीन बनेल. समाजात वर्गच उरले नाहीत तर कोणत्याही प्रकारचे संघर्ष किंवा कलह निर्माण होणार नाहीत. त्यानंतर कामगारांच्या अधिसत्तेची गरज राहणार नाही. राज्यसंस्थेचे महत्त्व कमी झाल्यामुळे तेही हळूहळू विरून जाईल आणि समाज राज्यविहीन बनेल. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने साम्यवादी समाजरचना निर्माण होऊ शकेल असे मार्क्सचे मत होते.

■ साम्यवादी समाजरचनेची वैशिष्ट्ये

१) वर्गविहीन व राज्यविहीन समाज

मार्क्सच्या मते, भांडवलशाहीतून समाजवादी क्रांती आणि समाजवादी अवस्थेतून साम्यवादी अवस्था निर्माण करण्यासाठी काही काळ राज्याची आवश्यकता असेल. या संक्रमणाच्या काळात जनतेचे सामाजिक, आर्थिक संबंध सुधारतील. त्यांच्यावर कोणतीही सक्ती करावी लागणार नाही

त्यामुळे पोलीस, कोर्ट, तुरुंग यांची आवश्यकता राहणार नाही. राज्य हळूहळू लोप पावेल व समाज वर्गविहिन, राज्यविहिन बनेल.

२) विषमतेचे निर्मूलन होईल

समाजातील खाजगी मालमत्ता, आर्थिक शोषण, अन्याय यावरून निर्माण झालेली बेकारी, दारिद्र्य व विषमता यांचे पूर्णपणे निर्मूलन होईल. उत्पादन शक्ती आणि उत्पादनाची प्रक्रिया यात समन्वय साधला जाऊन जीवनावश्यक वस्तूंची विपुलता निर्माण होईल.

३) प्रत्येकाला त्याच्या कुवतीप्रमाणे काम व गरजेप्रमाणे दाम

मार्क्सच्या मते, प्रत्येकाने आपल्या पात्रतेप्रमाणे व शक्तीप्रमाणे काम केले पाहिजे. प्रत्येकाने श्रम केलेच पाहिजेत. प्रत्येकाला त्याच्या कुवतीप्रमाणे काम मिळेल व गरजेप्रमाणे दाम मिळेल. त्याच्या श्रमाचा मोबदला म्हणून समाजाकडून त्याला जीवनावश्यक वस्तूंची पूर्तता केली जाईल.

४) उत्पादन साधनांचे राष्ट्रीयीकरण

मार्क्सच्या मते, साम्यवादी समाजव्यवस्थेत उत्पादनाची खाजगी मालकी राहणार नाही. सर्व उत्पादन साधनांचे राष्ट्रीयीकरण किंवा समाजीकरण केले जाईल. उत्पादकांची खाजगी मालकी नष्ट होऊन त्यावर समाजाची मालकी प्रस्थापीत होईल. शेती, उद्योगधंदे, व्यवसाय इत्यादी क्षेत्रात समाजाची सामूहिक मालकी निर्माण होईल. सामूहिक पद्धतीने सर्व क्षेत्रात प्रगती केली जाईल.

५) प्रत्येकाला स्वातंत्र्य, समता व न्याय

साम्यवादी समाजरचनेत प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य, समता व न्याय मिळेल असे मार्क्सने म्हटले आहे. खाजगी संपत्ती, विषमता व अन्याय यांना थारा राहणार नाही. जीवनावश्यक गोष्टींची विपुलता, शास्त्रीय, वैद्यकीय, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक विकास यामुळे प्रत्येकाला आपला विकास साधता येईल.

अशाप्रकारे मार्क्सने साम्यवादी समाजरचना सांगितली. साम्यवादामुळे समाजात नवीन प्रकारचे संबंध प्रस्थापीत होतील. मानवसमाज एकमेकांशी सहकार्याने, बंधुभावाने वागेल. पूर्ण शांतता प्रस्थापीत होईल. साम्यवाद सर्व जगात प्रस्थापीत झाला म्हणजे युद्धाचे कारणच राहणार नाही. 'सर्व जगभर एकाच सम्राटाचे राज्य होईल, तो सम्राट म्हणजे श्रम होय' असे मार्क्सने सांगितले.

■ कामगार क्रांती व साम्यवादावरील टीका

१) मार्क्सने कामगारांना क्रांती करून भांडवलशाही उलथून टाकण्यास सांगितले. परंतु क्रांतीऐवजी सहकार्यातूनही चांगला विकास होऊ शकतो. याकडे मार्क्सचे दुर्लक्ष झाले आहे.

२) मार्क्सच्या मते, उद्योगप्रधान भांडवलशाहीतील कामगारांच्या पिळवणुकीमुळे ते संघटीत होतील व क्रांती करतील परंतु प्रत्यक्षात औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत देशात क्रांती होण्याऐवजी ती कृषीप्रधान सोव्हिएत रशियात झाली.

३) मार्क्सच्या मते, साम्यवादी समाजरचना निर्माण झाल्यानंतर तेथे वर्ग असणार नाहीत. परंतु प्रत्यक्षात सो. रशियात क्रांतीनंतर पुन्हा राज्यकर्त्यांचा व सर्वसामान्यांचा असे दोन नवीन वर्ग उदयाला आले.

४) जगातील सर्व कामगारांनी संघटीत होऊन भांडवलदारांविरुद्ध क्रांती करण्याचे आवाहन मार्क्सने केले होते. परंतु मार्क्सची ही कल्पना फोल वाटते. कारण सर्व देशातील मजूर संघर्षाचाच मार्ग स्वीकारतील असे नाही.

५) मार्क्सच्या मते, साम्यवादी समाजरचनेच्या निर्मितीनंतर राज्य विरून जाईल. राज्याची आवश्यकता राहणार नाही. परंतु प्रत्यक्षात राज्य अधिक शक्तीशाली बनले. रशियातही राज्य विरून गेले नाही.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-६

खालील वाक्यातील रिकाम्या जागा भरा.

- १) मार्क्सच्या मते, वर्गविहिन आणि राज्यविहिन समाजव्यवस्था म्हणजे ..... समाजरचना होय.
- २) मार्क्सच्या कामगारांच्या क्रांतिकारी परिवर्तनाचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे ..... या राष्ट्रात घडून आलेली क्रांती होय.
- ३) साम्यवादी समाजव्यवस्थेत प्रत्येकाचा त्याच्या ..... प्रमाणे काम मिळेल आणि गरजेप्रमाणे दाम मिळेल.
- ४) मार्क्सच्या विचाराने प्रेरित होऊन ..... साली सोव्हिएत रशियात क्रांती झाली.
- ५) भांडवलशाही व साम्यवादी समाजरचना यामधील संक्रमणकाळातील ..... ही अवस्था होय.

२.२.६ मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधी विचार

राज्यासंबंधीचे मार्क्सचे विचार पूर्वीच्या विचारवंतांपेक्षा वेगळे आहेत. काहीनी राज्याला स्वाभाविक संस्था मानले तर काहीनी एक उपयोगी संस्था म्हणून राज्याकडे पाहिले. ऑरिस्टॉटलच्या मते, राज्याची निर्मिती मनुष्याच्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी झाली असून मनुष्याच्या सुखी जीवनासाठी राज्य कायम आहे. लास्कीच्या मते, राज्य विभिन्न संख्येत सामंजस्य निर्माण करणारी संस्था आहे. मार्क्सला राज्यसंस्थेसंबंधी पूर्वीचे विचार मान्य नाहीत. राज्यासंबंधीचे मार्क्सचे विचार तीन प्रकारचे आहेत. १) राज्याची निर्मिती समाजात वर्ग निर्माण झाल्यामुळे झाली आहे. २) राज्य हे एका वर्गाने दुसऱ्या वर्गावर आपली सत्ता ठेवण्याचे साधन आहे. ३) वर्गविहिन समाजात राज्याची गरज भासणार नाही.

मार्क्सच्या मते, राज्याचा जन्म आर्थिक शोषण करणाऱ्या भांडवलदार वर्गाच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी झाला. शोषित वर्गाची दडपशाही करणारी ती एक संस्था आहे. राज्यविरहित समाज निर्माण करणे हा मार्क्सच्या विचारातील महत्त्वाचा भाग होता. मार्क्स म्हणतो की, उत्पादन साधनांची

मालकी असलेल्या भांडवलदारांनी आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी राज्यसंस्थेचा साधन म्हणून वापर केला. मार्क्सने राज्याला भांडवलदारांची कार्यकारी समिती असे म्हटले आहे. राज्याच्या माध्यमातून श्रीमंतांनी उत्पादन साधनांची मालकी नसलेल्या व्यक्तींवर सत्ता गाजवली. आर्थिकदृष्ट्या सबल-आहे रे आणि दुर्बल-नाही रे असे वर्गीय स्वरूप राज्याला प्राप्त झाले. राज्यसंस्थेच्या माध्यमातून भांडवलदारांनी खास, विशेष अधिकार मिळविले. गरीब, श्रमिकांना त्यापासून वंचित ठेवले. त्यांची पिळवणूक करून श्रीमंत अधिक श्रीमंत बनले. श्रमिकांची आंदोलने दडपून टाकण्यासाठी बळाचा वापर केला. त्यामुळे मार्क्स राज्याला 'सक्ती करण्याचे साधन किंवा जुलूम करण्याचे यंत्र आहे' असे म्हणतो. राज्य ही दडपगिरी आणि छळ करणारी संस्था बनली.

राज्याने बुद्धिवा समाजाचे म्हणजेच भांडवलशाहीचे समर्थन करणाऱ्या समाजाचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवले. दीन-दुबळ्यांचे शोषण करण्यात राज्यसंस्थेचा मोठा वाटा होता. मार्क्सच्या मते, पिळवणुकीवर आधारलेल्या राज्याचे तीन प्रकार असतात. गुलामगिरीचे राज्य, सरंजामशाहीचे राज्य आणि भांडवलशाहीचे राज्य असे तीन प्रकार इतिहासात झालेले आहेत. इतिहासाच्या प्रत्येक कालखंडात उत्पादन पद्धतीच्या वर्गरचनेवरून राज्ये निर्माण झाली आहेत. उत्पादनाची साधने हातात असणाऱ्या अल्पसंख्य वर्गाने बहुसंख्य लोकांचे शोषण करण्याचे साधन म्हणून राज्याचा वापर केला. प्राचीन काळात मालकवर्गाने गुलामांचे शोषण करण्यासाठी, मध्ययुगात सरंजामदारांनी कुळे, भूदास यांची पिळवणूक करण्यासाठी आणि आधुनिक भांडवलशाहीत भांडवलदारांनी मजुरांचे शोषण करण्यासाठी राज्यसंस्थेचा एक साधन म्हणून वापर केला. म्हणून 'राज्य हे पिळवणूक करण्याचे, जुलूम करण्याचे साधन आहे.' असे मार्क्सचे मत आहे. भांडवलशाहीत भांडवलदार एकत्रीत येऊन, संघटित होऊन क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला पाहिजे. क्रांतीनंतर साहजीकच कामगारांच्या एकजुटीचा विजय होईल. राज्यसंस्थेचे सत्ता कामगारांच्या हाती जाईल. कामगारांच्या नेत्यांनी काही काळ हुकुमशाही प्रस्थापीत करावी. समाजातील भांडवलदारांचे वर्चस्व संपुष्टात आणावे व समाजवादी समाजरचना निर्माण करावी. समाजात कोणतेही वर्ग राहणार नाहीत म्हणजेच समाज वर्गविहीन बनेल. समाजात वर्गच शिल्लक राहिले नाहीत तर वर्गसंघर्ष होणार नाहीत. त्यामुळे राज्याचीही आवश्यकता भासणार नाही. राज्य हळूहळू विरून जाईल. राज्यविहीन समाज निर्माण होईल अशी मार्क्सची राज्यसंस्थेबद्दलची कल्पना होती.

■ मार्क्सच्या राज्यविषयक विचारांची वैशिष्ट्ये

मार्क्सने मानवी इतिहासाचे भौतिकवादी विश्लेषण केले. राज्य हळूहळू नष्ट करणे या विचारापर्यंत त्याने आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विचार मांडले. त्याच्या राज्यविषयक विचारांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

१) राज्य श्रमिकांचे शोषण करणारी संस्था

मार्क्सच्या मते, राज्यसंस्थेचा वापर भांडवलदारांनी स्वतःच्या कायद्यासाठी आणि श्रमिकांवर अन्याय, शोषण करण्यासाठी केल्या. भांडवलदारांनी राज्यसंस्थेवर प्रभुत्व मिळवून भांडवलशाहीला अनुकूल व श्रमिकांना प्रतिकूल असे कायदे निर्माण केले त्यामुळे राज्यसंस्था श्रमिकांचे शोषण करणारे साधन बनले.

२) राज्य हे बुद्धिवा समाजाचे प्रतिक

जुन्या चालिरिती आणि विषमतेची बाजू घेणाऱ्या आणि भांडवलशाहीचे समर्थन करणाऱ्या समाजाला मार्क्सने बुद्धिवा समाज म्हटले आहे. ते पारंपरिक विचारांचे असल्यामुळे नव्या विचारांचे स्वागत करण्यास तयार नसतात. त्यामुळे राज्याला त्या समाजाचे प्रतिक आहे असे मार्क्सने म्हटले.

३) वर्गसंघर्ष अटळ असतो

मानवाच्या इतिहासातील प्रत्येक अवस्थेत शासक-शोषित, आहे रे-नाही रे असे वर्ग असतात. एक धनिक तर दुसरा गरीब, श्रमिक त्यामुळे त्यांच्यात संघर्ष होत असतो. धनिक बळाचा वापर करतात तर श्रमिक अन्यायाविरुद्ध लढतात.

४) श्रमिकांची क्रांती यशस्वी

राज्यसंस्थेत श्रमिक कामगारांनी संघटीतपणे दिलेला लढा भांडवलशाही नष्ट करतो. भांडवलदार-श्रमिक या वर्गीय लढ्यात कामगारांचा विजय होतो व कामगारांची क्रांती यशस्वी होते.

५) राज्यविहिन समाज

मार्क्सने राज्यसंस्थेला शोषणाचे एक संघटित साधन मानले आहे. म्हणून शेवटी राज्य हळूहळू विरून जाईल असे म्हटले आहे. एक प्रशासकीय कार्यकारी समितीकडून प्रशासन चालेल. संपत्तीचे सार्वत्रीकरण झाल्यावर, वर्गविहिन समाज निर्माण झाल्यावर राज्यसंस्थेची आवश्यकता राहणार नाही असे मार्क्सला वाटत होते.

■ राज्यसंस्थेसंबंधी विचारांवरील टीका

मार्क्सच्या राज्यसंस्थेसंबंधीच्या विचारांवर पुढीलप्रमाणे टीका केली जाते.

१) राज्य पिळवणुकीचे साधन नाही

मार्क्सचा राज्यासंबंधीचा दृष्टीकोन एकाकी स्वरूपाचा आहे. राज्य पिळवणुकीचे, शोषणाचे साधन आहे असे त्याचे मत होते. वास्तविक अनेक शासक आपल्या न्यायप्रियतेसाठी, सेवाभावासाठी, जनहिताचे कायदे करण्यासाठी प्रसिद्ध होते याकडे त्याचे दुर्लक्ष झाले आहे.

२) राज्य भांडवलदारांचे रक्षक म्हणणे चुकीचे

राज्य हे भांडवलदारांच्या हिताचे रक्षण करते हे मार्क्सचे विचार पटत नाहीत. कारण राज्यसंस्था राज्यातील सर्वांच्यासाठी निर्माण झालेली असते. ती केवळ भांडवलदारांचे हित पाहत नाही तर श्रमिक, सर्वसामान्य यांच्यासाठीही विविध प्रकारच्या उपाययोजना, कायदे करते.

३) विचारात विरोधाभास

मार्क्स एकीकडे राज्याचा अन्याय करणारे, जुलूम करणारे यंत्र म्हणतो आणि दुसरीकडे साम्यवादी समाजरचना निर्माण होईपर्यंत राज्याचे समर्थन करतो हा त्याच्या विचारातील विरोधाभास आहे. ज्या संस्था निरुपयोगी ठरल्या त्या काळाच्या ओघात नष्ट झाल्या.

४) राज्य नष्ट होऊ शकत नाही

टीकाकारांच्या मते, राज्यसंस्था व्यक्तीविकासाचे साधन आहे. राज्य नष्ट झाले तर अराजकता निर्माण होईल. व्यक्तींच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी राज्याची आवश्यकता असते त्यामुळे ते कायमस्वरूपी अस्तित्वात राहिल ते नष्ट होणार नाही. उलट राज्याचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-७

खालील वाक्यातील रिकाम्या जागा भरा.

- १) मार्क्सच्या मते, ... म्हणजे सक्ती करण्याचे, जुलूम करण्याचे साधन आहे.
- २) राज्याचा जन्म आर्थिक शोषण करणाऱ्या ..... वर्गाच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी झाला असे मार्क्स म्हणतो.
- ३) मार्क्सच्या मते, इतिहासात, गुलामगिरीचे, सरंजामशाहीचे आणि ..... अशी तीन पिळवणुकीवर आधारलेली राज्ये होऊन गेली.
- ४) भांडवलशाहीचे समर्थन करणाऱ्या समाजाला मार्क्सने ..... समाज असे म्हटले आहे.
- ५) मार्क्सच्या मते, राज्य म्हणजे भांडवलदारांची ..... समिती होय.

२.३ पारिभाषिक शब्द किंवा शब्दार्थ

- **भौतिक** : आर्थिक किंवा वस्तुरूपी गोष्टी
- **भौतिकवाद** : ज्यांचे अस्तित्त्व जाणवते किंवा जे डोळ्यांनी प्रत्यक्ष दिसते ते सत्य मानणारा दृष्टीकोन.
- **विरोध विकासवाद (द्वंद्ववाद)** : विरोधातून किंवा संघर्षातून विकास घडून येतो असे मानणारा दृष्टीकोन
- **समाजवादी** : व्यक्तीगत हितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य देणारी व्यवस्था
- **साम्यवादी** : राष्ट्राची सर्व संपत्ती सामुदायिक मालकीची असणारी व्यवस्था
- **सरंजामशाही** : सरदार, जमिनदार यांची सत्ता असलेली राज्यव्यवस्था
- **भांडवलशाही** : खुली अर्थव्यवस्था, खाजगी मालमत्तेचा हक्क मान्य करणारी व्यवस्था.
- **गुलामगिरी** : समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठ वर्ग असणारी व कनिष्ठांना जनावरांप्रमाणे वागणूक देणारी समाज व्यवस्था.
- **आहे रे** : श्रीमंतांचा वर्ग - भांडवलदार, जमिनदार इ.
- **नाही रे** : ज्यांच्याकडे संपत्ती नाही केवळ श्रम आहेत असा गरीब, कामगार, शेतमजुरांचा वर्ग

- अफू : एक मादक पदार्थ, ज्याच्या सेवनाने गुंगी येते.
- परात्मता : परकेपणा, माणसापासून, मानवी मूल्यांपासून व समाज जीवनापासून दुरावलेला मनुष्य.
- वर्गविहिन : गरीब-श्रीमंत, उच्च-नीच असे वर्ग नसलेला समाज.
- राज्यविहिन : राज्यच नसलेला, राज्यविरहित समाज.
- अधिसत्ता : समाजातील बहुसंख्य लोकांना मान्य असलेली राजकीय सत्ता.
- बुद्धिवा समाज : जुन्या चालिरिती, विषमता व भांडवलशाहीचे समर्थन करणारा समाज.

२.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

- १) कार्ल मार्क्स आणि एंजल्स यांनी 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' हा ग्रंथ १८४८ साली प्रसिद्ध केला.
- २) मार्क्सचा जन्म १८१८ या वर्षी जर्मनी या देशात झाला.
- ३) इ.स. १८६७ मध्ये मार्क्सने 'दास कॅपिटल' हा ग्रंथ लिहिला.
- ४) मार्क्स यांच्या 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' या ग्रंथाला साम्यवादाचे बायबल असे म्हणतात.
- ५) कार्ल मार्क्स या समाजवादी, क्रांतिकारक विचारवंताचे निधन इ.स. १८८३ या वर्षी झाले.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-२

- १) द्वंद्वात्मक विरोधी विकासवादाची कल्पना कार्ल मार्क्सने हेगेलकडून घेतली.
- २) 'धर्म ही अफूची गोळी आहे' असे कार्ल मार्क्सने म्हटले आहे.
- ३) मार्क्सच्या मतानुसार पदार्थात होणारे परिवर्तन गुणात्मक व मात्रात्मक प्रकारचे असते.
- ४) मार्क्सने ऐतिहासिक बदलाच्या पाच अवस्था सांगितल्या आहेत.
- ५) विरोधी विकासवादालाच द्वंद्ववाद या नावाने ओळखले जाते.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-३

- १) भांडवलशाही व्यवस्थेत उत्पादन साधनांची मालकी भांडवलदारांकडे असते.
- २) मार्क्सने भांडवलदारांना बुद्धिवा म्हटले आहे.
- ३) भांडवलशाहीत भांडवलदार व मजूर या दोन वर्गात संघर्ष होतो.
- ४) भांडवलशाहीचा महत्त्वाचा उद्देश नफा मिळविणे हा असतो.
- ५) भांडवलशाहीच्या विनाशाची बीजे भांडवलशाहीतच असतात.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-४

- १) मार्क्स यांनी 'दास कॅपिटल' या ग्रंथात अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत मांडला आहे.
- २) मार्क्सच्या मतानुसार कोणत्याही वस्तूचे मूल्य श्रमावरून ठरते.
- ३) जेव्हा एखाद्या वस्तुनिर्मितीसाठी दिल्या जाणाऱ्या मजुरीपेक्षा त्या वस्तूची बाजारातील किंमत जास्त असते तेव्हा पडणाऱ्या तफावतीला मार्क्सने अतिरिक्त मूल्य असे म्हटले आहे.
- ४) अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत कार्ल मार्क्सने मांडला.
- ५) मजुरांचे आर्थिक शोषण करून नफा मिळविण्याची जी पद्धती आहे त्याला नफ्याचा सिद्धांत असे म्हटले जाते.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-५

- १) कार्ल मार्क्स
- २) कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो
- ३) भांडवलदार
- ४) द्वंदात्मक
- ५) वर्गविरहित

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-६

- १) साम्यवादी
- २) सोव्हिएत रशिया
- ३) कुवतीप्रमाणे
- ४) १९१७
- ५) कामगारांची हुकूमशाही

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-७

- १) कार्ल मार्क्स
- २) भांडवलदार
- ३) भांडवलशाहीचे
- ४) बुद्धिवादी
- ५) कार्यकारी

२.५ सारांश

या घटकात आपण कार्ल मार्क्सचा जीवन परिचय, त्यांच्यावरील प्रभाव, त्यांची ग्रंथरचना, त्यांचा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत, भांडवलशाहीबद्दलचे विचार, अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत, वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत, कामगार क्रांती व साम्यवाद, राज्यसंस्थेसंबंधी विचार यासंबंधीचा व त्यावरील टीका यांचा अभ्यास केला आहे.

मार्क्सच्या जीवन परिचयात त्याचा जन्म, त्याचे शिक्षण, त्यांची ग्रंथरचना, त्यांच्यावर प्रभाव पाडणारे विविध घटक इत्यादीचा अभ्यास केला आहे.

मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांतात हेगेलच्या विरोधविकासवादाचा त्याच्यावर पडलेला प्रभाव, भौतिकवाद म्हणजे काय, विरोधविकासवादाची कल्पना (द्वंद्ववाद), भौतिक जगाच्या विकासाचे तीन टप्पे - वाद (Thesis), प्रतिवाद (Antithesis) आणि संवाद (Synthesis) यांचा अभ्यास केला. विश्वाच्या विकासात नेहमी संघर्ष होत असतात व त्या संघर्षातून विश्वाचा विकास होत असतो. विरोधातून, संघर्षातून विकास होतो असे विरोधविकासवादाचे तत्त्व, द्वंद्ववादाची वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास केला. विरोधविकासवाद स्पष्ट करून मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवादाचा सिद्धांत मांडला. ऐतिहासिक बदलास आर्थिक घटक कसा कारणीभूत ठरतो याचे स्पष्टीकरण त्याने केले आहे. ऐतिहासिक उत्क्रांतीने जगाच्या इतिहासाचा विकास होतो. ऐतिहासिक बदलाच्या पाच अवस्था त्याने सांगितल्या. १) आदिम अवस्था किंवा प्राचीन साम्यवाद, २) गुलामगिरीचा काळ, ३) सरंजामशाहीची अवस्था, ४) भांडवलशाहीचा कालखंड, ५) समाजवादी अवस्था त्यांचा अभ्यास आपण केला. मार्क्सच्या मते, आजपर्यंतचा इतिहास वर्ग संघर्षाचा इतिहास आहे. ऐतिहासिक भौतिकवादावरील टीका समजून घेतली.

मार्क्सच्या भांडवलशाही बद्दलच्या विचारातून भांडवलशाहीत उत्पादनाची साधने भांडवलदारांच्या मालकीची असतात व त्या साधनांच्या आधारे ते श्रमिक, कामगार वर्गाची कशी पिळवणूक, शोषण करतात व भांडवलशाहीतच त्यांचा विनाश असतो याबाबतचे मार्क्सचे विचार, भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये, भांडवलशाही सिद्धांतावरील टीका याबाबतचा अभ्यास केला.

अतिरिक्त मूल्यांच्या सिद्धांतातून भांडवलदारांकडून कामगारांची कशी फसवणूक केली जाते. भांडवलदार कामगारांच्या लाचारीचा कसा फायदा घेतात आणि त्यांचे शोषण करतात. कामगारांच्याकडून जास्तीत जास्त श्रम करवून घेतले जाते व अधिकाधिक नफा मिळवून भांडवलदार कसे श्रीमंत बनतात हे समजले. अतिरिक्त मूल्यांच्या सिद्धांतामुळे कामगारांना त्यांच्यावरील शोषणाची जाणीव होते. अतिरिक्त मूल्यांच्या सिद्धांताचे परिणाम, सिद्धांतावरील टीका समजून घेतल्या.

वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतातून उत्पादनाच्या साधनांची मालकी असणारा व दुसरा श्रम करणारा वर्ग यांच्यातील वर्गसंघर्षाचा अभ्यास, वर्गसंघर्षाची वैशिष्ट्ये, वर्गसंघर्षावरील टीका यादृष्टीने अभ्यास केला.

कामगार क्रांती व साम्यवाद या विचारात कामगारांची क्रांती, त्यातील त्यांचा विजय, कामगारांची हुकूमशाही, संक्रमणाचा काळ, उत्पादनाची साधने समाजाच्या मालकीची केली जातात,

प्रत्येकाला कुवतीनुसार काम आणि गरजेनुसार दाम दिले जाईल, त्यातून साम्यवादी समाजरचनेची निर्मिती, तिची वैशिष्ट्ये, कामगार क्रांती व साम्यवाद यावरील टीका इ. विचार समजून घेतले.

मार्क्सच्या राज्यसंस्थेबाबतच्या विचारातून मार्क्सचा राज्याबाबतचा दृष्टीकोन, राज्याचे स्वरूप, राज्यविषयक विचारांची वैशिष्ट्ये, त्यावरील टीका या बाबी आपण या घटकात शिकलो.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत स्पष्ट करा.
- २) कार्ल मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांताचे टीकात्मक परीक्षण करा.
- ३) कार्ल मार्क्सचे भांडवलशाहीबद्दलचे विचार स्पष्ट करा.
- ४) मार्क्सच्या अतिरिक्त मूल्य सिद्धांताचे टीकात्मक परीक्षण करा.
- ५) कामगार क्रांती व साम्यवाद याविषयीचे मार्क्सचे विचार स्पष्ट करा.
- ६) कार्ल मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधीचे विचार स्पष्ट करा.

ब) टीपा लिहा.

- १) मार्क्सचा द्वंद्ववाद
- २) ऐतिहासिक विकासाचे टप्पे
- ३) अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत
- ४) वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत
- ५) कामगारांची क्रांती
- ६) साम्यवादी समाजरचना
- ७) वर्गविहीन व राज्यविहीन समाज

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके/संदर्भग्रंथ

- १) गर्दे दि. का- पाश्चात्य राजकीय विचारप्रवाह, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी गो. य. राणे प्रकाशन, पुणे
- २) भोळे भा. ल.- पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, पिंपळापुणे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर
- ३) शृंगारपुरे अरविंद- पाश्चिमात्य राजकीय विचारक, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- ४) जोशी वि. सी.- पाश्चात्य राजकीय तत्त्वज्ञान, मृण्मयी प्रकाशन, औरंगाबाद
- ५) पाटील बी. बी.- पाश्चात्य राजकीय विचार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- ६) डोळे ना. म.- पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद

- ७) जोशी सुधाकर ग.- पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद
- ८) मुठाळ राम- भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर
- ९) देवगांवकर श. गो- राजकीय विचारवंत (पाश्चिमात्य आणि भारतीय), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- १०) कुलकर्णी सुधाकर- निवडक राजकीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
- ११) काणे प. सी.- काही प्रमुख राज्यशास्त्रज्ञ, विद्या प्रकाशन, नागपूर

घटक ३ लेनिन

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
  - ३.२.१ जीवन परिचय
  - ३.२.२ रशियन राज्यक्रांती - १९१७
  - ३.२.३ लेनिनचा क्रांतीचा सिद्धांत (साम्यवादी)
  - ३.२.४ लेनिनचा साम्राज्यवादाचा सिद्धांत
  - ३.२.५ लेनिनचे राज्यसंस्थाविषयक विचार
  - ३.२.६ लेनिनचे कामगारवर्गाच्या हुकूमशाहीसंबंधीचे विचार
  - ३.२.७ लेनिनचा लोकशाही केंद्रीकरणाचा सिद्धांत
  - ३.२.८ लेनिनचे नवे आर्थिक धोरण (१९२१)
  - ३.२.९ लेनिनवाद
- ३.३ पारिभाषिक शब्द आणि शब्दार्थ इ.
- ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ सारांश
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

३.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला-

- रशियन राज्यक्रांतीतील लेनिनचे योगदान जाणून घेता येईल.
- कामगारवर्गाच्या हुकूमशाहीचा अर्थ काय व समाजवादी क्रांतीच्या लेनिन यांच्या सिद्धांताचा गाभा काय हे समजून घेता येईल.

- लेनिनचा क्रांतीचा सिद्धांत, साम्राज्यवादाचा सिद्धांत, लोकशाही केंद्रीकरणाचा सिद्धांत समजून घेता येईल.
- लेनिनने मार्क्सवादात कोणती भर घातली हे जाणून घेता येईल.

३.१ प्रास्ताविक :

लेनिन हा रशियातील १९१७ सालच्या बोलशेव्हिक क्रांतीचा नेता आणि आधुनिक साम्यवादी रशियन राष्ट्राचा जनक होय. कार्ल मार्क्सप्रमाणे साम्यवादी समाजाचे उद्दिष्ट प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न करणारा तो एक निष्ठावंत कार्यकर्ता होता. मार्क्सच्या तत्वज्ञानाच्या आधारावर लेनिनने क्रांतिकारक समाजवादाची मांडणी केली आणि १९१७ साली रशियात साम्यवादी क्रांती घडवून आणली. कार्ल मार्क्स यांच्या तत्वांची व्यवहारात अंमलबजावणी करताना लेनिन यांच्यापुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या. त्या समस्यांच्या संदर्भात लेनिन यांनी आपले विचार मांडले. रशियात क्रांती करण्याची संधी प्राप्त झाल्यानंतर लेनिनने त्या संधीचा फायदा घेतला. त्याने भोवतालच्या जगातील परिस्थितीचा अभ्यास करून साम्राज्यवादाचा सिद्धांत मांडला. लेनिनच्या मते, साम्राज्यवाद ही भांडवलशाहीची सर्वोच्च अशी अवस्था आहे. रशियन राज्यक्रांती नंतर रशियात आपण समाजवादी व्यवस्था स्थापन करू असा लेनिनचा आशावाद होता, परंतु पुढील काळात लेनिनच्या असे लक्षात आले की रशियासारख्या मागास देशात वर्गविरहित व राज्यविरहित समाजरचना निर्माण करणे कठिण आहे.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ जीवन परिचय

लेनिन यांचा जन्म १० एप्रिल १८७० रोजी व्होल्गा नदीच्या खोऱ्यात वसलेल्या 'सिबिर्स्क' या शहरामध्ये मध्यम वर्गीय कुटुंबात झाला. लेनिन यांचे मूळ नाव व्लादिमीर इलिच ऊल्यानोव्ह होते. पुढे त्यांना रशियातून हद्दपार केल्यानंतर त्यांनी लेनिन निकोलाय हे नाव धारण केले व याच नावाने ते सर्वत्र परिचित झाले. लेनिनचे वडिल शिक्षणाधिकारी होते. त्यांचा मोठा भाऊ विद्यापीठात शिकत असतानाच झार या राजाच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध असलेल्या गटांची जमवाजमव करू लागला. या गोष्टीचा मोठा प्रभाव लेनिनवर पडला. भवामुळेच लेनिन शालेय जीवनापासून मार्क्सचे साहित्य वाचू लागला. १८९१ मध्ये पिटर्सबर्ग विद्यापीठाची अंतिम परीक्षा ते पास झाले. परीक्षा पास झाल्यावर त्याने वकिली सुरू केली. परंतु थोड्याच दिवसात ती सोडून देऊन रशियाच्या बाहेर जाऊन क्रांतिकारी साहित्य तो रशियात पाठवू लागला. ह्या अपराधासाठी त्यांना १० महिन्यांची शिक्षा झाली. लेनिन यांचे राजकीय जीवन 'युनियन ऑफ स्ट्रगल फॉर इमॅन्सिपेशन ऑफ दी वर्कींग क्लास' या गटाच्या स्थापनेतील सहभागापासून झाले. १८९७ मध्ये तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर या क्रांतिकारी कारवायामुळे त्यांना ३ वर्षांसाठी सैबेरियात हद्दपार करण्यात आले. हद्दपारी संपल्यानंतर (इ. स. १९००) रशियामधील कोणत्याही महत्वाच्या शहरामध्ये राहण्यास त्यांच्यावर बंदी घालण्यात आली. त्यामुळे त्यांनी जिनिव्हा येथे जाऊन पुढील कार्य करण्याचा निर्णय घेतला. 'इस्क्रा' (ठिणगी) या रशियन सोशल डेमॉक्रॅटिक लेबर पार्टीच्या (R.S.D.L.P.) वृत्तपत्राची जबाबदारी लेनिन यांच्यावर

टाकण्यात आली. याच कालखंडात क्रांतिकारक पक्षाची रचना, संघटनेची तत्वे, रशियामधील क्रांतीचे स्वरूप इ. राजकीय विषयावर विचार स्पष्ट करणारे 'व्हॉट इज टू बी डन?' हे पुस्तक त्यांनी प्रकाशित केले.

१९०३ मध्ये R.S.D.L.P. मध्ये राजकीय आणि वैचारिक मुद्यांवरून मतभेद होऊन बोल्शेव्हिक (बहुमतवाले) आणि मेन्शेव्हिक (अल्पमतवाले) असे दोन गट पडले. लेनिन हे बोल्शेव्हिक गटाचे नेते होते. १९०५ मध्ये रशियातील कामगारांचा झारशाही विरोधात मोठा उठाव झाला पण तो यशस्वी झाला नाही. परंतु याचा फायदा लेनिननी करून घेण्याचे ठरवून आपल्या विचारांचा प्रभाव टाकण्यास सुरुवात केली. त्याने जहाल गटांच्या अनेक सोव्हिएट्स (प्रतिनिधी मंडळ) स्थापन केली. पुढे पहिल्या महायुद्धानंतर नामधारी झालेल्या झार राजवटीला उलथवून टाकून लेनिन साम्यवादी रशियाचा सर्वेसर्वा बनला. तो मार्क्सवादी क्रांतिकारी होता. लेनिन यांच्या नेतृत्वाखाली सत्तेवर आलेल्या सरकारने मूलगामी अशा जमीन सुधारणा केल्या. त्यामध्ये खाजगी मालकीच्या जमीनी शेतकऱ्यांना वाटून दिल्या, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले, उच्चवर्गीयांचे विशेष हक्क रद्द करण्यात आले. साम्यवादी रशियाच्या पायाभरणीचे कार्य लेनिन यांनी केले. अशा या विचारवंतावर कार्ल मार्क्सच्या विचाराप्रमाणेच प्लेखानोव, ट्रॉट्स्की, रोझा लक्झेंबर्ग इ. च्या विचारांचा प्रभाव पडला. लेनिन यांची ग्रंथसंपदाही मोठी आहे त्यांनी 'Development of Capitalism'-1899, Imperialism is the highest stage of Capitalism-1916, State and Revolution- 1917, What is to be done इ. ग्रंथ लिहिले अशा या विचारवंताचा मृत्यू २१ जानेवारी १९२४ रोजी झाला.

३.२.२ रशियन राज्यक्रांती - १९१७

आधुनिक कालखंडात अनेक राज्यक्रांत्या झाल्या. परंतु रशियातील राज्यक्रांतीचे स्वरूप हे वेगळे होते. या क्रांतीनंतरच मार्क्सवाद खऱ्या अर्थाने प्रत्यक्षात आला असे म्हणता येईल. समाजातील आर्थिक विषमतेच्या विरोधात झालेली ही पहिली क्रांती होती. या क्रांतीमुळे केवळ राज्यंत्रणेतच बदल झाले असे नाही तर आर्थिक सामाजिक क्षेत्रातही अमुलाग्र परिवर्तन झाले.

रशियाचा राजा झार निकोलस दुसरा याची रशियात तत्कालीन कालखंडात अनियंत्रित सत्ता होती. झारशाहीच्या या बेबंदशाही कारभाराला जनता विटलेली होती. झारशाहीला उलथवून टाकण्यासाठी रशियातील अनेक क्रांतिकारी संघटना प्रयत्नशील होत्या परंतु त्यांच्या प्रयत्नांना यश मिळाले नाही. झारशाहीच्या अनियंत्रित दडपशाहीमुळे ते प्रयत्न अपयशी ठरले. १९०५ मध्येही तशा प्रकारचा प्रयत्न झाला होता परंतु त्याला यश आले नव्हते. पहिल्या महायुद्धानंतर मात्र झारशाही कमकुवत झाली. मार्च १९१७ मध्ये रशियात संप, दंगे, मोर्चे सुरू झाले. हे आंदोलन मोडून काढण्यासाठी झार राजाने लष्कराला आदेश दिले. परंतु या आंदोलनात राजाचे काही सैन्यही सामिल झाल्याने राजाच्या आदेशाचे पालन केले गेले नाही. झारशाहीच्या विरुद्ध सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षही कार्यरत होता. सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षाचे नेतृत्व सुरुवातीला मवाळवादी गटाकडे होते. हा मवाळवादी गट मेन्शेव्हिक या नावाने ओळखला जात होता. याउलट जहालवादी भूमिका असलेल्या गटाला बोल्शेव्हिक म्हणून ओळखले जाऊ लागले. बोल्शेव्हिक या गटाचे नेतृत्व लेनिन यांच्याकडे होते. या गटाचा साम्यवादी विचारसरणीवर विश्वास होता. ऑक्टोबर १९१७ मध्ये लेनिन यांच्या नेतृत्वाखाली डाव्या विचारसरणीच्या बोल्शेव्हिक गटाने रशियाचा राजा झारला पदच्युत करून तेथे बोल्शेव्हिकांनी

सत्ता हस्तगत केली या परिवर्तनास आंतरराष्ट्रीय इतिहासात बोल्शेव्हिक क्रांती, ऑक्टोबर क्रांती, रशियन राज्यक्रांती, इ. नावाने ओळखले जाते. ही जगातील पहिली कामगार क्रांती होती. या क्रांतीद्वारे पहिल्यांदा कामगार नियंत्रित शासनव्यवस्था स्थापन झाली म्हणून या घटनेला कामगार क्रांती असेही म्हटले जाते. लेनिनच्या प्रभावी नेतृत्वाखाली रशियात ही क्रांती घडून आली.

१९१७ च्या क्रांतीने राजकारणात व सामाजिक इतिहासात दूरवर परिणाम घडवून आणले. क्रांतीनंतर बोल्शेव्हिक पक्षाचे नामकरण 'साम्यवादी पक्ष' असे करण्यात आले. या क्रांतीचे परिणाम केवळ रशियापुरतेच मर्यादित नव्हते, तर संपूर्ण राजकारणावर अनेकांच्या अर्थकारणावर, राजकीय व्यवस्थेवर त्याचा प्रभाव पडला. तेव्हापासून भांडवलशाही विरुद्ध साम्यवाद असा संघर्ष सुरू झाली. यातूनच पुढे दुसऱ्या महायुद्धानंतर शीतयुद्ध (Cold War) ही संकल्पना उदयास आली. २५ ऑक्टोबर १९१७ रोजी सत्तेवर आलेल्या लेनिनने पुढील धोरणे स्वीकारली-

- १) १९१८ मध्ये रशियासाठी नवीन लिखित राज्यघटना स्वीकारली.
- २) रशियन सोव्हिएट सोशॅलिस्ट फेडरेटेड सोव्हिएट रिपब्लिक (R.S.D.L.P.) हे नाव बदलून 'युनियन ऑफ सोव्हिएट सोशॅलिस्ट रिपब्लिक U.S.S.R. असे करण्यात आले. (१९२३)
- ३) समाजवादी समाजाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी लेनिनने लोकशाही केंद्रीकरणाचे (Democratic Centralism) तत्व स्वीकारले.
- ४) कामगारांच्या हुकूमशाहीवर साम्यवादी पक्षाचे नियंत्रण असेल असे धोरण स्वीकारले.
- ५) लोकांचा खाजगी मालकीचा हक्क काढून घेण्यात आला.
- ६) शेती, कारखाने, बँका इ. चे राष्ट्रीयीकरण केले गेले.
- ७) नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. (१९२१)
- ८) जमिनदारी पद्धती नष्ट केली.
- ९) साम्यवादी पक्ष सोडून इतर राजकीय पक्षांवर बंदी घालण्यात आली.
- १०) लोकन्यायालयांची निर्मिती केली.
- ११) जुनी न्यायालये आणि पोलिस दले संपुष्टात आणून त्याजागी क्रांतिकारक न्यायालये स्थापन करण्यात आली.

अशाप्रकारे साम्यवादी रशियाच्या पायाभरणीचे कार्य लेनिन यांनी केले. क्रांती रक्तहीन झाली तरी सोव्हिएट सत्तेला बळकट करणे, रशियाची आर्थिक घडी बसविणे, नवी समाजरचना निर्माण करणे इ. आव्हाने लेनिनने पुढील काळात यशस्वीपणे पेलली.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

अ) रिकाम्या जागा भरा.

- १) लेनिन यांचे मूळ गाव ..... हे होतं.
- २) क्रांतिकारी कारवायामुळे लेनिन यांना ..... देशात हद्दपार करण्यात आले.

- ३) ..... या सोशल डेमॉक्रॅटिक पार्टीच्या वृत्तपत्राची जबाबदारी लेनिन यांच्यावर टाकण्यात आली.
- ४) रशियाचा राजा ..... याची अनियंत्रित सत्ता होती.
- ५) सोशल डेमॉक्रॅटिक पार्टीतील जहाल गटाला ..... या नावाने ओळखले जाते.
- ६) ..... रोजी क्रांतीकरून लेनिनने रशियाची सत्तासूत्रे आपल्या हातात घेतली.

३.२.३ लेनिनचा साम्यवादी क्रांतीचा सिद्धांत

साम्यवादाच्या स्थापनेसाठी क्रांतीचा मार्ग अपरिहार्य आहे असे लेनिनचे ठाम मत होते. कार्ल मार्क्सचा द्वंद्वात्मक भौतिकवाद लेनिनला मान्य होता. परंतु क्रांती शांततेच्या मार्गाने यशस्वी होणार नाही असे त्याला वाटते. हिंसेशिवाय क्रांती यशस्वी होऊ शकत नाही म्हणून लेनिनने हिंसेला प्राधान्य दिले. क्रांतीनंतर राजकीय सत्ता सुरुवातीच्या काळात कामगारांच्या हातात राहिल. परंतु त्यासाठी संघटनेचा आधार असावा म्हणून त्याने साम्यवादी या एकाच पक्षाच्या हुकूमशाहीचे तत्व सांगितले. 'हळूहळू राज्य विरून जाईल' (Stateless) याचा अर्थ भांडवलशाही समाजवादी राज्यात परिवर्तित होईल असा नसून हळूहळू कामगार हुकूमशाही नष्ट होईल असा अर्थ लेनिनला अभिप्रेत होता. लेनिन यांच्या मते, कामगार हुकूमशाही क्रांती यशस्वी करेल व क्रांतीचे उद्दिष्ट पूर्ण करेल. क्रांतीनंतर लगेच शांतता स्थापन होणार नाही, भांडवलदारांची मानसिकता लगेच बदलणार नाही. त्यासाठी बळाचा वापर करून बूड्वा समाजाविरुद्ध संघर्ष करावा लागेल. समाजवादाकडे जाण्याचा एकमेव उपाय क्रांतीच आहे हे कार्ल मार्क्सचे मत लेनिनलाही मान्य होते. भांडवलशाही समूळ नष्ट करणे हे लेनिनच्या क्रांतीचे ध्येय होते. त्यासाठी कामगारांची हुकूमशाही आणि त्यांच्यावर साम्यवादी पक्षाचे नियंत्रण अशी व्यवस्था लेनिनने सुचविली आहे. वर्गविरहित व राज्यविरहित (Classless & Stateless Society) शोषणमुक्त समाज निर्मिती करणे हे लेनिनच्या समाजवादी क्रांतीचे अंतिम ध्येय होते. त्याच्या मते, हा अंतिम टप्पा गाठण्यापूर्वी जी अवस्था असते त्या अवस्थेत कामगारांची हुकूमशाही राज्यसंस्थेसारखे काम करील. शुद्ध साम्यवाद स्थापन होईपर्यंत ही अवस्था राहिल. नवीन समाजव्यवस्था निर्माण झाल्यावर राज्याची आवश्यकता भासणार नाही. राज्य हळूहळू विरून जाईल, म्हणजे नष्ट होईल. लेनिनने क्रांती करण्यापूर्वी जगातील इतर क्रांतीचा अभ्यास करून पुढील गोष्टी सांगितल्या-

- १) भावनेच्या भरात क्रांती करू नये.
- २) स्थल, काल, परिस्थितीचा विचार करून क्रांतीचा प्रभाव वाढवावा.
- ३) क्रांती सुरू असताना शत्रू संघटित होणार नाही याची काळजी घ्यावी.
- ४) क्रांतिकारकांना आपल्या ध्येयाची पूर्ण जाणीव असली पाहिजे.

अशा प्रकारची साम्यवादी क्रांती भांडवलशाही देशात होईल असे मार्क्सला वाटत होते. परंतु अशी क्रांती रशियात झाली. तरी देखील रशियातील क्रांती मार्क्सच्या सिद्धांतानुसार झालेली आहे असे लेनिनचे म्हणणे आहे.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न - २

अ) रिकाम्या जागा भरा.

- १) लेनिनच्या मते साम्यवादाच्या स्थापनेसाठी ..... चा मार्ग अपरिहार्य आहे.
- २) ..... शिवाय क्रांती यशस्वी होऊ शकत नाही असे लेनिनला वाटते.
- ३) ..... समूळ नष्ट करणे हे लेनिनच्या साम्यवादी क्रांतीचे ध्येय होते.
- ४) लेनिनच्या मते, क्रांतीनंतर ..... वर्गाची हुकूमशाही निर्माण होईल.
- ५) ..... आणि..... समाज निर्माण करणे हे लेनिनच्या क्रांतीचे अंतिम ध्येय होते.

३.२.४ लेनिनचा साम्राज्यवादाचा सिद्धांत

लेनिन यांनी आपल्या 'साम्राज्यवाद-भांडवलशाहीची अंतिम अवस्था' या ग्रंथात साम्राज्यवादाचा सिद्धांत मांडला. व्यापक व पारंपरिक अर्थाप्रमाणे साम्राज्यवाद म्हणजे एका देशाने दुसऱ्या देशावर आर्थिक व राजकीय लाभ मिळविण्याच्या हेतूने आपली सत्ता लादणे होय. शूंपीटर या विचारवंताच्या मते, साम्राज्यवाद भांडवलशाही विकासाचे व स्पर्धेचे वैशिष्ट्ये नव्हते. राजेशाही देशांच्या लष्करी राष्ट्रवादाचा भांडवलशाही युगात टिकून राहिलेला तो एक भाग होता. या उलट लेनिन यांचे मत होते. त्यांच्या मते, साम्राज्यवाद हा भांडवलशाहीचा सर्वोच्च टप्पा आहे. घटत्या प्रमाणामुळे निर्माण झालेल्या पेचप्रसंगावर मात करण्यासाठी भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतही साम्राज्यवादाची अपरिहार्यपणे गरज भासते. साम्राज्यवाद हा शेवटचा टप्पा आहे कारण साम्राज्यवादातून बाजारपेठा व कच्चा माल मिळविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा निर्माण होते व साम्राज्यवादी युद्धांची निष्पत्ती होते.

'साम्राज्यवाद- भांडवलशाहीची अंतिम अवस्था' या ग्रंथात लेनिनने दाखवून दिले आहे की, साम्राज्यवादी ही भांडवलशाहीची सर्वोच्च व अखेरची अवस्था आहे. लेनिनने साम्राज्यशाहीच्या काळातील जागतिक, आर्थिक व राजकीय विकासाचे तपशीलवार विश्लेषण केले आणि ह्या काळातील भांडवलशाहीच्या विकासाचा नियम सूत्रबद्धरितीने मांडला. त्यांच्या मते, सर्वच देशात समाजवादाला विजय मिळविता येणार नाही. समाजवाद प्रथम एका किंवा अनेक देशात विजय प्राप्त करील. लेनिन यांच्या मते, भांडवलशाही एका विशिष्ट देशाच्या सिमेत बंद राहू शकत नाही. भांडवलशाही जागतिक बाजारपेठेच्या मदतीने जगभर पसरते आणि भांडवलशाहीचे रक्षण करण्यासाठी भांडवलशाही साम्राज्यवादाचे, वसाहतवादाचे धोरण स्वीकारते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था स्वतः पुनरुत्पादन करित असते. भांडवलशाही देश अविकसित देशांमधील अतिरिक्त रक्कम (Surplus Value) शोषून घेतात. ही अतिरिक्त रक्कम भांडवलशाही देश शोषून घेऊन आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत गुंतवतात. त्यामुळे भांडवलशाही देशांचा जोमाने आर्थिक विकास होतो. प्रगत भांडवलशाही देश आपले अविकसित देशांवरील वर्चस्व कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. यातूनच साम्राज्यवाद उदयाला येतो. त्यामुळेच लेनिनने साम्राज्यवाद ही भांडवलशाहीची अंतिम व सर्वोच्च अवस्था आहे असे म्हटले आहे. लेनिन यांनी साम्राज्यवादाची तीन वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत-

- १) साम्राज्यवाद हे भांडवलशाहीचे सर्वोच्च रूप असून साम्राज्यवादातून भांडवलशाहीचा विकास होतो.
- २) साम्राज्यवादी/भांडवलशाही देश तिसऱ्या जगाचे शोषण करताना तिसऱ्या जगातील कच्चा मालाची आयात करणे, आपल्या कारखान्यांच्या साहाय्याने पक्का माल करून विकणे व नफा मिळविणे हे उद्दिष्ट ठेवतात.
- ३) साम्राज्यवाद जागतिक स्तरावर कार्यरत असतो. जगातील सर्व संपत्तीचे शोषण करण्याचा प्रयत्न साम्राज्यशाही करते.

अशा प्रकारे साम्राज्यवाद ही भांडवलशाहीची अंतिम अवस्था आहे हे लेनिनने सिद्धांताद्वारे पटवून दिलेले आहे.

३.२.५ लेनिनचे राज्यसंस्थाविषयक विचार

लेनिनने आपल्या 'स्टेट अँड रिव्होल्यूशन' या ग्रंथात राज्यसंस्था विषयक विचार मांडले आहेत. राज्यसंस्थेच्या निर्मितीची मीमांसा अनेकांनी अनेक पद्धतीने केली आहे. मुक्तपणे वावरणाऱ्या समाजाने गुलामांपासून संरक्षण करून घेण्यासाठी राज्यसंस्था निर्माण केली असण्याची शक्यता आहे. कालांतराने समाजात खाजगी मालमत्ता आली. 'तुझं-माझं' ही भावना रूढ झाली. शेती करण्याच्या तंत्रातून जमिनी मिळविण्याचे प्रयत्न होऊ लागले. 'मात्स्यन्याय' किंवा 'बळी तो कान पिळी' या न्यायाने जमिनी बळकावल्या जाऊ लागल्या. त्यातून जमिनदार, सरंजामदार असे वर्ग निर्माण झाले असे वर्णन लेनिनने त्याच्या ग्रंथात केलेले आहे. अशा प्रकारचे विचार कार्ल मार्क्सनेही आपल्या 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' या ग्रंथात मांडले आहेत. सुमारे नव्वद टक्के जमिन समाजातील दहा टक्के बूडवा लोकांच्या हातात आहे असे मत लेनिनचे आहे.

लेनिन म्हणतो की, जमिनदारांना आपले आर्थिक हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी कायद्याची गरज भासू लागली व त्यातूनच राज्यसंस्थेची निर्मिती झाली. भांडवलदारांनी राज्यसंस्थेला आर्थिक हितसंबंध सुरक्षित ठेवणारे साधन मानले. जमिनदार, भांडवलदारांनी हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी राज्यसंस्थेवरचे वर्चस्व कायम ठेवले. या वर्गांनी राज्यसंस्था ही संपत्ती मिळविण्याचे साधन मानून समाजाचे शोषण करण्यास सुरुवात केली असे लेनिन यांना वाटते. आर्थिक प्रगतीच्या एका विशिष्ट टप्प्यावर जशी राज्यसंस्था निर्माण झाली तशी वर्गांचीही (Classes) निर्मिती झाली. इतिहासाच्या एका विशिष्ट काळात समाजात वर्ग निर्माण झाले आणि एका विशिष्ट काळात वर्ग नाहीसे होणार आहेत. असा एक काळ होता की जेव्हा दडपणारेही नव्हते व दडपलेलेही नव्हते. तो समाजाचा प्रारंभिक अवस्थेचा काळ होता आणि वर्गीय संघर्ष असलेला समाज जितका काळ अस्तित्वात आहे त्याहीपेक्षा कितीतरी पटींनी अधिक काळ ती प्रारंभिक अवस्था टिकून राहिली होती. संघर्ष स्थितीतल्या वर्गात समाजाची विभागणी होण्यामागे उत्पादन साधनांची खाजगी मालकी हा निर्णायक घटक आहे. 'एक महान प्रारंभ' या आपल्या पुस्तकात लेनिनने 'वर्ग' या शब्दाची परिभाषा दिली आहे. ते म्हणतात उत्पादन साधनांशी असलेला संबंध, संपत्तीच्या वितरणात मिळणाऱ्या हिश्याचे प्रमाण व तो मिळविण्याची पद्धती यामुळे एकमेकांपासून वेगळे बनलेले लोकांचे मोठे गट म्हणजे 'वर्ग' होय. वर्गविरोध समजुतीच्या मार्गाने सोडविणे अशक्य आहे. राज्यसंस्था निर्माण झाली ती या

अशक्यतेतून आणि या अशक्यतेचेच ते व्यक्त स्वरूप असते. पिळवणूक करणाऱ्यांच्या वर्चस्व प्रस्थापनेचे साधन म्हणून राज्य निर्माण झाले असे लेनिनला वाटते. राज्यसंस्था ही बूड्वा वर्गाच्या हितसंबंधाचे जतन व संवर्धन करणारे साधन आहे. सत्ताधारी वर्ग आपली राजकीय सत्ता जबरदस्तीची यंत्रणा उभारून अंमलात आणतात.

लेनिनच्या मते, राज्यसंस्था ही सत्ताधारी बूड्वा वर्गाच्या हातातील हत्यार असते. म्हणून लेनिन म्हणतो अपरिहार्य कारणामुळे जसे वर्ग, राज्यसंस्था निर्माण झाली तसे ते विरून गेले पाहिजे. नष्ट झाले पाहिजे. कार्ल मार्क्स जसे म्हणतो की राज्यसंस्था, वर्ग हळूहळू विरून जाईल त्याप्रमाणे लेनिनही म्हणतो की वर्गविरहित व राज्यविरहित समाजरचना तेंव्हाच निर्माण होईल जेव्हा संपत्तीचे वाटप प्रत्येकाच्या गरजेनुसार होईल. प्रत्येकाला 'कुवतीनुसार काम व गरजेनुसार दाम' (Each According to his Abilities to Each According to his Needs) दिले जाईल. गरजेनुसार दाम दिले गेल्याने खाजगी मालमत्ता निर्माण होणार नाही. खाजगी मालमत्ता समाजामधून नष्ट झाल्यावर वर्ग नाहिसे होतील आणि उत्पादनाची साधने समाजाच्या मालकीची होतील, तेव्हा राज्यसंस्थेची गरज भासणार नाही अशी कल्पना त्यांनी मांडली. वर्गविहीन समाजरचना म्हणजे अशी समाजव्यवस्था की ज्यामध्ये वर्गव्यवस्थेचे अस्तित्व नसेल त्यामुळे कोणी वरिष्ठ वा कनिष्ठ नसेल. श्रीमंत-गरीब, मालक-मजूर, जमिनदार-शेतमजूर असा भेदभाव नसेल. ज्यामुळे कोणी कोणाचे शोषण करणार नाही. समाजामध्ये कोणत्याही प्रकारचा संघर्ष असणार नाही. त्यामुळे कायद्यांची गरज असणार नाही. पर्यायाने कायदानिर्मिती करणाऱ्या राज्यसंस्थेचीही गरज भासणार नाही, असे लेनिनला वाटते. वर्गव्यवस्था ही शोषणावर आधारित आहे. पूर्वीच्या समाजरचनेत शोषणासाठी राज्यसंस्थेची गरज होती. परंतु कामगारांच्या हुकूमशाहीनंतर वर्गविरहित व राज्यविरहित समाजरचना निर्माण होईल. कामगारांच्या हातात सत्ता येऊन राज्यसंस्था शोषणमुक्त बनेल असे लेनिनला वाटते.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-३

अ) रिकाम्या जागा भरा.

१. लेनिनने ..... या ग्रंथात साम्राज्यवादाचा सिद्धांत मांडला.
२. लेनिनच्या मते ..... ही भांडवलशाहीची अंतिम अवस्था होय.
३. लेनिनने राज्यसंस्था विषयक विचार ..... ग्रंथात मांडले.
४. लेनिनच्या मते, राज्यसंस्था ही ..... वर्गाच्या हातातील हत्यार अते.
५. 'कुवतीनुसार काम व ..... नुसार दाम' हे तत्त्व लेनिन यांनी स्वीकारले.
६. भांडवलदारांनी ..... ही सत्ता व संपत्ती मिळवण्याचे साधन मानले.

३.२.६ लेनिनचे कामगार वर्गाच्या हुकूमशाही संबंधीचे विचार

कार्ल मार्क्स यांच्या ग्रंथामध्ये कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीचा उल्लेख आढळतो. पण लेनिनने मात्र त्याला आपल्या क्रांतीचे मूलभूत तथ्य मानले. कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीचा सिद्धांत म्हणजे लेनिनवादाचा आधार आहे. कामगार वर्गाची हुकूमशाही ही एक ऐतिहासिक प्रक्रिया आहे. ती क्रांतीच्या उद्दिष्टांना मूर्त रूप देते. भांडवलदारांची वृत्ती बदलून टाकते, असे लेनिनला वाटते. त्याच्या

मते, साम्यवादी क्रांतीनंतर लगेचच परिवर्तन होईल असे नाही. त्यासाठी काही काळ जावा लागेल. तो परिवर्तनाचा काळ असेल. या परिवर्तनाच्या काळात कामगारांची हुकूमशाही असेल. कामगारांची ही हुकूमशाही केवळ परिवर्तनाच्या काळापुरती असेल. त्यानंतर वर्गविरहित व राज्यविरहित समाज निर्माण होईल.

कामगारवर्गाची अधिसत्ता किंवा हुकूमशाही म्हणजे पूर्वीच्या समाजाच्या शक्ती व परंपरा यांच्या विरुद्ध अव्याहत लढा होय. हा लढा रक्तलांछित व रक्तशून्य, हिंसक आणि शांततापूर्ण, लष्करी आणि आर्थिक, शैक्षणिक आणि प्रशासकीय असा सर्वांगीण असतो. कामगार वर्गीय हुकूमशाहीचे एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे उखडलेल्या वर्गाचा प्रतिकार दडपून टाकणे होय. परंतु कामगारांची हुकूमशाही प्रतिकार दडपून टाकण्याव्यतिरिक्त अधिक काहीतरी करित असते. समाजवादी समाजाच्या उभारणीचे ती मुख्य साधन आहे. उद्योगधंद्यात व शेतीच्या विकासासाठी आवश्यक स्थिती निर्माण करणे, नवनवीन उत्पादनास उत्तेजन देणे, उत्पादनांवर व वस्तूंच्या उपयोगावर नियंत्रण ठेवणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे, राहणीमान उंचावण्याची हमी देणे इ. कार्ये करित असते. कामगारांची हुकूमशाही वर्ग नष्ट होईपर्यंत व समाजवादी समाजरचना प्रत्यक्षात येईपर्यंत चालू राहते. आतापर्यंत भांडवलदार वर्गाचे जसे वर्चस्व होते तसे कामगार वर्गाचे वर्चस्व प्रस्थापित होते. कामगार वर्ग या कालखंडात प्रत्यक्ष राज्यकारभार करेल व आजपर्यंत राज्यसंस्था जी कार्ये करित होती ती करेल. असे विचार लेनिनने आपल्या 'State and Revolution' या ग्रंथात मांडले आहेत. कामगारवर्गीय हुकूमशाहीची परराष्ट्रीय धोरणाबाबतची कार्ये देखील भांडवलशाही राज्याहून वेगळी आहेत. देशाची संरक्षण व्यवस्था दृढ करणे, आंतरराष्ट्रीय शांतता निर्माण करणे, समाजवादी देशांच्या रक्षणासाठी बाह्य स्थिती अनुकूल करणे इ. कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीचे आधारभूत तत्त्व म्हणजे कामगार वर्ग आणि शेतकरी वर्ग यांची दोस्ती. लेनिनच्या मते, या दोस्तीच्या अभावी लोकशाही अस्थिर होते व समाजवादी रूपांतर अशक्य होते. कारण त्याच्या मते, रशिया मागासलेला देश असल्यामुळे व तेथे कामगारांची संख्या कमी असल्यामुळे कामगार व शेतकरी यांची आघाडी झाली पाहिजे. कामगार वर्ग आपली बहुसंख्या होईपर्यंत वाट पाहू शकत नाही. कामगारांनी याबाबत इतर वर्गांचे प्रबोधन केले पाहिजे. कार्ल मार्क्सने कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीपर्यंतचे विचार मांडले. लेनिनने त्यापुढे जाऊन कामगारांच्या हुकूमशाहीवर साम्यवादी पक्षाचे नियंत्रण राहिल असे सांगितले. कामगारांच्या हातात सत्ता दिल्याने समाजवादी समाजरचना स्थापन होणार नाही म्हणून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी साम्यवादी पक्षाची हुकूमशाही आवश्यक राहिल. साम्यवादी पक्ष कामगारांनी बनलेला असला तरी समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्यावर ज्या क्रांतिकारी गटांचा विश्वास आहे ते गट त्यात सामिल होऊ शकतात. मार्क्सला वाटत होते की, साम्यवादी क्रांती ही भांडवलशाही देशातच होईल. तर लेनिन यांना वाटत होते की भांडवलशाही, सरंजामशाही समाजरचना असलेल्या देशातच साम्यवादी क्रांती यशस्वी होईल असे नाही. तर इतर कोणत्याही देशात क्रांतीला अनुकूल वातावरण लाभेल त्या देशातही क्रांती होऊ शकते.

लेनिनच्या मते, कामगारवर्गाची हुकूमशाही ही बहुसंख्याकांची लोकशाही असते. ही रचना बुड्वा वर्गावर मर्यादा घालते, त्यांचा विरोध मोडून काढते. बुड्वा वर्गाच्या लोकशाहीपेक्षा कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीत लोकाशाहीची तत्त्वे अधिक असतात. भांडवलशाहीत मूठभर लोकांच्या (बुड्वा लोक) हातात सत्ता असते. ती त्यांच्याच कल्याणाचा विचार करते. कामगारांची हुकूमशाही ही

गरीबांची लोकशाही असते ती गरीबांसाठी कार्य करते. लेनिनच्या कामगारवर्गाच्या हुकूमशाहीतून तीन गोष्टी स्पष्ट होतात-

- १) कामगारांच्या हुकूमशाहीत लोकशाही तत्त्वापेक्षा बिगर लोकशाही तत्त्वांना प्राधान्य दिले आहे.
- २) जेथे हिंसा असते तेथे लोकशाही नसते.
- ३) कामगारांची हुकूमशाही नष्ट होईल तेंव्हाच लोकशाही अस्तित्वात येईल.

प्रातिनिधिक लोकशाहीत बूझर्वाची हुकूमशाही असते यावर लेनिनचा विश्वास होता. त्यामुळे मार्क्स प्रमाणेच लेनिनचा प्रातिनिधिक लोकशाहीवर विश्वास नव्हता. कामगार वर्गाची हुकूमशाही केवळ भांडवलदारांसाठी आहे. सर्व जनतेसाठी ती व्यापक स्तरावरची लोकशाही राजवट असते. कामगार वर्गाची हुकूमशाही हे एक ऐतिहासिक युग आहे. यामध्ये भांडवलवाद समूळ नष्ट केला जाईल आणि साम्यवादाच्या स्थापनेची प्रक्रिया पूर्ण केली जाईल. कामगार वर्ग जूनी व्यवस्था बदलून नवीन व्यवस्था निर्माण करताना द्वंद्वात्मक भौतिकवादाला कोणतेही स्थान नाही. जेंव्हा समाजवाद दृढपणे प्रस्थापित होतो व समाजवादी समाज उभारण्याचे कार्य सुरू होते तेंव्हा राज्यसंस्था या नात्याने आपले कार्य पार पाडलेली कामगार वर्गाची हुकूमशाही समग्र जनतेच्याच राज्यात परिवर्तित होते. कामगारांच्या हुकूमशाहीचे स्थित्यंतर जनतेच्या राज्यात झाले की कामगार वर्ग आपली मार्गदर्शकाची भूमिका गमावून बसतो असे नाही तर तो आपली मार्गदर्शकाची भूमिका कायम ठेवतो असे लेनिनला वाटते.

लेनिनच्या कामगार वर्गाच्या हुकूमशाहीच्या सिद्धांतावर अनेक वेळा टीका केली जाते की, कामगारांची हुकूमशाही जशी सिद्धांत आहे तशी ती प्रत्यक्षात नाही. व्यवहारात कामगारांची हुकूमशाही न राहता कामगार वर्गावर राहते. कामगार वर्ग पूर्णपणे साम्यवादी पक्षाच्या अधिन राहून कार्य करतो. नावापुरते कामगार वर्गाला स्वातंत्र्य राहते, वास्तविक सर्व सत्ता साम्यवादी पक्षाकडे राहते. मार्क्स, लेनिन यांनी श्रमिक वर्गाच्या हुकूमशाहीला संक्रमण अवस्था मानले व त्यातून वर्गविरहित, राज्यविरहित समाज निर्माण होईल असे सांगितले.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-४

अ) रिकाम्या जागा भरा.

१. लेनिनच्या मते, साम्यवादी क्रांतीनंतर ..... वर्गाची हुकूमशाही येईल.
२. साम्यवादी क्रांतीनंतर कामगार वर्गाची हुकूमशाही ..... ची कार्ये करेल.
३. प्रातिनिधिक लोकशाहीत ..... वर्गाची हुकूमशाही असते.
४. लेनिन यांना ..... लोकशाही मान्य नाही.
५. कामगार वर्गाची हुकूमशाही ही बहुसंख्याकांची ..... असते.
६. कामगारवर्गाची हुकूमशाही ..... पक्षाच्या अधिन राहून कार्य करते अशी टीका केली जाते.

३.२.७ लेनिनचा लोकशाही केंद्रीकरणाचा सिद्धांत

लेनिन यांच्या नेतृत्वाखाली साम्यवादी पक्षाने लोकशाही केंद्रीकरणाचे तत्त्व स्वीकारले. रशियाच्या राज्यघटनेतही ह्या तत्त्वाचा शासनाचे तत्त्व म्हणून स्वीकार केला. लोकशाही केंद्रीकरण म्हणजे १) पक्षांतर्गत मुक्त राजकीय चर्चा, २) सर्व पदांसाठी निवडणूका, ३) पक्षाच्या केंद्रीय यंत्रणांच्या निर्णयांची काटेकोर अंमलबजावणी, ४) कनिष्ठ शाखेवर वरिष्ठ शाखेचे नियंत्रण होय. ५) पक्षशिस्त आणि श्रेणीबद्ध पक्षसंघटना होय. शिस्तबद्ध केंद्रित पक्ष, असल्याखेरीज क्रांतीची उद्दिष्टे पूर्ण करता येणार नाहीत. म्हणून केंद्रीकरणाचे तत्त्व लेनिन यांनी स्वीकारले. 'What is to be done' या ग्रंथात १९०२ मध्ये लेनिन यांनी लोकशाही केंद्रीकरणाबाबत विचार मांडले. परंतु सध्याच्या परिस्थितीत रशियात लोकशाही केंद्रीकरण शक्य नाही अशी मांडणी त्या ग्रंथात केली. १९०३ नंतर मात्र त्यांच्या या विचारात बदल होऊन लोकशाही केंद्रीकरणाविषयाचे विचार त्यांच्या मनात येऊ लागले. त्याला तत्कालीन परिस्थितीतील कारणेही जबाबदार होती. १९०३ मध्ये रशियन सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षात दोन गट पडले. जो जहाल गट होता तो बोल्शेव्हिक या नावाने ओळखला जात होता. तत्कालीन कालखंडात मवाळ मेन्शेव्हिक गटाने जी धोरणे स्वीकारली त्यामुळे लेनिन लोकशाही केंद्रीकरणाकडे झुकले. लोकशाही केंद्रीकरणाच्या उदयाचा मेन्शेव्हिक गटाची धोरणे हा एक स्रोत मानता येईल. १९०६-०७ मध्ये लेनिन यांनी लोकशाही केंद्रीकरणाबद्दलचे विचार मांडण्यास सुरु केले. त्याचबरोबर या कालखंडातील काही डाव्या विचारसरणीच्या विचारवंतांचा प्रभाव लेनिन यांच्यावर पडल्याने लोकशाही केंद्रीकरणाच्या बाजूने त्यांचे मनपरिवर्तन झाले. असे असले तरी रशियन सोशल डेमॉक्रॅटिक लेबर पार्टीच्या ६ व्या अधिवेशनात १९१७ मध्ये लोकशाही केंद्रीकरणाचे तत्त्व पहिल्यांदा स्वीकारले. लोकशाही केंद्रीकरणाचा सिद्धांत लेनिनने पक्षांतर्गत व्यवस्थापन करण्यासाठी मांडला. लेनिनने या सिद्धांताची ३ वैशिष्ट्ये सांगितली-

- १) पक्षांतर्गत निर्णय घेण्यापूर्वी ज्या गोष्टीबाबत निर्णय घ्यायचा त्याबाबत पूर्ण चर्चा करून आपले विचार मांडण्याबाबत स्वातंत्र्य दिले जाईल.
- २) ज्यावेळी निर्णय घेण्याची वेळ येईल त्यावेळी सर्वसंमतीने घेतला जाईल. जर सर्वसंमतीने घेता आला नाही तर बहुमताच्या आधारे घेतला जाईल. बहुमत महत्त्वाचे असेल.
- ३) एकदा याबाबत निर्णय झाल्यावर जे सर्व सभासद आहेत त्यांनी घेतलेल्या निर्णयाची एकदिलाने अंमलबजावणी करणे प्रत्येकाचे कर्तव्य असेल.

लेनिनच्या मते, या व्यवस्थेमुळे लोकांच्या लोकशाही अधिकारांचे संरक्षण होते. पक्षामध्ये बहुमताचे तत्त्व मान्य होते. सर्वांच्या संमतीने निर्णय घेतले जातात. त्यामुळे पक्षांतर्गत गटबाजी निर्माण होत नाही.

३.२.८ लेनिनचे नवे आर्थिक धोरण १९२१

लेनिन हा कार्ल मार्क्सप्रमाणे साम्यवादी समाजाचे उद्दिष्ट प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न करणारा एक कार्यकर्ता होता. सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर लेनिनने समाजवादी समाजरचना स्थापन करण्याच्या उद्देशाने कठोर पावले उचलली. वर्गविरहित समाज निर्माण करण्यासाठी शेतकरी, कारखानदारांना खाजगी भांडवलाची निर्मिती करता येत नव्हती. त्यातच रशियामध्ये १९२१ मध्ये भयानक दुष्काळ

पडला. १९१८ ते २१ या कालखंडात कामगारांच्या हुकूमशाहीने म्हणजेच साम्यवादी पक्षाने कठोर धोरणे स्वीकारली. पहिल्या महायुद्धामुळे अगोदरच आर्थिक परिस्थिती बिकट झालेली होती. या गोष्टी घडत गेल्याने लोकांत शासनाबद्दल नाराजी वाढली. अशा परिस्थितीचा विचार करणे लेनिनला भाग पडले. अशा आर्थिक गर्तेतून बाहेर पडण्यासाठी नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारावे असे लेनिनला वाटू लागले. १९२१ मध्ये साम्यवादी पक्षाच्या अधिवेशनात त्यांनी नवीन आर्थिक धोरण ठरवून जाहीर केले. उत्पादन वाढीसाठी आणि त्यातून समाजवादी समाजरचना स्थापन करण्यासाठी आपल्याला एक पाऊल मागे घेणे गरजेचे आहे असे नव्या आर्थिक धोरणाचे समर्थन लेनिन यांनी केले. लेनिन यांनी आपल्या नव्या आर्थिक धोरणात पुढील काही तरतूदी केल्या-

- १) दैनंदिन उपभोग्य वस्तू सामान्य लोकांना मुबलक मिळाव्यात म्हणून मध्यम उत्पादकांना अनेक सवलती देण्यात आल्या.
- २) कारखानदारांवरची काही बंधने शिथिल करून वस्तुंची विक्री करण्यास परवानगी देण्यात आली.
- ३) कारखानदारांना वेगवेगळ्या सवलती देऊन उत्पादन वाढीसाठी प्रोत्साहन देण्यात आले.
- ४) सर्वच कारखान्यांचे राष्ट्रीयीकरण न करता काही कारखाने खाजगी तत्त्वावर चालविण्यास परवानगी देण्यात आली.
- ५) या नव्या धोरणाने परकीय भांडवलदारांना रशियात भांडवल गुंतवण्यास परवानगी देण्यात आली.
- ६) या नव्या धोरणानुसार पहिल्यांदा सहकारी तत्त्वावर लघुउद्योग सुरू करण्यास परवानगी देण्यात आली.
- ७) या धोरणानुसार राज्याचे भांडवल व खाजगी भांडवल अशी मिश्र अर्थव्यवस्था औद्योगिकरणात स्वीकारण्यात आली.

१९२१ च्या या नव्या आर्थिक धोरणानंतर अन्नधान्याचे उत्पादन बरेच वाढले. साम्यवादी नेत्यांचे त्यामुळे मनोदैर्य उंचावले. परंतु या नव्या आर्थिक धोरणामुळे नवीन प्रश्न उद्भवले. पक्षसंघर्ष इतका वाढला की तो आटोक्यात आणण्यासाठी लेनिनला 'चेका' (cheka) नावाची गुप्त पोलिस संघटना पक्षातील विरोधी शक्तींना नष्ट करण्यासाठी वापरावी लागली. लेनिनच्या मृत्यूनंतर मात्र स्टॅलीनने लेनिनचे नवे आर्थिक धोरण बंद करून (१९२८ मध्ये) नियोजन मंडळ स्थापन करून पंचवार्षिक योजना सुरू केल्या.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न-५

अ) रिकाम्या जागा भरा.

१. लेनिन यांनी ..... ग्रंथात प्रथम १९०२ मध्ये लोकशाही केंद्रीकरणाचा सिद्धांत मांडला.
२. लोकशाही केंद्रीकरणाच्या उद्याच्या ..... गटाची धोरणे स्रोत मानला जातो.
३. लेनिनने ..... साली नवे आर्थिक धोरण स्वीकारले.

४. नव्या धोरणानुसार ..... तत्त्वावर लघुउद्योग सुरू करण्यास परवानगी देण्यात आली.

५. लेनिनने ..... नावाची गुप्त पोलिस संघटना स्थापन केली.

३.२.९ लेनिनवाद

शालेय जीवनापासून लेनिन यांचेवर कार्ल मार्क्स यांच्या विचारांचा खूप मोठा प्रभाव होता. मार्क्सप्रमाणे साम्यवादी समाजाचे उद्दिष्ट प्रत्यक्षात आपण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. मार्क्सवादात लेनिनने जी सैद्धांतिक भर घातली त्यास सामान्यतः लेनिनवाद असे म्हणतात. कामगार वर्गाच्या वतीने पक्षाने क्रांतिकारक कृतीद्वारे सत्ता संपादन करून समाजवादी समाज निर्माण करण्याच्या प्रयत्नास लेनिनवाद असे थोडक्यात म्हणता येईल. लेनिनवादी मार्क्सवादाकडे क्रांतिकारक वर्गीय व्यवहार हेतू पूर्ण व्यवहार म्हणून पाहतात. सत्ता संपादन करणे हा या कृतीचा सर्वात महत्त्वाचा हेतू आहे व साम्यवादी पक्ष हे या लढ्याचे हत्यार आहे असे ते मानतात. या पक्षात स्पष्ट क्रांतिकारक जाणिव असलेले मार्क्सवादी असतात. पक्षाची बांधणी लोकशाही केंद्रीकरणाच्या तत्त्वावर झालेली असते. कामगार संघटनांच्या आधारावर पक्ष उभारू नये. कारण त्यामुळे अर्थवाद वाढतो व क्रांतिकारक कृतीकडे दुर्लक्ष होते असे लेनिनवाद मानतो. कामगार वर्गापर्यंत क्रांतिकारक विचार व राजकीय संघटना साम्यवादी पक्ष पोहचवतो असे लेनिनवादी मानतात. लेनिन मार्क्सवादाचे अनुयायी असले तरी त्यांनी मार्क्सचे विचार तंतोतंत न स्वीकारता रशियाच्या परिस्थितीशी सुसंगत असे विचार स्वीकारले. प्रसंगी मार्क्सवादी विचारात बदल केले. मार्क्सच्या तत्त्वांची व्यवहारात अंमलबजावणी करताना लेनिन यांच्यापुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या. त्या समस्यांच्या संदर्भात जे विचार मांडले ते म्हणजेच लेनिनवाद होय. मार्क्सवाद व्यवहारात उतरविण्यासाठी लेनिनने मार्क्सवादात काही दुरुस्त्या सुचवून तो पुढे मांडला तो पुढीलप्रमाणे-

१) भांडवलशाहीच्या विकासाच्या अवस्था

भांडवलशाहीचे रूपांतर साम्राज्यवादात होईल असे मार्क्सने सूचित केले होते. लेनिनने यापुढे जाऊन साम्राज्यवादाचे सविस्तर विवेचन करून सांगितले की साम्राज्यवाद ही भांडवलशाहीची अंतिम अवस्था होय.

भांडवलशाहीच्या विकासात खालील अवस्था आढळतात-

- भांडवलशाहीच्या विकासाच्या पहिल्या अवस्थेत उत्पादनाचे व भांडवलाचे केंद्रीकरण होऊन मक्तेदारी (Monoploy) सुरू होते. भांडवलदारांच्या हातात सर्व आर्थिक सत्ता केंद्रीत होते.
- दुसऱ्या अवस्थेत ही मक्तेदारी आंतरराष्ट्रीय स्वरूप धारण करते. जुन्या आणि नव्या साम्राज्यवाद्यांमध्ये कच्चा माल, बाजारपेठा इ. बाबत स्पर्धा सुरू होऊन संघर्षांना सुरुवात होते.
- तिसऱ्या अवस्थेत साम्राज्यवादी युद्धास उत्तेजन देते. युद्धामुळे प्रश्न सुटत नाहीत. मात्र भांडवलशाही कमकुवत होत जाते आणि शेवटी भांडवलशाहीचा नाश अटळ होतो.

२) मध्यम वर्गीयांचे नेतृत्व

समाजवादी क्रांतीसाठी कामगारांनी एकत्र यावे अशी मार्क्स, एंगल्स यांनी सांगितले. लेनिनने यासंबंधी महत्वाचे विचार मांडले. त्याच्या मते, कामगार व शेतमजूर यांना स्वयंशासनाची मानसिक प्रेरणा नसते. त्यामुळे क्रांतीमागच्या वैचारिक प्रेरणा समजू शकणाऱ्या मध्यमवर्गीयांना क्रांतीचे नेतृत्व पत्करावे लागते.

३) साम्यवादी पक्षाची हुकूमशाही

क्रांतीनंतरच्या काळात कामगारांचे हुकूमशाही अपरिहार्य आहे असे मार्क्सने म्हटले आहे. लेनिनने या कामगारांच्या हुकूमशाहीवर साम्यवादी पक्षाची हुकूमशाही महत्वाची मानली आहे. क्रांतीनंतर साम्यवादी पक्ष ही एकच यंत्रणा कामगारांच्या मदतीला असते आणि प्रत्यक्ष व्यवहारात कामगारांची हुकूमशाही ही साम्यवादी पक्षाची हुकूमशाही बनते. या पक्षाला सर्व कामगारांचा पाठिंबा असतो.

४) समाजवादाकडून साम्यवादाकडे

लेनिनने समाजवाद व साम्यवाद हे विकासाचे दोन टप्पे मानले. समाजवादात बऱ्याच अंशी शोषण नष्ट केले जाईल. परंतु ते पूर्णपणे संपुष्टात येणार नाही. साम्यवादात मात्र शोषण राहणार नाही. शेवटी राज्यसंस्था विरून जाईल.

५) साम्यवादाचा राष्ट्रीय संदर्भ

मार्क्सच्या साम्यवादाला आंतरराष्ट्रीय संदर्भ होता. जगातील सर्व कामगार एकत्र येऊन भांडवलशाही नष्ट करतील असे मार्क्सचे मत होते. हे प्रत्यक्ष व्यवहारात शक्य नाही हे ओळखून लेनिनने त्याला राष्ट्रीय अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला. एकेका देशात समाजवाद आणता येईल अशी भूमिका त्याने घेतली.

★ स्वयं अध्ययन प्रश्न - ६

रिकाम्या जागा भरा.

- १) ..... मध्ये लेनिनने घातलेली सैद्धांतिक भर म्हणजे लेनिनवाद होय.
- २) भांडवलशाहीचे केंद्रीकरण होऊन ..... सुरू होते.
- ३) लेनिनच्या मते, क्रांतीचे नेतृत्व ..... पत्करावे लागते.
- ४) लेनिनने ..... व समाजवाद हे विकासाचे दोन टप्पे मानले.
- ५) साम्यवादाचा आंतरराष्ट्रीय संदर्भ शक्य नसल्याने साम्यवादाला लेनिनने .... अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला.

३.३ पारिभाषिक शब्द; शब्दार्थ इ.

- बूड्वा वर्ग - मालमत्ताधारक मध्यम वर्गातील व्यक्ती

- **बोलशेव्हिक** - १९०३ मध्ये सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षात दोन गट पडले. त्यापैकी बहुसंख्य असणाऱ्या जहाल गटाला बोलशेव्हिक म्हणून ओळखले जाते. १९१२ पासून रशियन साम्यवादी पक्षासाठी बोलशेव्हिक हे नाव स्वीकारण्यात आले व १९५२ पर्यंत ते कायम राहिले.

३.४ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- प्रश्न १) १) ब्लादिमीर इलिच उल्यानोव्ह २) सैबेरिया ३) इस्क्रा
४) झार निकोलस दुसरा ५) बोलशेव्हिक ६) २५ ऑक्टोबर १९१७
- प्रश्न २) १) क्रांतीचा २) हिंसेशिवाय ३) भांडवलशाही ४) कामगार
५) वर्गविरहित आणि राज्यविरहित
- प्रश्न ३) १) साम्राज्यवाद भांडवलशाहीची अंतिम अवस्था २) साम्राज्यवाद
३) स्टेट अँड रिव्होल्यूशन ४) सत्ताधारी बूड्वा वर्गाच्या ५) गजजेनुसार
६) राज्यसंस्था
- प्रश्न ४) १) कामगार २) राज्यसंस्थेची ३) बूड्वाची ४) प्रातिनिधिक
५) लोकशाही ६) साम्यवादी
- प्रश्न ५) १) (What is to be done) २) मेन्शेव्हिक ३) १९२१
४) सहकारी ५) चेका
- प्रश्न ६) १) मार्क्सवादामध्ये २) मक्तेदारी ३) मध्यमवर्गीयांना ४) साम्यवाद ५) राष्ट्रीय

३.५ सारांश

मार्क्स व एंगल्स यांच्या मृत्यूनंतर साम्राज्यशाहीच्या एका नव्या युगाचा उदय झाला. कामगारवर्गासमोर नवे गुंतागुंतीचे प्रश्न व कार्ये उभी राहिली आणि स्पष्ट व सर्वकष उत्तरांची गरज निर्माण झाली. बदलत्या जगाला अनुरूप असा मार्क्सवादाचा विकास घडवून आणण्याची वेळ आली होती तेंव्हा हे कार्य लेनिन यांनी पूर्ण केले. इतिहासाने उभ्या केलेल्या प्रश्नांना त्यांनी उत्तरे दिली. लेनिनने पुन्हा पुन्हा सांगितले आहे की समाजवादी क्रांती ही इतर क्रांत्याहून वेगळी आहे. यापूर्वीच्या सर्व क्रांत्यांनी पिळवणूकीचे एक रूप बदलून त्या जागी दुसरे रूप स्थापन केले. समाजवादी क्रांती हीच एक अशी क्रांती आहे की, जी पिळवणूक कायमची नाहीशी करते आणि जुलूमापासून कामगारांना मुक्त करते. कालबाह्य पद्धतीचा नाश करणे एवढेच तिचे मर्यादित उद्दिष्ट नाही तर परस्पर संबंधाची सर्वस्वी नवीन व अधिक चांगली पद्धती प्रस्थापित करणे हेच तिचे उद्दिष्ट आहे. परंतु पुढील काळात लेनिनच्या हे लक्षात आले होते की, रशियासारख्या मागास देशात वर्गविरहित समाजरचना निर्माण करणे कठिण आहे. लेनिन नंतर 'कुवतीनुसार काम व गरजेनुसार दाम' हे तत्व बाजूला पडून 'कुवतीनुसार काम व कामानुसार दाम' (Each According to his Abilities to Each According to his Work) हे तत्व स्वीकारले गेल्याने 'वर्ग' तसेच राहिले. वर्गविरहित व राज्यविरहित समाज रचनेचे लेनिनने स्वप्न हे दिवास्वप्नच राहिले.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) लेनिनचा साम्यवादी क्रांतीचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
- २) लेनिनचे राज्यसंस्था विषयक विचार सविस्तर सांगा.
- ३) लेनिनचे कामगार वर्गाच्या हुकूमशाही संबंधीचे विचार स्पष्ट करा.
- ४) लेनिनवाद स्पष्ट करा.

टीपा लिहा.

- १) रशियन राज्यक्रांती
- २) लेनिनचा साम्राज्यवादाचा सिद्धांत
- ३) लोकशाही केंद्रीकरण
- ४) लेनिनचे नवे आर्थिक धोरण

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) बाचल, वि. मा. (१९७८): राजकीय तत्वप्रणाली - सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे
- २) चौसाळकर, अशोक (मार्च २०१०): मार्क्सवाद - उत्तर मार्क्सवाद, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- ३) प्रधान शशी, अनुवाद-बेरिस दात्स्युक (सप्टेंबर १९७६): शास्त्रीय कम्युनिझम सिद्धांत आणि व्यवहार - लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि. मुंबई
- ४) जोशी सुधाकर (जून २००९): पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत - विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
- ५) Modrzhingkaya, Yelena (1972): Leninism and the Battle of Ideas- Progress Publishers, Moscow.

घटक ४ अँन्तिनिओ ग्रामसी

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ अँन्तिनिओ ग्रामसी - जीवनपरिचय

४.२.२ ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या फेरमांडणीची आवश्यकता आणि ग्रामसी

४.२.३ प्रभुत्वाचा सिद्धांत व ग्रामसी

४.२.४ दोन प्रकारचे विचारवंत आणि ग्रामसी

४.२.५ समकालीन इटाली व ग्रामसी

४.२.६ नागरी समाज, शिक्षण आणि ग्रामसी

४.२.७ ग्रामसीचे साहित्य

४.३ सारांश

४.४ महत्त्वाच्या काही पारिभाषिक संकल्पना

४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

४.० उद्दिष्टे

राज्यशास्त्राला सैद्धांतिक व तत्त्वज्ञानात्मक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्यामध्ये विचारवंतांचा वाटा मोठा आहे. आपण प्रस्तुत अभ्यासक्रमामध्ये आतापर्यंत हेगेल या जर्मन आदर्शवादी विचारवंताचा अभ्यास केला. त्याचबरोबर आपण कार्ल मार्क्सच्या भौतिकवादाचा अभ्यास केला. हे दोन्ही विचारवंत परिवर्तनवादी होते. समाजामध्ये विचारातून परिवर्तन होते असे चित्वादी हेगेल म्हणतो. तर हा परिवर्तनाचा विचार समाजाच्या डोक्यात का आला, याचे उत्तर कार्ल मार्क्स देतो. त्याच्या मते भौतिक वस्तु विशेषतः उत्पन्नाची साधने बदलली की परिवर्तन सुरू होते. लेनिन हा सोविएट रशियातील पहिला साम्यवादी नेता होता. मात्र त्याने पूर्ण सैद्धांतिक मार्क्सवादी प्रयोग रशियाच्या पुनर्मांडणीसाठी केला नाही. त्या त्याच्या लेनिनवादी विचारांचा एक प्रशासक व एक विचारवंत म्हणून

आपण अभ्यास केला. साम्यवादी असूनही तो प्रत्यक्ष लोकशाहीचा पुरस्कर्ता होता. All powers to soviets अशी घोषणा करून तो ग्रामसभेला व लोकांच्या स्वयंनिर्णयाला लोकशाहीचा आधार मानतो. त्याने नियोजनबद्ध अर्थव्यवस्थेची कल्पना मांडली. आता आपण अँन्तिनिओ ग्रामसी या विचारवंताचा अभ्यास करणार आहोत. ग्रामसी हा नवमाक्सवादी इटालीयन विचारवंत होता. त्याने मार्क्सवादाचा चिकित्सक अभ्यास करून मार्क्सवादाच्या मर्यादा स्पष्ट केल्या. एक प्रतिभाशाली नवमाक्सवादी म्हणून या प्रकरणात आपल्याला ग्रामसीच्या विचारांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

४.१ प्रास्ताविक

साधारणतः १९३० नंतर नवमाक्सवादाच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. कार्ल मार्क्स व एंजेलस यांच्या विचारांचा नव्या दृष्टिकोनातून प्राप्त परिस्थितीच्या संदर्भात अभ्यास म्हणजे नवमाक्सवाद होय. ग्रामसीप्रमाणे इतर नवमाक्सवादी प्रत्यक्षार्थवादी व अनुभववादी तत्त्वज्ञानाचे विरोधक आहेत. पण ते हेगेल, फ्राईड यांच्या अस्तित्ववाद, संरचनावाद या प्रवाहांचा साम्यवादाच्या नवमांडणीत वापर करू इच्छितात. या समूहात अनेक नवे विचारवंत व प्रवाह तयार झाल्याने नवमाक्सवाद ही एकसंध व एकमेव अशी चळवळ मात्र नाही. त्यात ग्रामसी, लुकाच, फ्रँकफर्ट स्कूल, हर्बर्ट मार्क्युस, मिलीबँड पोलंझा इत्यादी अनेक विचारवंत व चळवळी आहेत.

१९३० चा कालखंड हा जागतिक मंदीचा व एका अर्थाने सर्व जगासाठी आत्मपरिक्षणाचा होता. अमेरिकन लोकशाही वरवरची असून ती भांडवलप्रधान आहे तर स्टॅलिनची एकाधिकारशाही साम्यवादातील उद्दिष्टांना ओळखू शकली नसल्याचे सर्वांच्या लक्षात आले. याच काळात अमेरिका व युरोपात प्रत्यक्षार्थवादाला महत्त्व आले. टॉलकॉट पार्सन्स, प्रॉबियल अल्मंड व डेव्हिड ईस्टनचा रचनाकार्यवाद, वर्तनवाद व व्यवस्थावाद नव्याने राज्यशास्त्रात आला. राज्यशास्त्र हे अधिक सूक्ष्म, वस्तुनिष्ठ, गणिती, शास्त्रीय व अचूक बनत असताना व्हिएतनाममध्ये युद्धात प्रचंड हिंसा सुरूच होती. क्युबासारख्या छोट्या राष्ट्रात अमेरिकेला शह देत फिडेल क्रॅस्ट्रो क्युबाची अस्मिता जपत होते. चीनमध्ये सांस्कृतिक क्रांतीच्या आधारे माओने साम्यवादाची व्यापक लोकानुवर्ती मांडणी केली होती. याच काळात लॅटिन अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका आणि आशिया खंडात नवोदीत राष्ट्रे स्वातंत्र्याच्या तयारीत होती. अशा पार्श्वभूमीवर प्रामुख्याने ग्रामसी व लुकाच यांनी नवमाक्सवादाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला. सैद्धांतिक व व्यावहारिक बाबींचा विचार करून मार्क्सवादाची फेरमांडणी केल्यास समाजाचे प्रश्न सोडवता येतील असे ग्रामसी व लुकाच यांचे मत होते.

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ अँन्तिनिओ ग्रामसी – जीवनपरिचय

ग्रामसी हा इटालीयन विचारवंत होता. त्याचा जन्म १८९१ मध्ये इटालीतील सारडीनिया या अतिशय गरीब व मागास प्रांतात झाला. पण या प्रांताला स्वतःची अशी खास संस्कृती होती. भाषा, इतिहास व एकंदर संस्कृतीबाबत प्रस्तापित इटालीपेक्षा वेगळ्या संस्कृतीमध्ये ग्रामसीचे बालपण व सुरुवातीचे शिक्षण झाले. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण झाल्यानंतर ग्रामसी तुरीन येथे उच्च शिक्षणासाठी गेला. पण दारिद्र्य आणि सातत्याचे आजारपण यामुळे त्याला उच्च शिक्षण घेता आले

नाही. त्या काळात तुरीन हे इटालीतील महत्त्वाचे औद्योगिक केंद्र होते आणि त्यामुळे तेथे एक मोठी कामगारवर्गाची संघटनाही होती.

पहिल्या महायुद्धाच्या शेवटच्या टप्प्यात ग्रामसीने बाहेरून शैक्षणिक व राजकीय धडे घेत पत्रकार व थिएटर रिपोर्टर म्हणून काम केले. अर्थातच पत्रकारिता करत असताना व्यापारी संघटना व समाजवादी पक्षाचे काम त्याने जवळून पाहिले. लहानपणापासून दारिद्र्याचे चटके सहन केले असल्याने ग्रामसीचा मुसोलिनीच्या फॅसिस्टवाद्याला तीव्र विरोध होता. उमेदवारीच्या काळात त्याने दोन नियतकालिके सुरू केली. ओरडीन न्युओ व युनिटा (Ordine Nuova and Unita) या नावाच्या त्याच्या नियतकालिकातून त्याने सातत्याने कामगारांच्या शिक्षणावर भर देण्याचा प्रयत्न केला. याचाच एक भाग म्हणून 'शास्त्रीय व्यवस्थापन यंत्रणा व शिक्षण आणि प्रशिक्षणातून शास्त्रीय व्यवस्थापन यावर आपले सखोल विचार मांडले. कामगारांच्या शोषणाला त्यांचे शैक्षणिक व कसबी मागासलेपणही जबाबदार असल्याचे ग्रामसीच्या लक्षात आले होते. इटालीमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना करण्यात त्याचा मोठा सहभाग होता. मुसोलिनीच्या फॅसिस्ट हुकूमशाहीला त्याने विरोध केला. त्यामुळे त्याला १९२३ मध्ये तुरुंगात टाकण्यात आले. या तुरुंगातच त्याचे १९३७ मध्ये निधन झाले. तुरुंगात असताना त्याने 'तुरुंगातील टीपा' (Prision Notes) हा ग्रंथ लिहिला. हाच ग्रंथ पुढे (Persian) 'पर्सियन' नावाने प्रसिद्ध झाला. ग्रामसीने तुरीन येथे सातत्याने कामगारवर्गाच्या शोषणाचे निरीक्षण केले. यातून मार्क्सवादातील काही मर्यादा त्याच्या लक्षात आल्या. यातूनच त्याने मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाची पुनर्मांडणी केली. त्याने वर्चस्वशक्तीचा (Hegemony) सिद्धांत मांडला तसेच समकालीन विचारवंतांच्या विशेषतः बुखारिनच्या मार्क्सवादी विचारांची कठोर चिकित्सा केली. नवमार्क्सवादी विचारामध्ये भर टाकणारे ग्रामसी व लुकाच हे दोन महत्त्वाचे विचारवंत मानले जातात.

४.२.२ ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या फेरमांडणीची आवश्यकता आणि ग्रामसी

प्रत्येक विचारवंत हा परिस्थितीचे अपत्य असतो. सभोवतालची परिस्थिती, तिचे आकलन, स्वतःचे निरीक्षण व अनुभव तथा समकालीन परिस्थितीच्या संदर्भात तो आपले विचार मांडतो याला शास्त्रीय विचारवंत कार्ल मार्क्सही अपवाद नव्हता. कार्ल मार्क्सने आपला परिवर्तनाचा सिद्धांत मांडताना पुरावा म्हणून ऐतिहासिक भौतिकवादाची मांडणी केली. मात्र या मांडणीचा अन्वयार्थ लावताना काही चूका निर्माण झाल्या. या भौतिकवादाची निट चिकित्सा झाली नाही. ग्रामसीच्या काळात बुखारिनने ऐतिहासिक भौतिकवादाची चिकित्सा करण्याचा प्रयत्न केला मात्र ती फारच तांत्रिक, कृत्रीम व वरवरच्या स्वरूपाची होती.

आपण या विषयाचा अभ्यास करताना कार्ल मार्क्सचा अभ्यास केला. मार्क्स असे म्हणतो की, इतिहासाच्या प्रत्येक अवस्थेमध्ये समाजात उत्पादन साधने, वस्तु म्हणजे भांडवलसदृश्य शक्ती होती त्या सबल वर्गाने या भौतिक वस्तुंच्या आधारे इतर दुर्बल वर्गांचे शोषण केले. प्राथमिक अवस्था, गुलामगिरी, सरंजामशाही व भांडवलशाहीच्या प्रत्येक टप्प्यात उत्पादन साधने बदलली. त्यामुळे सुरुवातीला सबल दुर्बल असणारे दोन वर्ग गुलामगिरीत मालक व गुलाम नावाने पुढे आले तर सरंजामशाहीत राजा व कुणबी शेतकरी वर्ग तर औद्योगिक क्रांतीनंतर भांडवलदार व कामगार नावाने पुढे आले. या पाठीमागे हेगेलने सांगितलेल्या द्वंद्वत्मक विकासवादाचे धोरण होते असे मार्क्स म्हणतो. भांडवलशाहीत कामगार वर्गाचे अतिरिक्त मूल्य सिद्धांतामुळे अधिक शोषण होते. या काळात तो

संघटीत झाल्याने अन्यायी भांडवलशाहीविरुद्ध क्रांती करून समतेवर आधारीत समाजवादी समाजरचना येते अशी मार्क्सची मांडणी होती.

द्वंद्वात्मक विकास हा तर निसर्गनियम आहे व तोच इतिहासात परावर्तीत झाला असे बुखारिनला वाटते. ग्रामसीने या नव्या मांडणीला तीव्र विरोध केला. ग्रामसी असे म्हणतो की, इतिहासाच्या परिवर्तनात मानवी अस्तित्व, कर्तृत्व व त्याच्या विचारांना महत्त्व असते. यातूनच ग्रामसीने मानवी कृतीस व संकल्पनांना महत्त्व देणारे सिद्धांत व व्यवहार यांच्या ऐक्यातून पुढे जाणारे अधिक व्यवहारवादी तत्त्वज्ञान मांडले. त्याच्या मते विरोधविकासाच्या द्वंद्वात्मक प्रक्रियेत मानसाची भूमिका महत्त्वाची व निर्णायक असते. ग्रामसीच्या मते, ज्ञान व कृती या मूलतः भिन्न गोष्टी नाहीत. त्या एकमेकाला संलग्न व परस्परपूरक प्रक्रिया असतात. कारण ज्ञानातून कृती घडते व कृतीच्या अनुभवातून ज्ञान अधिक प्रगल्भ होते. विरोध विकासाच्या द्वंद्वात्मक प्रक्रियेत प्रत्येक माणूस महत्त्वाचा कर्ता असतो. कारण तो निसर्गनियमाच्या पद्धतीने नव्हे तर स्वतःच्या ज्ञान विचार व कृतीच्या तथा मानवीय चैतन्याच्या आधारे काम करतो. म्हणूनच द्वंद्वात्मक विकासाचे नियम जसे निसर्गाचे नियम नाहीत तसेच ते इतिहासाच्या जडवादी विकासाचेही नियम नाहीत. या नव्या विवेचनातून ग्रामसी द्वंद्वात्मक भौतिकवादाची तीन वैशिष्ट्ये स्पष्ट करतो-

१. समाजातील सर्व घटकांची आंतरक्रिया
२. विरोधविकासाचा क्रमवाद प्रतिवाद व संवाद हा नकारास नकार देत पुढे जातो.
३. आर्थिक पाया (Basic Structure) व वैचारिक इमला (Super Structure) यांच्यातील परस्पर संबंध.

ग्रामसीने बुखारिनवर टीका केली. त्याच्या मते केवळ उत्पादन साधने व भौतिक वस्तू व्यक्तीची वैचारिक बांधणी करित नाहीत तर त्यात तत्त्वज्ञान धर्म, नीती, संस्कृती, भाषा या सान्या सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांचा विचारही महत्त्वाचा असतो. माओने नंतर सांस्कृतिक क्रांतीला कायम क्रांती म्हणताना या सर्व आर्थिक गोष्टी व बाकीच्या घटकांना परिवर्तनात महत्त्व असते असे म्हटले. ग्रामसीच्या मते, आर्थिक उत्पादन साधने व भौतिक वस्तूंमध्ये बदल झाला की लगेच सामाजिक संरचनेत बदल होत नाहीत. कारण सांस्कृतिक घटकही समाजाचे महत्त्वाचे आधार असतात. ग्रामसी असे म्हणतो की, कधी कधी वैचारिक बाबीही आर्थिक गोष्टींना आकार देऊ शकतात. हे सर्व कसे घडते यासंदर्भात ग्रामसी वर्चस्व शक्तीची (प्रभुत्वाची – Hegemony) संकल्पना मांडतो.

४.२.३ प्रभुत्वाचा सिद्धांत (Hegemony) व ग्रामसी

परिवर्तनाच्या संदर्भात राजकीय सत्ता अशा गटाच्या हातात जाते. ज्याच्याकडे दमन करणारी म्हणजे इतरांना दडपून टाकणारी शक्ती तर असतेच पण दुसऱ्या बाजूला त्यांच्याकडे वैचारिक शक्तीही असते आणि नेमकी ती त्या समाजातील सारभूत संस्कृतीमधून विकास पावलेली असते. या दमनकारी व वैचारिक शक्तीला म्हणजे राज्यसंस्थेला तो सेंटॉर (Centour) असे म्हणतो. सेंटॉर म्हणजे ज्याचा चेहरा माणसासारखा व उर्वरित शरीर मात्र घोड्यासारखे असते. (हयवदनाच्या विरुद्ध स्वरूपाचा आकार अशी रुपकात्मक कल्पना). याला ग्रामसी Hegemony म्हणजे प्रभुत्व म्हणतो व ते दुहेरी असते.

कार्ल मार्क्सने जो ऐतिहासिक भौतिकवाद मांडला आणि ज्यातून परिवर्तनाची संकल्पना स्पष्ट केली, त्यातही त्याला केवळ भौतिकवादी वस्तुंच्या वाढीतून व घट होण्यातून क्रांती होते असे म्हणावयाचे नसावे असे ग्रामसीचे मत होते. भौतिक वस्तुंमधील बदलाबरोबर दुसऱ्या बाजूला विचार नावाची शक्ती या बदलाचे नेतृत्व करते कारण सेंटॉरचा म्हणजे प्रभुसत्तेचा चेहरा मानवी असून त्याच्याकडे विचार आहे हे विचार मनावर व मानवी वर्तनावर नियंत्रण ठेवतात तर शरीर घोड्याचे म्हणजे बळ हे शरीरावर नियंत्रण ठेवते. कोणत्याही क्रांतीमध्ये विचार नेहमीच श्रेष्ठ असतात असे ग्रामसीचे मत होते. म्हणूनच कामगारांकडे केवळ संघटित शक्ती असून चालत नाही तर त्यांच्याकडे तसा पुरोगामी परिवर्तनाचा विचार असावा लागतो आणि जोपर्यंत विचार शक्ती व संघटित शक्ती एकत्र बांधली जात नाही तोपर्यंत कामगारांची क्रांती होत नाही असे प्रतिपादन तो करतो. मार्क्सने त्याच्या शेवटच्या ऐतिहासिक टप्प्यात क्रांतीचे शास्त्र सांगितले होते. ग्रामसीच्या मते अशा क्रांतीमध्ये विचारवंताची भूमिका नेहमीच मध्यवर्ती, निर्णायक व महत्वाची असते.

दोन प्रकारचे विचारवंत आणि ग्रामसी: ग्रामसीच्या मते विचारवंत एकूण दोन प्रकारचे असतात.

अ) पारंपरिक विचारवंत: उदा. मध्ययुगातील मध्य युरोपातील धर्मगुरू, पोप, बिशप, डीन इ.

ब) समाजशील विचारवंत: सेंद्रिय अथवा समाजप्रतिबद्ध असे विचारवंत

पारंपरिक विचारवंत हे समाजापासून दूर राहून आपले विचार व तत्वज्ञान मांडण्याचा प्रयत्न करतात. ते स्थितीवादी व अलिप्त असल्याने त्यांचा व त्यांच्या तत्वज्ञानाचा समाजाशी व्यावहारिक स्वरूपाचा फारसा संबंध नसतो. 'मला असे वाटते' या स्वयंभू व स्वायत्त भावनेतून ते आपले विचार मांडत असल्याने त्यांच्या विचारात व समाजात नेहमीच मोठे अंतर असते. त्यांना समाजाच्या सुखदुःखाची बऱ्याचदा जाण नसते.

याउलट समाजशील विचारवंत हे सामाजिक प्रश्नांच्या संदर्भात स्वतःचे तत्वज्ञान विकसित करत असतात. मला काय वाटते ? यापेक्षा काय केल्यानंतर समाजाचे प्रश्न सुटतील यावर त्यांचा भर असतो. ते कर्ते सुधारक व विचारवंत अशा दोन्ही भूमिका पार पाडतात. एका बाजूला ते कामगार, कष्टकरी, शेतकरी, अस्पृश्य वा दबलेल्या वर्गाचे सक्रिय कार्यकर्ते म्हणून नेतृत्व करतात तर दुसऱ्या बाजूला ते या संघटित शोषित वर्गाच्या जाणीवा जागृत करतात. या समाजाचे मूलभूत अधिकार कोणते याचे त्यांना मार्गदर्शन करताना, त्या वर्गाच्या अस्सल बौद्धिक जाणीवा व सांस्कृतिक मूल्ये यांची अस्मिता ते तयार करतात. ग्रामसीच्या समोरच रशियामध्ये साम्यवादी क्रांती झाली. तिथे शोषित वर्गाचे नेतृत्व लेनिनने केले होते. ग्रामसीच्या मते, लेनिन हा कर्ता सुधारक व विचारवंत होता. मात्र लेनिनचे सर्वच विचार ग्रामसीला मान्य नव्हते.

विचारवंत व बहुजन कष्टकरी समाजात अंतर असेल तर नव्या परिवर्तनाची शक्यता नसते हे ग्रामसीच्या लक्षात आले होते. मध्य युगात मध्य युरोपात नेमका हाच गोंधळ झाला होता. तेथे धर्मसुधारणेची चळवळ ही जनतेची चळवळ होती तर पुनरुज्जीवनवादी मानवतावादी चळवळ ही बुद्धिवादी प्रगल्भ विचारवंतांची चळवळ होती. मात्र ही विचारवंतांची चळवळ लोकांपर्यंत पोहोचली नाही. उलट धर्मसुधारणा चळवळ बुद्धिप्रामाण्यवादी नव्हती, तरी ती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचली. ग्रामसीच्या मते या दोहोतील अंतर कमी झाल्यास शोषितांच्या चळवळींना योग्य दिशा मिळू शकते.

आणि हे काम कर्ते सुधारक विचारवंत करू शकतात कारण ते पोकळ आदर्शवादी नसतात तर ते समाजशील व वास्तववादी असतात. त्यांच्यात एक तळमळीचा निरपेक्ष कार्यकर्ता लपलेला असतो. ग्रामसीला अशी नवी मांडणी अपेक्षित होती. मार्क्सला अपेक्षित असणारा समाजवाद या नवमार्क्सवादाच्या सैधांतिक व व्यावहारिक मांडणीतून येईल असा त्याचा विश्वास होता. ग्रामसी हा प्रभावी नवमार्क्सवादी होता. त्याने मार्क्सवादाच्या चूकीच्या मांडणीवर टीका केली, मात्र तो कम्युनिस्ट पक्षाचा विरोधक नव्हता. स्वतः ग्रामसी, लुकाच, अल्थुझर हे स्वतःला मार्क्सवादी लेनिनवादी मानत होते. हे तिघे कम्युनिस्ट पक्षाचे आजीव सदस्य होते. त्यामुळे साम्यवादाच्या रशियन प्रयोगाला त्यांचा विरोध नव्हता. आंतरराष्ट्रीय समूहासमोरचे सामाजिक प्रश्न जसे वाढत गेले व गुंतागुंतीचे बनले तसे ग्रामसीचे विचार प्रभावी ठरू लागले. विशेषतः त्याने मांडलेली कर्ता सुधारक व विचारवंताची व्यावहारिक गरज बहुजनांच्या चळवळींची आधार बनली.

४.२.५ समकालीन इटाली व ग्रामसी

अँन्तिनिओ ग्रामसी हा इटालीयन प्रतिभाशाली विचारवंत व क्रांतिकारक होता. प्रस्थापित फॅसिझमला विरोध करत त्याने कामगारांच्या, शोषितांच्या मुक्तीचा मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी त्याने मार्क्सवादाचे व्यावहारिक परिक्षण केले. असे करताना त्याचे विचार विशाल, उदारमतवादी व कल्याणकारी स्वरूपाचे होते. यासंदर्भात तो असे म्हणतो की, इटालीच्या इतिहासात अनेक विचारवंतांनी व्यापक वैश्विक भावनेतून आपले विचार मांडले आहेत. त्यामुळेच ते मध्ययुरोपातील अनेक राष्ट्रांना सांस्कृतिकदृष्ट्या आपले वाटतात. ग्रामसीने इटालीतील हिच सांस्कृतिक चळवळ लोकाभिमुख करून बहुजनांच्या मुक्तीसाठी सत्याग्रही प्रयोग करत फॅसिझमला कडवा विरोध केला. ग्रामसीच्या साम्यवादी नव्या मांडणीमध्ये संस्कृती, बुद्धी, ज्ञान व काम या सर्व घटकांना जसा न्याय होता तसेच त्याने यासाठी शिक्षणाच्या सखोलीकरणावर व प्रसारावरही भर दिला होता. त्याच्या या प्रत्येक चळवळीला मुसोलिनीच्या फॅसिझमवादी राजवटीचा प्रखर विरोध होता.

इटालीला पुन्हा गतवैभव प्राप्त करून देण्यासाठी मुसोलिनीने फॅसिझमचा स्वीकार केला. फॅसिझम व नाझीझम ही एकाधिकारशाही प्रवृत्ती होती. तिने एका बाजूला लोकशाहीला म्हणजे वैयक्तीक स्वातंत्र्यांला विरोध केला तर दुसऱ्या बाजूला मार्क्सवादालाही विरोध केला. मार्क्सवादातील मूलभूत भौतिकवादी परिवर्तनाचा विचार फॅसिस्टांना मान्य नव्हता. हेगेलचा चैतन्यवादी विकासवाद त्यांना परिवर्तनाची मूलभूत प्रेरणा वाटत होता. ज्याला राजकीय विचारात आपण आदर्शवादी विचार म्हणतो व ज्याचे व्यापक स्वरूप राष्ट्रवादी आक्रमक एकेरी विचारात परावर्तीत होते. मुसोलिनी या विचारांचा पुरस्कर्ता होता. म्हणूनच ग्रामसीच्या समोर एका बाजूला फॅसिझमला विरोध करण्याचे आव्हान होते तर दुसऱ्या बाजूला कामगारांच्या जागृत संघटना बांधून भांडवलदाराविरूद्ध लढण्याचे आव्हान होते. याच काळात कम्युनिस्ट पक्ष संघटना अंतर्गत तत्वज्ञानातील विसंवादामुळे जगातील बहुतेक सर्वच कम्युनिष्ट देशात एकमेकापासून दुरावू लागली. त्यांच्यात सुधारणावादी कम्युनिष्ट (डावे) व कट्टर साम्यवादी (उजवे) असे जसे गट पडले तसेच या चळवळीतील काहींना आपण राष्ट्रवादी असावे असेही वाटू लागले. १९२२ मध्ये इटालीतील सर्व सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिक समस्या मिटवण्यासाठी लोकसत्ताक उपाययोजना केल्या जातील अशी असंबद्ध घोषणा करत मुसोलिनीने नोव्हेंबर १९२६ मध्ये 'विशेष कायदेमंडळाची' स्थापना केली. या कायदेमंडळाने इटालीयन संसद व

सर्व विरोधी संघटनावर बंदी आणली. याचाच एक भाग म्हणून संसद सदस्य व कम्युनिस्ट पक्षाच्या जनरल सेक्रेटरी असणाऱ्या ग्रामसीला तुरुंगात टाकण्यात आले. यावर भाष्य करताना फॅसिझमचे पुरस्कृत न्यायाधीश म्हणाले, “आम्ही वीस वर्षांपासून चालू असलेला मेंदू आज बंद करित आहोत.” पण ग्रामसीचा हा मेंदू तुरुंगातही चालूच राहिला आणि छोट्या छोट्या टिपणातून जनजागरण करित राहिला.

आदर्श राज्य तयार करण्यासाठी मुसोलिनीने यावेळी एकूण तीन पर्याय सांगितले. यात आदर्श राज्याला कार्पोरेट राज्य करण्यासाठी एकाच पक्षाचे नियंत्रणक्षम सरकार असणे गरजेचे आहे. एकजिनसी पक्षाबरोबर राज्यही एकाधिकाराने चालावे आणि यासाठी एकमुखी नेतृत्व असावे. ग्रामसी हा नवमार्क्सवादी विचारवंत असल्याने त्याने सर्व प्रकारच्या संकुचित अशा एकाधिकारशाहीला विरोध केला. सोविएट रशियातील लेनिनप्रमाणे विकसीत लोकशाहीचे मार्ग ग्रामसीला अपेक्षित होते. भांडवलशाहीमधील एकंदर संस्कृतीची कुचंबना व थांबलेला विकास नवमार्क्सवाद्यामधील ग्रामसीसारख्या संवेदनशील विचारवंताला अस्वस्थ करणारा होता. मार्क्सला अपेक्षित असणारा विचार नव्याने शोधून त्याच्या आकलनातून भांडवलशाही, तिसरे जग, अस्थिरता व साम्यवादी राष्ट्रासमोरील जटील प्रश्न सोडवता येतील का याचा सखोल विचार ग्रामसीने तुरुंगाच्या एकांतवासात केला.

४.२.६ नागरी समाज, शिक्षण आणि ग्रामसी

नागरी समाज, शिक्षण आणि संस्कृतीच्या परस्पर संबंधातून जागृत समाजच क्रांती करू शकतो असे ग्रामसीचे मत होते. यासंदर्भात मार्क्स असे म्हणतो की, “वर्ग आणि वर्गावर्गातील वैमनस्याने ग्रस्त असलेल्या जुन्या नागरी समाजाच्या जागी नवी व्यवस्था अस्तित्वात येईल. ज्यामध्ये स्वतःचा स्वतंत्र विकास ही सर्वांच्या स्वतंत्र विकासाची पूर्व अट असेल.” नागरी समाजाचे बाह्य स्वरूप एकसंध दिसत असले तरी नागरी समाज हा आतून भिन्न हितसंबंधावर उभा असतो. म्हणूनच राज्यसंस्था या समाजाला समान स्वातंत्र्य देऊ शकत नाही. ग्रामसीने नागरी समाजातील भिन्न वर्गांच्या हितसंबंधाचा अभ्यास केला होता. लोकशाहीत वा हेगेलप्रणीत आदर्शवादी राज्यात व्यक्तीचे वैयक्तिक हितसंबंध व समाजाप्रती असणारे हितसंबंध यात अंतर असते. त्यामुळे व्यक्तीमध्ये परात्मभाव तयार होतो. ग्रामसीच्या मते, नागरी समाजात या दोन हितसंबंधातील अंतर कमी करावे लागते आणि ते केवळ नव मार्क्सवाद करू शकतो.

ग्रामसीने शिक्षणाचा नागरी समाजाशी व नागरी समाजाचा राजकीय प्रभुत्वाशी संबंध जोडला होता. नागरी समाज हा खऱ्या अर्थाने बौद्धिक स्वरूपाचे काम करू शकतो जर त्याला योग्य प्रकारे तत्वज्ञान, इतिहास, साहित्य व संस्कृतीचे शिक्षण दिले तर असे ग्रामसीला वाटते. यामुळे जसे नागरी समाज व राज्य यातील अंतर कमी होऊ शकते. तसेच शिक्षण व राजकारणातील अंतरही कमी होते, असे तो म्हणतो. ग्रामसी हा सेंद्रिय (organic) विचारसरणीचा समर्थक होता. नागरी समाजातील प्रभावी सांस्कृतिक संघटनाच केवळ सत्तेपर्यंत पोहचू शकते, असा त्याचा संदेश होता. (The central message of Gramsci is that the organisation of culture is organic to the dominant power) ग्रामसीच्या मते, असे नागरी गट हे केवळ आर्थिक व्यापारी स्वरूपाचे नसतात तर त्यांना सामाजिक व राजकीय स्वरूपाचा अवकाश असतो. बुखारिनने ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या प्रत्येक टप्प्यात ज्या यांत्रिकपणे आर्थिक गटांचा (उत्पादन साधनवाले / भौतिक वस्तु असणारे) उल्लेख

केला त्या गटांना नागरी समुदायात सांस्कृतिक प्रभावी बाजू असते. कामगार वर्गही अशा सांस्कृतिक वातावरणात स्वतःच्या राजकीय जाणिवा प्रगल्भ करत असतो. या सर्व नागरी शक्तीला तत्वज्ञान व ज्ञान असणाऱ्या कर्त्या सुधारक विचारवंताचे नेतृत्व गरजेचे असते. यासाठी ग्रामसी शिक्षण व संस्कृतीच्या समाजीकरणावर भर देतो.

भांडवलदारांच्या हातामध्ये प्रभुत्व का असते याची चिकित्सा करताना ग्रामसी म्हणतो की, केवळ या वर्गाच्या हातात उत्पादनाची साधने आहेत म्हणून नव्हे तर त्यांनी औद्योगिक तांत्रिकता, राजकीय अर्थनीती, नवी कायदा व्यवस्था व या सर्वातून तयार झालेल्या संस्कृतीला आत्मसात केले. याबरोबरच त्यांनी व्यवस्थापकीय कौशल्यही आत्मसात केले. ग्रामसी या सर्व वेगवेगळ्या नागरी प्रवाहांना भिन्न मानत नाही. कारण ते सर्व एकमेकाशी संलग्न असतात. एकाच वेळेला एक गोष्ट तांत्रिक वाटत असताना ती राजकीय पण असू शकते. अशा नागरी समूहांना पुढे नेण्याचे काम समाजशील व क्रियाशील विचारवंत व नेत्यांचे असते. यातून पुढे होणारी कामगार वर्गाची क्रांती ही सत्तापालटाची वरवरची व झटपट प्रक्रिया नसते तर ती प्रगल्भ, जागृत व शिकलेल्या शहाण्या कामगारांची सामूहिक कृती असते. यामागे कामगार वर्गाचा म्हणजेच नागरी समाजाचा लोकशाही आत्मविश्वास असतो. नागरी समाजात असणारे भिन्न भिन्न गट एकमेकांना जोडून कामगार वर्गाची ताकद वाढवण्याचा ग्रामसीचा प्रयत्न होता. त्याने नागरी समाजातील मानसाच्या सर्जनशील कर्तृत्वाला आकार व शक्ती दिली. शिक्षण व संस्कृती दिली आणि साम्यवादी क्रांतीतील लोकसहभाग वाढवण्याचा प्रयत्न केला.

१९२३ मध्ये गिओवनी जेन्टाई या फॅसिस्ट सरकारच्या पहिल्या सेक्रेटरीने सरकारचे नवे शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणातही त्याने तत्वज्ञानाला महत्व दिले आणि अध्यात्मवादी विचार तयार करण्यासाठी त्याने सांस्कृतिक शिक्षणाला महत्व दिले. अर्थात तशा चैतन्यवादी आदर्शवादी विचारातून नेतृत्वाचा विकास होईल असे त्याला वाटत होते. ग्रामसीने विज्ञान व शास्त्र अथवा अध्यात्म व नीतीतत्वे यांच्या आधारे सामाजिक प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केला नाही. नागरी समाजातील संघटना व संस्कृती यातील नाते त्याला अधिक महत्वाचे वाटले. याला तो 'व्यावसायिक संस्कृती' असे नाव देतो. कारखान्यातील व्यावसायिक तांत्रिकता टिकवण्यासाठी वा ती कार्यरत करण्यासाठी मानवी शक्तीच महत्वाची असते याकडे तो अभ्यासकांचे लक्ष वेधतो. ग्रामसीचा मानवी शक्तीवर, कर्तृत्वावर व त्याच्या ज्ञानावर विश्वास होता. केवळ यांत्रिक स्वरूपाचे काम करणाऱ्या कामगाराकडेच बुद्धि कौशल्य असते असे नसून कष्टाचे, श्रमाचे काम करणाऱ्या कामगाराकडेही बुद्धि कौशल्य व आत्मभान असणारी संस्कृती असते. अभिजात शिक्षण आणि तांत्रिक शिक्षणातील फरकामुळे बुद्धिग्रामाण्यवादी व श्रमाचे काम यातही फरक झाल्याचे व अंतर पडल्याचे ग्रामसी म्हणतो. ग्रामसीच्या मते, सर्वच श्रमाची कामे ही बुद्धिप्रधान असतात. त्याने शहरी कामगार व ग्रामीण भागात काम करणारा श्रमिक यातील अंतर बंद करण्याचा प्रयत्न केला. थोडक्यात नागरी समाज हा सांस्कृतिकदृष्ट्या व आपसातील मतभेद दूर करून कसा एकजिनसी करता येईल आणि त्या संघटीत समाजाला समाजशील नेतृत्वाद्वारे सत्तेपर्यंत कसे नेता येईल यावर ग्रामसीने सूक्ष्म चिंतन केले. साम्यवादी समाजरचनेच्या निर्मितीमध्ये कामगार वर्गाबरोबर, बुद्धिवादी विचारवंत व नागरी संघटनांना एकत्र बांधण्याचा त्याने प्रयत्न करून क्रांतीची व्याप्ती अधिक व्यावहारिक, बौद्धिक व सर्वसमावेशक बनवली. ग्रामसीचे हे विचार माओच्या सांस्कृतिक क्रांतीच्या जवळ जाणारे व अधिक दिशादर्शक व

लोकसत्ताक होते. ही चळवळ केवळ बुद्धिवाद्यांच्या वा सांस्कृतिकदृष्ट्या एकत्र बांधलेल्या नागरी समूहाची नव्हती, तर ती बौद्धिक, नैतिक, सांस्कृतिक व स्वयंस्फूर्त होती. यातील लोकांचा सहभाग बळजबरीचा व ओढून ताणून तयार केलेला नव्हता. ग्रामसी या चळवळीतून निर्माण होणाऱ्या राजकीय प्रभुत्वाला शैक्षणिक प्रक्रिया मानतो.

ग्रामसीने नागरी समुहाच्याच नव्हे तर एकंदर राजकीय प्रक्रियांच्या व मानवाच्या मानुषिकरणाच्या संदर्भात शिक्षण, तत्वज्ञान व व्यक्तीचा सखोल विचार केला होता. शिक्षण हे व्यक्तीला राजकीय नेतृत्वाकडून सामाजिक स्तरांकडे आणि शाळेकडून कुटूंबाकडे घेऊन जाणारे असावे असे ग्रामसी म्हणतो. त्यामुळे क्रांतीतून होणारी परिवर्तनाची प्रक्रिया केवळ दृश्य राजकीय सत्ताबदलाशी निगडीत राहात नाही तर ती समाजपरिवर्तनाचा व्यापक भाग बनते असे त्याला वाटते. ग्रामसीने तत्वज्ञानाचे महत्व मान्य केले होते. त्याच्या मते तत्वज्ञान हे सापेक्ष शैक्षणिक व्यक्तिमत्व असून ते शास्त्रीय गृहितकांवर उभे असते. जे इतिहासाच्या विकासात तपासून घेतले जाते. राजकीय प्रक्रियेत शिक्षणाचे महत्व हे अनन्य साधारण असते हे सांगताना शिक्षण नक्की काय भूमिका वाढवते, हे ग्रामसीने सांगितले. शिकलेला नागरी वर्ग व कामगारवर्गही राजकीय प्रक्रियांकडे वास्तवादी नजरेने पाहू शकतो आणि हा शिकलेला वर्ग सत्ताधारी वर्गाने लोकांपासून लपवून ठेवलेल्या गोष्टी लोकांसमोर प्रभावीपणे मांडू शकतो. प्रत्येक शाळा ही कामाशी व शैक्षणिक सिद्धांत हे व्यवहाराशी प्रमाण असावेत असे त्याचे सांगणे होते.

४.२.७ ग्रामसीचे साहित्य

ग्रामसी हा २० व्या शतकातील बहुआयामी विचारवंत होता. त्याने मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाची चिकित्सा करताना शिक्षण, नागरी समाज, संस्कृती, समाजशील विचारवंत इत्यादी अनेक विषयावर विपूल लेखन केले. ते खालीलप्रमाणे

- १) Prison Notes तुरुंगातील टिपणे पृष्ठे २८४८(पर्सियन)
- २) Quadernidel Carcere शिक्षणावरील भाष्य

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

अ) खालील वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) ग्रामसीने कोणत्या राजकीय विचारांची फेरमांडणी केली ?
- २) ग्रामसीने मांडलेला प्रभुत्वाचा सिद्धांत त्याने कोणत्या रूपकातून मांडला ?
- ३) नवमार्क्सवाद म्हणजे काय ?
- ४) ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणजे काय ?
- ५) नवमार्क्सवादी काही विचारवंतांची नावे सांगा.
- ६) हेगेलने कोणत्या गोष्टीच्या आधारे परिवर्तन होते असे सांगितले ?
- ७) कार्ल मार्क्सच्या ग्रंथाचे नाव सांगा.

क) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) ग्रामसी हा ..... देशातील विचारवंत होता.
- २) ..... या शहरात गेल्यावर त्याला कामगारांचे दुःख समजले.
- ३) फॅसिस्ट विचाराच्या मूळाशी ..... हे तत्वज्ञान असते.
- ४) हेगेल व मार्क्स हे ..... या प्रकारचे विचारवंत होते.
- ५) नागरी समाजाचे नेतृत्व ..... यांनी करावे असे ग्रामसी म्हणतो.
- ६) ग्रामसीने विचारवंतांचे एकूण ..... प्रकार केले.
- ७) 'प्रिझन नोटस' हा ग्रंथ ग्रामसीने ..... येथे लिहिला.
- ८) नागरी समाज हा ..... हितसंबंधावर उभा असतो.
- ९) कार्ल मार्क्सने ..... व ..... हे ग्रंथ लिहिले.
- १०) इटालीमध्ये ग्रामसीने ..... पक्षाची स्थापना केली.

४.३ सारांश

इटालीमध्ये आधुनिक राज्यशास्त्राचा जनक मॅकियाव्हेलीचा जन्म झाला. त्याने धर्मकारण व राजकारणाला वेगळे करून राजकारणाच्या अभ्यासाची आधुनिक विचारप्रणाली निर्माण केली. त्याच नव्या सर्जनशील विचारांच्या पार्श्वभूमिवर ग्रामसीने इटालीलाच नव्हे तर आधुनिक राजकीय विचाराला नवीन आयाम बहाल केले. कार्ल मार्क्स व एंजेल्स यांनी मांडलेल्या मार्क्सवादाची नव्याने मांडणी करण्याचा प्रयत्न त्याने केला. मार्क्सची परिवर्तनाची सैधांतिक मांडणी शास्त्रीय होती. पण परिस्थितीच्या संदर्भात मार्क्सची काही भाकीते व समिकरणे नव्या राजकीय प्रवाहात अपुरी वाटू लागली किंवा त्याच्या आकलनात वैविध्य येऊ लागले. यामुळे नव्या संदर्भात मार्क्सवादाचे आकलन कसे असावे यावर जगभरात चिंतन सुरू झाले. यालाच नवमार्क्सवादी विचार असे म्हटले जाते.

मार्क्सवादी विचारधारेनुसार १९१७ मध्ये रशियात व १९४९ मध्ये चीनमध्ये साम्यवादी क्रांती झाली. यातून लेनिन, स्टॅलिन, माओ यासारखे राज्यकर्ते व साम्यवादाचे पुरस्कर्ते पुढे आले आणि त्यांनी भांडवलशाही, साम्राज्यवाद आणि झार शाही सारख्या व्यवस्थांविरूद्ध संघर्ष करत साम्यवादाची राबवणूक केली. त्यामुळे नव्याने त्यांच्या यशापयशाच्या संदर्भात जगभरात विचार मांडले जाऊ लागले. ट्रॉट्स्कीसारख्या विचारवंतांच्या लोकशाहीसदृश्य विचारातून नवमार्क्सवादी विचारांची एक मोठी लाट जगामध्ये निर्माण झाली. यात ग्रामसी व लुकाच बरोबर अल्थुझर, कोर्श, गोल्डमन, मार्क्युस, जे. हेबरमास इत्यादी अनेक नवमार्क्सवादी पुढे आले. तसेच फ्रँकफर्ट स्कूल, फ्रेंच मार्क्सवाद, युरो कम्युनिझम इत्यादी चळवळीही पुढे आल्या.

या नवमार्क्सवादी विचारप्रांतात ग्रामसीने मार्क्सचा मूलगामी व सखोल अभ्यास केला. त्याने हेगेलीयन मार्क्स विकसीत करताना त्यात नागरी समाजाच्या योगदानाला प्राधान्य दिले. ग्रामसीचा जन्म सारडिनिया या इटालीतील मागास पण सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वतःचे वेगळेपण असणाऱ्या प्रांतात

झाला. दारिद्र्याचे चटके व स्वतःचे आजारपण यामुळे त्याला शिस्तबद्ध शिक्षण घेता आले नाही पण तुरीन या औद्योगिक शहरात आल्यावर त्याला कामगारांचे दुःख समजले. कामगार तसे संघटीत आहेत पण त्यांच्याकडे बुद्धिवादी नेतृत्व नाही, हे ग्रामसीच्या लक्षात आले. या काळात त्याने पत्रकारिता केली. या माध्यमातून कामगारांना कसबी शिक्षण, तंत्रज्ञान व सांस्कृतिक शिक्षण द्यावे, असे तो सातत्याने सांगू लागला. त्याचा मुसोलिनीच्या फॅसिस्ट राजवटीला विरोध होता. कामगारांच्या न्याय्य मागण्यासाठी त्याने कम्युनिष्ट पक्षाची स्थापना इटालीत केली व पार्लमेंटमध्ये प्रतिनिधीत्व केले. त्याच्या या चळवळी फॅसिस्टांना आवडणाऱ्या नव्हत्या. त्यामुळे १९२३ मध्ये त्याला तुरुंगात टाकण्यात आले. तिथे त्याने स्वतःचे नवमार्क्सवादी, परिवर्तनवादी, नागरी समुहाबाबतचे व कर्त्या सुधारक विचारवंताबरोबर शिक्षणविषयक विचार लिहिले. याला 'तुरुंगातील टिपा' व पुढे 'पर्शियन' असे नाव मिळाले.

मार्क्सवादाच्या काही मर्यादा त्याच्या लक्षात आल्या. त्या स्पष्ट करण्यासाठी त्याने प्रभुत्वाच्या Hegemony सिद्धांत मांडला. बुखारिनच्या विचारांची त्याने कठोर समिक्षा केली. त्याच्या मते बुखारिनने ऐतिहासिक भौतिकवादाची चिकित्सा फारच यांत्रिकी वरवरची होती. हेगेलने सांगितलेला द्वंदात्मक विकास हा निसर्गनियम आहे व तो इतिहासात परवर्तीत झाला असे बुखारिनला वाटते. या विचाराला ग्रामसीने विरोध केला. ग्रामसीच्या मते इतिहासाच्या प्रत्येक नव्या टप्प्यात मानवी सर्जनशीलता व मानवाचे कर्तृत्व यांना महत्व असते. भौतिकवादातील जडवादी तत्वज्ञानाच्या ठिकाणी मानवी कर्तृत्वाचे महत्व सांगत त्याने मार्क्सवाद्याला अधिक व्यावहारिक बनवले. ग्रामसी असे म्हणतो की, भांडवलप्रधान भौतिक उत्पादन साधनात बदल झाला की लगेच समाजात बदल होत नाही याकडे तो लक्ष वेधतो. या समग्र परिवर्तनवादी सांस्कृतिक साधनांचे महत्व सांगताना तो एका बाजूला लेनिन तर दुसऱ्या बाजूला माओला जवळचा विचारवंत वाटतो.

प्रभुत्वाचा सिद्धांत मांडताना ग्रामसी असे म्हणतो की, राजकीय सत्ता ही दमन करणारे व वैचारिक शक्ती असणाऱ्यांच्या हातात असते. या एकत्रित शक्तीतून तयार झालेल्या राज्यसंस्थेला तो सेंटॉर म्हणतो. सेंटॉर म्हणजे ज्याचा चेहरा माणसाचा आहे शरीर मात्र घोड्यासारखे आहे. मानवी चेहरा म्हणजे मानवी बुद्धी व विचार व घोडा म्हणजे नियंत्रण करणारी शक्ती. ग्रामसीच्या मते क्रांतीमध्ये केवळ प्रभावी कामगार संघटना असून चालत नाही तर त्यांच्याकडे परिवर्तनाचा सखोल विचारही असावा लागतो. थोडक्यात ग्रामसीला असे म्हणावयाचे आहे की, विचार शक्ती व संघटीत नागरी लोकशक्तीमधूनच क्रांती यशस्वी करता येते. यासाठी संघटनेचे नेतृत्व करणारे सेंद्रिय अथवा समाज कटिबद्ध विचारवंतांचे महत्व त्याने सांगितले. असे विचारवंत समाजात राहून एक कार्यकर्ता व एक विचारवंत म्हणून कामगार संघटनेचे नेतृत्व करतात पण दुसऱ्या प्रकारचे पारंपरिक विचारवंत जसे धर्मगुरू हे मात्र समाजापासून दूर राहून आपले आदर्शवादी वा गूढवादी तत्वज्ञान मांडतात. त्यांना समाजाच्या सुखदुःखाशी काही एक घेणे देणे नसते. ग्रामसीने समाजशील विचारवंतांचे परिवर्तनातील योगदान अधोरेखित केले. यासाठी तो रशियाचे उदाहरण देतो. रशियामध्ये साम्यवादी क्रांतीमध्ये कष्टकऱ्यांचे नेतृत्व लेनिनने केले होते. एकाकी कामगार संघटनेला त्याने विचार व नेतृत्वाचा आधार दिला. अशा व्यापक व तत्वाधिष्ठित क्रांतीमधून खरा समाजवाद येईल असे ग्रामसीचे मत होते.

या काळात इटालीमध्ये मुसोलिनीची सत्ता होती. एकच पक्ष, एकच नेतृत्व, प्रखर राष्ट्रवाद, हेगेलीयन आदर्शवाद आणि लोकशाही तथा साम्यवाद्याला विरोध या तत्वांवर मुसोलिनीचा फॅसिझम

इटालीची पुनर्रचना करत होता. त्याने ग्रामसीसारख्या विरोधकांना तुरुंगात टाकून कार्पोरेट राज्याची कल्पना मांडली. जे राज्य संकुचित अशा एकाधिकारशाहीवर उभे होते. मात्र व्यापक व समतोल विकासासाठी ग्रामसीला लेनिनप्रमाणे काही लोकशाही मार्ग अपेक्षित होते. भांडवलशाहीत बहुजन समाजाची झालेली सांस्कृतिक हेळसांड त्याला अस्वस्थ करणारी होती. म्हणूनच मार्क्सचे अधिक व्यावहारिक आकलन करून भांडवलशाही, अस्थिर जग, तिसरे जग व साम्यवादी समाजासमोरील समस्या सोडवता येतील असे त्याला वाटत होते.

हे व्यापक सामाजिक प्रश्न सोडवण्यासाठी दुर्लक्षित नागरी समाजाला त्याने परिवर्तनाच्या प्रवाहात आणले. त्याच्या मते नागरी समाज भिन्नतेवर उभा असतो त्याच्यात वैयक्तिक हितसंबंध व समाजासाठी असणारे त्याचे हितसंबंध यात अंतर असते. त्यामुळे समाजात एक प्रकारचे नैराश्य, स्थितीशिलता व परात्मभावाची निर्मिती होते. म्हणून प्रभावी संघटनबांधणीसाठी व्यक्तीचे हितसंबंधातील अंतर दूर करणे गरजेचे असते. यासाठी संस्कृतीचे व्यापक समाजीकरण व सखोल आत्मभान देणारे शिक्षण आवश्यक आहे असे तो म्हणतो. केवळ उत्पादनाची साधने व भांडवल आहे म्हणून भांडवलदार सत्ताधिश बनत नाही तर त्याच्याकडे उद्योगातील तांत्रिकता, राजकीय अर्थनीती, नवी कायदेव्यवस्था व समूह संस्कृतीचे ज्ञान असते. तसेच व्यवस्थापकीय कौशल्यही असते. नागरी समाजातील या सर्व प्रवाहांना ग्रामसी भिन्न मानत नाही कारण तो सेंद्रिय विचारांचा पुरस्कर्ता होता. प्रत्येक गट नागरी समूहात कोठे ना कोठे एकमेकांशी जोडलेला असतो. अशा संलग्न गटात शिक्षण व संस्कृतीद्वारे क्रांतीचे विचार तयार करता येतात असे ग्रामसी म्हणतो. असे सामाजिक प्रश्न सोडवण्यासाठी विज्ञान शास्त्र की अध्यात्मनीतीशास्त्र या द्वंदात ग्रामसी पडला नाही. त्याच्या मते नागरी समूहाला एकत्र बांधण्यासाठी आवश्यक असणारे शिक्षण महत्वाचे असते. त्याचा मानवी कर्तृत्व, बुद्धी व सर्जनशील शक्तीवर विश्वास होता. यंत्रावर काम करणाऱ्या कामगाराकडेच कौशल्य व बुद्धी असते हा पारंपरिक विचार त्याला मान्य नव्हता. त्याच्यामते श्रमाचे काम करणाऱ्या कामगाराकडेही बुद्धी व कौशल्य असते म्हणूनच शहरी कामगार व ग्रामीण कामगार यातला फरक तो नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. नागरी समूहात सांस्कृतिक अशा साहचर्यामुळे, शिक्षणामुळे स्वयंस्फूर्त एकजिनसीपणा येतो व लोकांचा राजकीय प्रक्रियांतील, चळवळीतील सहभाग सहजस्फूर्त बनतो असे ग्रामसी म्हणतो.

ग्रामसी हा केवळ विसाव्या शतकातील नवमार्क्सवादी विचारवंत नव्हता तर तो नागरी समाज, शिक्षण, तंत्रज्ञान, मानवी, कर्तृत्व, परिवर्तन, इतिहास या महत्वाच्या विषयावर सखोल भाष्य करणारा विचारवंत होता. म्हणूनच परिवर्तनात कामगार संघटनेबरोबर नागरी समाज, विचारवंत व शिक्षण यांचे महत्त्व तो अधोरिखित करतो. शाळेचा कामाशी व शैक्षणिक सिद्धांताचा व्यवहाराशी ताळमेळ लागला पाहिजे असे त्याचे आग्रही प्रतिपादन होते. शिक्षणामुळे राजकीय प्रक्रियांकडे पहाण्याचा वास्तवादी दृष्टीकोन विकास पावतो असे त्याचे मत होते. असा सुशिक्षित समाज राजकारणाच्या जवळ जावू शकतो असे ग्रामसी म्हणतो.

थोडक्यात ग्रामसी हा विसाव्या शतकातील थोर नवमार्क्सवादी विचारवंत होता पण त्याचवेळी तो अधिक समाजशील पुरोगामी क्रांतीचा अध्वर्यू ही होता. ऐतिहासिक भौतिकवाद व क्रांतीची त्याने नव्याने मांडणी करून साम्यवादी विचार अधिक लोकभिमुख करण्याचा वास्तविक प्रयत्न केला.

४.४ महत्वाच्या काही पारिभाषिक संकल्पना

राज्यशास्त्रामध्ये काही पारिभाषिक संकल्पना असतात. त्यांना स्वतःची एक ओळख असते. त्यांचा अर्थ समजल्याशिवाय राजकीय विचार वा तत्वज्ञान लक्षात येत नाही. प्रस्तुत प्रकरणातील काही संकल्पना पुढीलप्रमाणे-

१) आदर्शवादी विचार

आदर्शवादी विचार प्लेटो व हेगेलने प्रामुख्याने मांडला. यात मूल्य, विचार, नैतिकता यांना महत्व असते. विचाराला ते चित्वाद असे म्हणतात. विश्वाच्या मूळाशी चैतन्यदायी अमूर्त अशी एक व्यवस्था असते. या अमूर्त शक्तीद्वारे म्हणजे विचाराद्वारे समाजात परिवर्तन होते असे आदर्शवादी मानतात. आदर्शवादी राज्याला ईश्वराचे प्रारूप मानतात. त्यामुळे राज्याच्या भल्यामध्ये व्यक्तीचे भले असते, असे या विचारवंतांचे मत असते. हेगेलच्या या विचाराचा हिटलर, मुसोलिनीवर प्रभाव होता.

२) वास्तवादी विचार

यालाच भौतिकवादी/ जडवादी विचार म्हणतात. राज्यशास्त्रात कार्ल मार्क्सने या विचाराचा पुरस्कार केला. वास्तववाद पोकळ मूल्ये व नैतिकता यांना महत्व देत नाही. त्यांच्या मते समाजातील प्रत्येक परिवर्तन हे भौतिक वस्तू म्हणजे उत्पादन साधनातील वृद्धी वा घट यावर निर्धारित असते. मार्क्सने हेगेलच्या विचार नावाच्या शक्तीला महत्व दिले पण भौतिक उत्पादन साधनातील बदलांमुळे विचार बदलतात असे तो मानतो.

३) सोविएट्स

ही संकल्पना रशियातील असून सोविएटचा अर्थ ग्रामसभा असा होतो. लेनिनने या ग्रामसभेला व्यापक अधिकार देऊन समाजवादांतर्गत लोकशाही मूल्यांचे महत्व मान्य केले.

४) नवमार्क्सवाद

कार्ल मार्क्स व एंजेल्स या दोहोंनी १९ व्या शतकात जे विचार मांडले त्याला मार्क्सवाद म्हणतात. साधारण: १९३० नंतर या मार्क्सवादाची रशियाच्या व नंतर चीनच्या संदर्भात चिकित्सा सुरू झाली मार्क्सवादाच्या काही मर्यादा लोकांच्या लक्षात आल्याने मार्क्सवादाची पुन्हा फेरमांडणी सुरू झाली. या व्यापक चळवळीला नवमार्क्सवाद असे म्हणतात यात ग्रामसी, लुकाच, अल्थुझर, जे. हेबरमास इत्यादी शेकडो नवे विचारवंत तयार झाले.

५) अनुभववादी

वास्तववादी व अनुभव तथा निरीक्षणावर आधारित असणाऱ्या विचारांना अनुभववादी असे म्हणतात. हा विचार आधुनिक, शास्त्रीय, वस्तुनिष्ठ व प्रस्तुत स्वरूपाचा असतो.

६) रचना कार्यवाद

टॉलकॉट पार्सन्स व अल्मंड यांनी आधुनिक राज्यशास्त्रात रचना कार्यवाद ही संकल्पना आणली. यामध्ये रचनेला व्यवस्था असे म्हणतात. तर रचनेवर कार्य अवलंबून असते असे म्हटले जाते. शासन, समाज संस्था या रचना असून समाजाच्या मागण्या शासन पूर्ण करण्याचा म्हणजे कार्य करण्याचा प्रयत्न करते.

७) वर्तनवाद

ही रचना कार्यवादासारखी आधुनिक राज्यशास्त्रातील एक विचार चळवळ आहे. यात संस्थेचा अभ्यास करताना त्यातील व्यक्तीच्या राजकीय वा सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास होतो. ग्रॅहम वालास, लास्की व डेव्हिड ईस्टन यांनी वर्तनवादाला महत्व प्राप्त करून दिले.

८) फॅसिस्ट विचार

फॅसिस्ट हा एकाधिकारशाहीचा स्वीकार करणारा विचार असतो. यावर आधारित फॅसिझम ही इटालीत तर नाझीझम ही जर्मनीत तयार झालेली आक्रमक, राष्ट्रवादी विचारधारा होती. हेगेलचा आदर्शवाद हा फॅसिस्ट विचाराचा पाया होता.

९) द्वंदात्मक विकासवाद

विकासाचे प्रारूप स्पष्ट करताना हेगेल या जर्मन आदर्शवाद्याने द्वंदात्मक विकासवाद ही संकल्पना वापरली. याचा अर्थ त्याच्या मते कोणतीही एक विचार सुरुवातीला ज्या स्वरूपात असतो त्याला वाद म्हणतात. ते मूळ स्वरूप तसे न राहता त्याचा इतर विचाराशी संघर्ष होतो हा दुसरा विचार तयार होतो त्याला तो प्रतिवाद म्हणतो. या वाद प्रतिवादाच्या संघर्षातून नवा विचार तयार होतो त्याला तो समन्वय म्हणतो. उदाहरणार्थ लोकशाही वाद या विरुद्ध समाजवाद हा प्रतिवाद व यातून विकासाची नवी आवृत्ती म्हणजे लोकशाही समाजवाद जो सुसंवाद असतो. सर्व क्षेत्रात विकास संघर्षातून होतो असे तो म्हणतो.

१०) सांस्कृतिक क्रांती

ही संकल्पना ग्रामसीप्रमाणे माओने विकसित केली. राजकीय व्यवस्थांमध्ये एकूण तीन प्रकारच्या क्रांत्या असतात. यात राजकीय क्रांती, दुसरी आर्थिक क्रांती व तिसरी सांस्कृतिक क्रांती होय. त्याच्या मते राजकीय क्रांती रचनात्मक असून ती शासन संस्था बदलवते तर आर्थिक क्रांती शोषण झाले तर होऊ शकते. या दोन्ही क्रांत्या तशा तत्कालीन असून कारणे संपली की त्यांचे महत्व संपते पण सांस्कृतिक क्रांती मात्र बरीच टिकाऊ असते. माओ तिला कायम क्रांती म्हणतो कारण यात क्रांतीसाठी एकाऐवजी अनेक घटक पायाभूत असतात. जसे धर्म, भाषा, साहित्य, कला, इतिहास इत्यादी. अर्थातच ती सर्वस्पर्शी व सार्वत्रिक असून अधिक टिकावू असते.

११) दमनकारी व्यवस्था

इतरांना दाबून टाकणारी प्रभावी व्यवस्था होय. उदाहरणार्थ फॅसिस्ट, नाझी, हुकूमशाही स्वरूपाची धर्मसत्ता वा भांडवलशाही इत्यादी. यात दुर्बल घटकांना दडपून टाकले जाते. त्यांचे शोषण होते.

१२) सेंद्रिय व्यवस्था

राज्यशास्त्रात हर्बर्ट स्पेन्सरने सेंद्रिय सिद्धांत मांडला. ग्रामसीने या सिद्धांताचा स्वीकार केला. सेंद्रिय सिद्धांत म्हणजे राज्य वा नागरी समाज हा सुट्टा सुट्टा नसून तो एकमेकांशी आंतरसंबंधाने बांधलेला असतो.

१३) कर्ता सुधारक

सुधारक हा स्वतःजर काम करणारा कार्यकर्ता व विचारवंत असेल तर त्याला कर्ता सुधारक म्हणतात.

१४) तिसरे जग

आंतरराष्ट्रीय समुदायामध्ये लोकशाही गटाचे नेतृत्व करणारे अमेरिका व पूर्व युरोप, ज्याला पहिले जग म्हणतात. साम्यवादाचे नेतृत्व करणाऱ्या रशिया व त्यातील साम्यवादी राष्ट्रांना दुसरे जग म्हणतात तर साम्राज्यवाद व वसाहतवादातून स्वतःची सुटका करून स्वतंत्र झालेल्या लॅटिन अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका व आशिया खंडातील छोट्या नवोदित राष्ट्रांना तिसरे जग असे म्हणतात.

१५) डावे व उजवे मार्क्सवादी

मार्क्सवादी विचारात कालौघात बदल करून या विचाराला पुरोगामी व लवचिक बनवणारा गट म्हणजे डावे तर जे मार्क्सवादी मार्क्सवर पूर्ण श्रद्धा ठेऊन मार्क्सवादाचे कडवे समर्थन करतात ते सनातनवादी म्हणजे उजवे मार्क्सवादी होय.

१६) सर्जनशिलता

कालपरिस्थिती प्रमाणे सजग राहून स्वतःमध्ये झटपट बदल करणारा संवेदनशील व कर्तृत्ववान माणूस म्हणजे त्याची सर्जनशिलता.

स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

अ) खालील वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची उत्तरे लिहा- उत्तरे

- १) ग्रामसीने मार्क्सवादाची फेरमांडणी केली.
- २) ग्रामसीने प्रभुत्वाचा सिद्धांत सेंटॉर (हयवदन) च्या रूपात मांडला.
- ३) नवमार्क्सवाद म्हणजे नवमार्क्सवादी विचार ज्यात कार्ल मार्क्स व एंजेल्स यांच्या विचारांची समिक्षा केली जाते व त्याचे व्यापक आकलन करण्याचा प्रयत्न होतो.

- ४) ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणजे इतिहासातील प्रत्येक नवीन टप्पा उत्पादन साधने असणारे व नसणारे म्हणजे सबल व दुर्बल यांच्या संघर्षातून होतो.
- ५) ग्रामसी, लुकाच, अल्थुझर, जे. हेबरमास, मार्क्सुस इत्यादी विचारवंत नवमार्क्सवादी होते.
- ६) विचार म्हणजे चैतन्याच्या आधारे समाजपरिवर्तन होते असे हेगेल म्हणतो.
- ७) दास कॅपिटल, कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो, द फिलॉसफी ऑफ पॉवर्टी, द पॉवर्टी ऑफ फिलॉसफी इत्यादी अनेक ग्रंथ मार्क्सने लिहिले.
- ८) लेनिन हा साम्यवादी विचार व राज्यपद्धतीचा स्वीकार करणारा रशियातील पहिला साम्यवादी नेता व विचारवंत होता.
- ९) ग्रामसीने 'प्रिझन नोटस' नावाचा ग्रंथ लिहिला.
- १०) ग्रामसीने विशेषतः बुखारिनच्या ऐतिहासिक भौतिकवादावर टीकात्मक भाष्य केले.
- ब) योग्य पर्याय निवडा या प्रश्नाचे उत्तरे**
- १) नवमार्क्सवादात कोणत्या विचारांचे परिक्षण केले जाते?
ड) कार्ल मार्क्स व एंजेल्स
- २) ग्रामसीने कोणत्या विचारधारेला विरोध केला?
क) फॅसिस्ट
- ३) सेंटॉर म्हणजे
ब) हयवदनच्या विरुद्ध
- ४) ग्रामसीचा जन्म कोणत्या गावात झाला?
क) सारडिनिया
- ५) ग्रामसीला तुरुंगात टाकणारा हुकूमशहा कोण?
अ) मुसोलिनी
- ६) लेनिनने कोणास अधिक अधिकार द्यावे, असे म्हटले होते?
क) सोविएटस (ग्रामसभा)
- ७) ग्रामसीप्रमाणे सांस्कृतिक क्रांतीचे विचार कोणी विकसित केले?
ब) माओ
- ८) ग्रामसीप्रमाणे खालील कोण सेंद्रिय सिद्धांताचा पुरस्कर्ता होता?
अ) हर्बर्ट स्पेन्सर
- ९) 'पर्सियन' नावाचा ग्रंथ कोणी लिहिला?

अ) ग्रामसी

१०) ऐतिकासिक भौतिकवादाच्या परिवर्तनात ग्रामसीच्या मते कोण महत्वाचे असते?

क) मानवी कर्तृत्व

क) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) ग्रामसी हा इटाली देशातील विचारवंत होता.
- २) तूरीन या शहरात गेल्यावर त्याला कामगारांचे दुःख समजले.
- ३) फॅसिस्ट विचाराच्या मूळाशी आदर्शवाद हे तत्वज्ञान असते.
- ४) हेगेल व मार्क्स हे परिवर्तनवादी प्रकारचे विचारवंत होते.
- ५) नागरी समाजाचे नेतृत्व विचारवंतांनी करावे असे ग्रामसी म्हणतो.
- ६) ग्रामसीने विचारवंतांचे एकूण दोन (पारंपरिक व समाजप्रतिबद्ध) प्रकार केले.
- ७) 'प्रिझन नोटस' हा ग्रंथ ग्रामसीने तुरुंगात लिहिला.
- ८) नागरी समाज हा भिन्नभिन्न हितसंबंधावर उभा असतो.
- ९) कार्ल मार्क्सने कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो व दास कॅपिटल हे ग्रंथ लिहिले.
- १०) इटालीमध्ये ग्रामसीने कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली.

४.६ सरावासाठी प्रश्न

दीर्घोत्तरी प्रश्न किंवा निबंधवजा प्रश्न

- १) नवमार्क्सवाद म्हणजे काय हे सांगून ग्रामसीने मार्क्सवादात कोणती महत्वाची भर टाकली? ते स्पष्ट करा.
- २) ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणजे काय हे सांगून बुखारिनने सांगितलेल्या ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या कोणत्या मर्यादा ग्रामसीने सांगितल्या? ते सविस्तर द्या.
- ३) ग्रामसीचे नागरी समाजाबद्दलचे विचार सांगा.
- ४) ग्रामसीचा प्रभुत्वाचा सिद्धांत सविस्तर स्पष्ट करा.
- ५) ग्रामसी हा साम्यवादी असून लोकशाहीकडे झुकला होता असे तुम्हाला वाटते का? चर्चा करा.

टीपा लिहा.

- १) ऐतिहासिक भौतिकवादात मानवी कर्तृत्व
- २) ग्रामसीचे शिक्षणविषयक विचार

- ३) ग्रामसी व सेंटॉर
- ४) ग्रामसी व लेनिन यातील साम्यस्थळे
- ५) ग्रामसी व सेंट्रिय नागरी समाज
- ६) ग्रामसी व सांस्कृतिक क्रांती
- ७) प्रिझन नोट्स एक आदर्श ग्रंथ
- ८) कामगार क्रांती व ग्रामसीचे विचार

प्रस्तुत प्रकरणासाठी वापरलेली

४.७ संदर्भ पुस्तके व ग्रंथ

- १) डॉ. चौसाळकर अशोक - मार्क्सवाद -उत्तर मार्क्सवाद, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- २) प्रा. श्रृंगारपुरे अरविंद - भारतीय तथा पाश्चिमात्य राजकीय विचार, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- ३) प्रा. भा. ल. भोळे - भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर
- ४) Francis W Coker - Recent Political Thought, The world Press Pvt. Ltd.
- ५) दूरशिक्षण विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांचे एम. ए. भाग १ राज्यशास्त्र आवश्यक पेपर १ 'राजकीय सिद्धांत'
- ६) George H- Sabine – A History of Political Theory, George H Harrap and Company Ltd London
- ७) C. L. Wayper - Political Thought. S. T. Pauls, Honce Warwick lane London EC 4
- ८) पाटील वा. भि. - पाश्चिमात्य राजकीय विचार, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- ९) प्रा. काणे प. सि. - काही प्रमुख राज्यशास्त्रज्ञ, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- १०) प्रा. गर्दे दि. के. - पाश्चात्य राजकीय विचार प्रवाह, महाराष्ट्र राज्यग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी गो. य. राणे प्रकाशन पुणे.

Reference Reading

- १) Mahajan V. D. & Sethi R. R. – Recent Political Thought, Premier Pub. Company. Delhi
- २) William Ebenstein - Great Political Thinkers. Plato to the present Modern Political Thought The great issues II Edn. oxford & IBH Pub- Company

- ३) Radheysham Chourasia – History of western Political Thought Vol I & II
- ४) Sudha J. P. – History of Political Thought
- ७) डॉ. डोळे ना. य. – राजकीय विचारांचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- ६) प्रा. कुलकर्णी सुधाकर – निवडक राजकीय विचारवंत, विद्या भारती प्रकाशन, लातूर

